

ભારતનાં જૈન તીર્થો

અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય

સંપાદક

સારાભાઈ મણિલાલ નવાણ

એમ. આર. એ. એસ. (હૈડન)

પ્રકાશક - સારાભાઈ મણિલાલ નવાણ • તાજબુધરની ચોળ • અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૧૨ કિંમત ૨૦-૦-૦

ગ્રંથનામ ભારતનાં જૈન તીર્થો
અને તેમનું શિલાસ્થાપત્ય

વર્ગાંક ૫૩૪૪: ૪

ભારતનાં જૈન તીર્થો

અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય

સંપાદક

સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ

એમ. આર. એ. એસ. (લંડન)

પ્રકાશક

સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ • નાગજીભૂધરની પોળ • અમદાવાદ

વિ. સં. ૧૯૯૮ ઈ. સ. ૧૯૪૨

અંથર્યામિત્વના સર્વ ઉક્ત પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ • માંડવીની પોળમાં નાગજીબુધરની પોળ • અમદાવાદ

જસો પ્રતમાં મર્યાદિત આ આવૃત્તિની
આ નકલ _____ મી છે.

૬૪૪૪ : જ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ લીસ રૂપિયા
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૮૧૨

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવલ • કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ
પ્રકાશક • સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ • માંડવીની પોળમાં નાગજીબુધરની પોળ • અમદાવાદ

સમર્પણ

શેઠ માણેકલાલ યુનીલાલ શાહ, જે.પી. ને

પ્રકાશકનું નિવેદન

મારા તરફથી ૧૯૩૨ની સાલમાં શરૂ કરેલ શ્રી જૈન પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર ગ્રંથાવલિના આવીશમાં પુષ્પ તરીકે અને મારી સાહિત્યોપાસનાના પુરા થતા દશમા વર્ષે એ ગ્રંથાવલિની આ અંતિમ સાહિત્યકૃતિ હું જાહેર જનતા સમક્ષ મૂકું છું.

મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને વખતોવખત હિતેજન આપીને મને આગળ ને આગળ વધારે સુંદર અને સારાં પ્રકાશનો કરવાની પ્રેરણા આપનાર શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ શાહ જે. પી. નો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. મારી સાહિત્ય કૃતિઓ પૈકીની મોટા ભાગની કૃતિઓ તેમના મારા પ્રત્યેના સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને જે રીતે મેં તેઓશ્રીના કરકમળમાં સમર્પણ કરી છે તેજ રીતે મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું આ છેલ્લું પુષ્પ પણ તેઓશ્રીનાજ કરકમળમાં સમર્પણ હાલ તુરત માટે તો હું સાહિત્યક્ષેત્રમાંથી વિદાય લેવાની ઇચ્છા રાખું છું.

મારી ઇચ્છા તો યુગરાતના પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી જિનવિજયજીએ આ પુસ્તકના આશુખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ ભારતભરનાં ખૂણેખૂણાંમાંના જૈનાશ્રિત સ્થાપત્યમણિઓ ક્રમે ક્રમે દશ ભાગમાં જનતા સમક્ષ મૂકવાની હતી. પરંતુ યુદ્ધકાળની ભયંકર મોંઘવારીના આવા કાળમાં જૈન સમાજના શ્રીમંત વર્ગની આ વિષય તરફની ઉપેક્ષાકૃતિના કારણે મારાં પ્રકાશનોનો જથ્થો વધી જવાને લીધે હાલ તુરતમાં તો આ પુસ્તિકા જનતા સમક્ષ મૂકીને બીજા ભાગોનો વિચાર માંડીવાળીને હાલ તુરત તો સાહિત્યક્ષેત્રમાંથી ખસી જઈ છું.

વળી સંવત ૧૯૬૭ના અપાદ સુદી ૨ ને તા. ૨૬-૬-૪૧ના રોજ ભારતભરનાં જૈન શ્વેતાંચર મૂર્તિપૂજકોની એકની એક પ્રતિનિધિ સંસ્થા શ્રીમાન શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી શરૂ કરવામાં આવેલ “જૈન ડિરેક્ટરી વિભાગ” નાં સંચાલનનું જવાબદારીભર્યું કામ મેં સ્વેચ્છાએ ઉપાડી લીધેલું હોવાથી મારી હવે પછીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ એ “જૈન ડિરેક્ટરી” તૈયાર કરવાની જ રહેશે. એને અંગે પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મારવાડ તથા રાજપુતાનાના પ્રદેશના શહેરે શહેરમાં અને ગામડે ગામડે થતા પ્રવાસ દરમ્યાન મારા જોવામાં જે સ્થાપત્ય સમૃદ્ધિ આવી છે તે જોતાં તો મને એમ જ લાગે છે કે જ્યાં સુધી ભારતનાં ખૂણેખૂણે પથરાયેલા એ સ્થાપત્ય રશ્મિઓનાં પુંજનું રક્ષણ કરવામાં આપણે કટિબદ્ધ નહિ થઈએ ત્યાં સુધી આપણે નવાં મંદિરો બંધાવી બંધાવીને જૈન સમાજ પર જોખમદારી વધારતા જ નહીએ છીએ. પેઢીના વહીવટદારોની ઇચ્છા તો ભારતભરનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની છે જ; પરંતુ આ કાર્યક્ષેત્ર એટલું બધું વિસ્તૃત અને ટેકાણે ટેકાણે પથરાયેલું છે કે જ્યાં સુધી પ્રત્યેક જૈન બંધુ પોતાથી યથાશક્તિ બાંધતી મદદ તન મન અને ધનથી નહિ કરે ત્યાં સુધી આ કાર્ય પાર પાડી શકે તેમ નથી જ.

આ પુસ્તકમાં તીર્થાધિરાજ શ્રી શંખજય, ગિરનારજી, તારંગજી, રાણપુર, તલાજી, કંદંબગિરિ, સમેતશિખરજી, પાવાપુરીજી, લખનૌ, કલકત્તા, ક્ષત્રિયકુંડ, રાજગૃહી વગેરે વગેરે પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થોનાં દેરાસરો તથા જિનપ્રતિમાઓનો બની શક્યો તેટલો સંગ્રહ આપવામાં આવેલો છે. તે પૈકીનાં કેટલાંક શ્રીમાન શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, ધી યંગ મેન્સ જૈન સોસાયટી, હિંદી સરકારનું પુરાતત્ત્વ સંશોધન ખાતું, વડોદરા સરકારનું પુરાતત્ત્વ સંશોધન ખાતું, તેમજ ભાવનગરના ‘જૈન’ પત્રની ઑફિસ તરફથી મને પુરાં પાડવામાં આવ્યાં છે, તેથી તે બધી સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓનો, ખર્ચોકો બનાવવા માટે કુમાર કાર્યાલય તથા ભારત પ્રોસેસ રજીડિઓનો અને આદિથી અંત સુધી છાપકામ સુંદર રીતે કરી આપવા માટે કુમાર કાર્યાલયનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

વળી મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તરફ દર્શનાં વાત્સલ્ય ખરી નજરે જોનાર પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી જિનવિજયજીનો આ ગ્રંથમાં પુરાવચન લખી આપવા માટે, તથા કલાપ્રેમીઓને આ ગ્રંથની પિછાન કરાવવા સારૂ મુરબ્બી શ્રી રવિશંકર રાવળે લખી આપેલી પ્રસ્તાવના માટે તેઓશ્રીનો પણ હું અતઃકરણપૂર્ણ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો જૈનોનાં પૂજ્ય તીર્થંકર દેવોની મૂર્તિઓનાં અધિષ્ઠાયક દેવોની મૂર્તિઓનાં તેમજ જૈનોનાં પવિત્ર સ્થાપત્યોનાં હોવાથી અને પ્રકાશક પોતે પણ જૈન હોવાથી આ પુસ્તકમાંના કોઈ પણ ચિત્ર અથવા સ્થાપત્યનો ઉપયોગ પ્રકાશકની પરવાનગી વગર જે તે કાર્ય માટે નહિ કરવા માટે આગ્રહભરી વિનંતિ છે.

આ પુસ્તકની માત્ર યસોજ નકલો છપાવવામાં આવેલી છે તેથી પ્રકાશકની પડતર કિંમત પણ પ્રકાશકના હાથમાં આવે તેમ નહિ હોવા છતાં પણ જૈન ધર્મીઓને પ્રાતઃ સમયે જુહાંજુહાં તીર્થોનાં એક જ સ્થળે દર્શન થઈ શકે તે માટે, તેમજ કલાપ્રેમી સજ્જનોને જૈનાશ્રિત સ્થાપત્યકલાનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તે માટે જ આ પુસ્તક છાપવામાં આવેલું છે; તેથી આ પુસ્તક ખરીદનાર દરેક સજ્જનને તેને રખડતું મૂકીને અથવા જ્યાં ત્યાં ફેંકી દેખે તેની આશાતના નહિ કરવા માટે વિનંતિ છે.

સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ

નામજીભૂષરની યોગ • અમદાવાદ

તા. ૧૫-૭-૪૨ • અપાઠ સુદી ૨ ૧૯૬૮

આમુખ

ભગવતી સરસ્વતીના ઉપાસક જૈન વિદ્વાનોએ ગત એ હજાર વર્ષમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને બીજી અનેક દેશભાષાઓમાં વિવિધ વિષયો ઉપર અનેકાનેક પ્રકારની ઉત્તમ સાહિત્યિક કૃતિઓનું સર્જન કરીને ભારતના જ્ઞાનભંડારમાં અતુલ્ય દૃષ્ટિ કરી છે અને જિજ્ઞાસુ જનસમાજને વિશિષ્ટ પ્રકારે વિદ્યાવિભૂષિત બનાવવાની અખંડ ઉપાસના કરી છે, તેમ લક્ષ્મીદેવીના આરાધક જૈન ધનવાનોએ પણ ભારતના અનેક પ્રદેશો, નગરો, ગ્રામો, પર્વતો અને જંગલોમાં નાના પ્રકારના સ્તૂપો, સ્તંભો, ચૈત્યો, મંદિરો, દેવકુલો, વિહારો અને ધર્મગૌરો આદિના રૂપમાં અસંખ્ય સ્થાપત્યાત્મક કૃતિઓનું નિર્માણ કરીને ભારતીય સ્થાપત્યકલાના ઉત્કર્ષમાં અનુન્ય પૂર્તિ કરી છે અને બાવુક જનસમૂહના હૃદયોને પ્રભુભક્તિ અને પરમાત્મ-પ્રાર્થનામાં તલ્લીન થવા માટે ભવ્ય આશ્રય-સ્થાનો અને ઉપાસ્ય-રૂપકોની રચના કરવામાં અનંત દ્રવ્યવ્યય કર્યો છે. ફૂર કાલના પ્રભાવે અને વિદેષી વિદ્યાર્થીઓના અત્યાચારે એ જૈન સ્થાપત્યનો ઘણો ભાગ નષ્ટ કરી નાખ્યો છે છતાં આજે પણ જે કાંઈ વિદ્યમાન છે તે પોતાના સ્વરૂપમાં અસાધારણ અને અપરિમિત છે. એની ગણના કરવી કઠિન છે અને એનું મૂલ્યાંકન થવું અશક્ય છે. આખાય ભારતવર્ષમાં વસતા જૈનો પાસે વર્તમાનમાં જે કાંઈ ધનસંપત્તિ હશે તેના કરતાં સેકંડો-હજારોગણી વધારે સંપત્તિના મૂલ્યવાળા આ વિદ્યમાન જૈન સ્થાપત્ય-અવશેષો છે. જૈનોનાં આ સ્થાપત્યાત્મક કૃતિઓનો સમુચ્ચય ભારતીય કલા, સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિનાં અદ્વિતીય અલંકરણો છે. અખંડ ભારતની એ રાષ્ટ્રીય પૈતૃક સંપત્તિ છે. એ સંપત્તિનો પરિચય કરવો એ માત્ર જૈનનો જ નહિ પણ દરેક ભારતીય સંતાનનો ધર્મ અને અભિલાષ હોવો જોઈએ.

યુરોપ વગેરે દેશોમાં તો આવી દરેક સ્થાપત્યાત્મક રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો પરિચય કરાવનારી નાની-મોટી અનેક હેંડયુકો (પુસ્તિકાઓ) અને આલ્બમ (ચિત્રસંગ્રહ) વગેરે બહુ જ સુંદર રીતે છપાવેલી હોય છે જેમાં ઐતિહાસિક અને કલા-પરિચાયક વિવેચનોવાળાં વર્ણનો પણ સાથે આપેલાં હોય છે. આપણા દેશમાં હજી એ રીતે આપણી આ સ્થાપત્ય સંપત્તિની પ્રસિદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન નથી થયો. સરકારના પુરાતત્ત્વ વિભાગ તરફથી આવી કેટલીક પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ શિલ્પ-ચિત્રાતિઓના વિષયમાં, આર્કિઓલોજીકલ વિભાગના રીપોર્ટો તેમજ પુસ્તકોમાં સચિત્ર વર્ણનો આપવામાં આવેલાં છે ખરાં, પરંતુ તે પુસ્તકો બહુ જ ભારે કીમતનાં અને મોટાં કદનાં હોઈ સર્વ સાધારણના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ તે નિરુપયોગી છે. ઘણાં વર્ષો ઉપર કોઈ યુરોપિયન કંપનીએ શત્રુંજયનાં કેટલાંક દરેકો અને મંદિરોનાં ચિત્રોનું એક સુંદર આલ્બમ પ્રકટ કર્યું હતું જે બહુ જ આકર્ષક હતું. તે પછી આવો કોઈ પ્રયત્ન થયો હોય તો જાણમાં નથી.

આ દૃષ્ટિએ, જૈન સ્થાપત્ય અને જૈન ચિત્રશિલ્પની પ્રસિદ્ધિ માટે અનન્ય ઉત્સાહ અને અથાક પરિશ્રમ સેવનાર શ્રીયુત સારાભાઈ નવાળો ‘ભારતનાં જૈનતીર્થો અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય’ નામનો પ્રસ્તુત સંગ્રહ વધાવી લેવા લાયક છે. ‘જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ નામનું મૂલ્યવાન પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને સારાભાઈ નવાળે વિજ્ઞાનમાં સુખ્યાતિ મેળવેલી છે અને તે પુસ્તક દ્વારા જૈન ગ્રંથભંડારમાં છુપાયેલી અમૂલ્ય ચિત્રસંપત્તિનો વિદ્યવદ્વર્ગને કેટલોક અભિનવ પરિચય કરાવી, જૈન સમાજની પ્રશંસનીય સેવા બજાવી છે. સારાભાઈનો ઉત્સાહ અપૂર્વ અને પરિશ્રમ પ્રચંડ છે. એમની ઇચ્છા તો ભારતના ખૂણેખૂણામાં આવેલા દરેક જૈન મંદિર અને શિલ્પકૃતિને સુંદર રીતે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની છે. પણ એ કાર્ય, યથેષ્ટ સાધનવિહીન એક વ્યક્તિની શક્તિ બહારનું હોઈ, ‘શુભેચ્છાશક્તિયતનીય’ એ ન્યાયાનુસાર એમણે હાલમાં આ એક સ્વદ્ય પ્રયત્નાત્મક પ્રસ્તુત સંગ્રહ પ્રકાશિત કરવાનો આર્થિક ઉદ્દેશ કર્યો છે જે યોગ્ય આવકારને પાત્ર છે.

જિનવિજય

પ્રસ્તાવના

ભરતનાં જૈનતીર્થો અને તેમના શિલ્પસ્થાપત્યનો સંચય અને પરિચય રજૂ કરીને તેના સંપાદકે યુજરાતની અનુપમ સેવા બજાવી છે. જૈન ધર્મોપાધ્યક્ષોમાં પ્રાચીન કાળથી કળાપ્રેમ માટે કેટલો સદાગ્રહ છે તેનો પહેલો પરિચય કલ્પસૂત્રો તથા જૈન ધર્મનાં સચિત્ર ધાર્મિક પાઠગ્રંથોના ચિત્રો પરથી તૈયાર થયેલા જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ નામના પુસ્તકથી મળી ચૂક્યો છે. પરંતુ સ્થાપત્ય અને મૂર્તિકળાના અવશેષો વધુ સ્થાયી અને ટકાઉ સાધનોમાં રચાએલા હોવાથી ચિત્ર-કળા કરતાં ય પ્રાચીન કાળમાંથી તેની પરંપરાની સેરા મળી આવે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે બુદ્ધ ધર્મની સાથેસાથ જ જૈનધર્મની મૂર્તિકળાનો ઉદય થયો છે. એટલે પ્રત્યેક સમયના ઉપલબ્ધ કલા સ્વરૂપોમાં તેનાં પણ પ્રતીકો રચાતાં આવ્યાં છે.

ભારતવર્ષમાં મૂર્તિ અને વાસ્તુકળાનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો તેનો શ્રેણીબદ્ધ ઇતિહાસ કોઈ નક્કી કરી શક્યું નથી. પણ પ્રાચીન વેદિય સાહિત્યના દેવતાઓનાં સ્વરૂપોનાં વર્ણનો પરથી લાગે છે કે તેમની મૂર્તિઓનું કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ હશે. ઈદ્ર, અગ્નિકા વગેરે સ્વરૂપો તે અદ્વાપિ-પર્યંત પ્રાપ્ત છે એટલે સંભવ છે કે બૌદ્ધ તેમજ જૈન સંપ્રદાયને જે કાળે મૂર્તિ નિર્માણ કરવાની આવશ્યકતા લાગી હશે તે વખતે વિશ્વકર્માનાં કુશળ સંતાનો હરેક સ્થળે તત્પર હશે.

પાપાણ્યુગના કળાકારોએ પોતાના વીરો કે પિતૃઓની સ્મૃતિમાં વિચિત્ર આકૃતિવાળા જિભા પથ્થરો પૃથ્વીના જુદાજુદા ભાગમાં ખડા કર્યા હતા અને આવી જ કોઈ વૃત્તિથી પ્રેરાર્થ દેવસ્થાનોની જગ્યા પર સ્તંભો મૂકવાનો આરંભ પછીના વિકસિત યુગોમાં ઉપજ્યો હોય તે સંભવિત છે. તે સાથે મનુષ્ય અને દેવોનાંની મૂર્તિઓમાં અમૂક અમૂક તફાવત રાખવામાં આવ્યા છે.

ઇતિહાસકાળની સૌથી પુરાણી જે મૂર્તિઓ મળે છે તેમાં મગધના રાજવંશ શૈશુનાગવંશના રાજા અઘતશત્રુની મથુરા મુઝિયમમાં છે. એ બુદ્ધના સમકાલીન યુગની છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૫૫૨માં તે અધિકાર પર આવ્યા અને ઈ.સ. પૂર્વે ૫૨૫માં મૃત્યુ પામ્યા. તે મૂર્તિની ઊંચાઈ ૮'૮" છે. એ સિવાય અઘતશત્રુના પૌત્ર અજિતકીય (જેણે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું હતું, અને જેનું મૃત્યુ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૬૭માં થયું તે) તથા તેના ભેટા નંદીવર્ધન (મૃત્યુ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૧૮) તે બંનેની મૂર્તિઓ પટણાની પાસેથી મળેલી. હાલ તે કલકત્તા મુઝિયમમાં છે. આ ત્રણે મૂર્તિઓ એક જ શૈલીની છે અને માણસથી પણ વધુ ઊંચાઈની છે. આ શૈલીનો વિકાસક્રમ ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દથી માનવો પડશે. એ મૂર્તિઓ ભાવમૂર્તિઓ નથી. પણ જે વ્યક્તિની છે તેમનું જ વ્યક્તિ સ્વરૂપ તેમાં ખીલવવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીનકાળના રિવાજનો એક ઉદ્દેશ્ય એવો મળે છે કે મૃત્યુ બાદ રાજાઓની મૂર્તિ બનાવી તેને એક દેવકુલ (દેવળ)માં રાખવામાં આવતી અને ત્યાં તેની પૂજા કરવામાં આવતી. આ રિવાજમાં ઇન્દ્રિયતા પીરામીડોમાં પોટેલેસ બાદશાહોની કબરોની ઝાંખી અસર નહિ હોય?

અને એવી પ્રેરણાએ બુદ્ધ અને જિનનાં નિવાસસ્થાનો તથા ઉપદેશસ્થાનોમાં વિહારો અને ચૈત્યો કરવાની પ્રણાલી આવી હશે. વિતરાગી મહાપુરુષો પોતાની મૂર્તિઓ કે ચિત્રો કરાવી પૂજવાનું કદી ન જ કહે, પણ તેના ઉપદેશકોએ, સાધકોનાં મન સ્થિર કરી ધ્યાન દ્વારા આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પર લઈ જવાને આસનસ્થ યોગી સ્વરૂપો—બુદ્ધ ભગવાન કે જિન ભગવંતો—ની મૂર્તિઓ કલ્પવાનું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હશે. તેથી એ મૂર્તિઓમાં વ્યક્તિ-વિશેષ સ્વરૂપને બદલે ભાવનાત્મક આકૃતિઓ જ મૂખ્યતઃ મળી આવે છે.

ખીજ ધ્યાન ખેંચે તેવી હકીકત, મૂર્તિઓનાં મંદિરો વિષે એ છે કે બુદ્ધ કે જિન ભગવંતોની મૂર્તિઓના વિકાસ સાથે જ તેનો ઇતિહાસ સંકળાએલો નથી. આજે મંદિરોનું જે વારસુ-સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ તેનો સંબંધ બૌદ્ધકાલીન સ્તૂપો, વિહારો કે ચૈત્યો સાથે કેવી રીતે મેળ ખાય છે તેનો તર્ક રસમય થશે.

બૌદ્ધ ધર્મને વેગ આપનાર સમ્રાટ અશોકના સમયના સ્તૂપ અથવા ગુફામંડપો જ મળી આવે છે. આ સ્તૂપનિર્માણનો પ્રારંભ પણ વૈદિક કાળમાં શરૂ અથવા શરૂની ભરમ ઉપર જે જોળાકાર ટીંખો કરી દેવામાં આવતો તેનો વિકાસ માત્ર છે. તેના આરંભિક રૂપમાં ઉલટા કટોરા જેવો આકાર કરી ઉપર વચ્ચેવચ્ચે એક વૃક્ષ રોપવામાં આવતું અને તેના રક્ષણ માટે ચારે તરફ ફરતી વાડ કરવામાં આવતી. જૈન સૂત્રોમાં અહીંતોના સ્તૂપોની ચર્ચા છે જે બૌદ્ધ ધર્મની પહેલાં જૈન અહીંતો માટે કરવામાં આવતા. બૌદ્ધ કે જૈન સ્તૂપોમાં કોઈ પણ જાતનું અંતર નહોતું.

અશોકના સમયમાં ઉપરની આકૃતિમાં વિશેષતા એ થઈ કે સાદી વાડને બદલે ચારે તરફ સરસ ઘડતરવાળી વેડી બની અને ઉપર વૃક્ષને બદલે છત્ર આવ્યું. વેડીની ચારે દિશાએ ચાર તોરણપ્રવેશો બન્યાં. આથી સ્થાનની ભવ્યતા વધી, પણ સ્તૂપનું મૂળ સ્વરૂપ એનું એ રહ્યું.

આ સ્તૂપો અને આજનાં બ્રાહ્મણ શૈલીનાં મંદિરોને કાંઈ પણ સંબંધ હોઈ ન શકે, કારણકે મંદિરો મૃતક નિમિત્તે નહોતાં પણ દેવતાઓના નિમિત્તે બાંધવામાં આવતાં હતાં.

ગુફાઓની રચના ટૂંકમાં વિચારીએ તો એક મોટો ખંડ અને તેની ચારે તરફ નાનીનાની ઓરડીઓ હોય છે; એટલે કે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના પ્રવર્તક વિરક્ત મહાત્માઓની કૃતિના જેવી જ તેમાં સગવડ હોય છે. મોટો ખંડ ઉપરેથી કે વ્યાખ્યાન મંડપ અને નાની ઓરડીઓ તેમના આરામ કે સાધન અર્થે. ભગવાન બુદ્ધની ગંધકૃતિનું વર્ણન મળે છે તે પરથી એ વાતનું સમર્થન થાય છે.

મંદિરની બાંધણીને જો આ ગુફાઓ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હોય તો તે એટલો જ કે આગળનો મંડપ દર્શનાર્થે આવેલા ભક્તો માટે અને અંદરનો નાનો ખંડ કે ગર્ભમંદિર દેવસ્થાન તરીકે હોય છે. છતાં મંદિર-વાસ્તુ બૌદ્ધ વાસ્તુથી ભિન્ન છે. ગુફા અને સ્તૂપ યથાક્રમ સંતોના વિશ્રામ કે નિવાસસ્થાન છે; મંદિર દેવતાઓનું નિવાસસ્થાન છે, તેથી તેની ઉપરનાં શિખર વગેરે વૈભવનાં નિદર્શક છે. મંદિરસ્થાપત્ય અશોકની પહેલાંથી પણ હતું એવું જણાય છે.

ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નગરમાં ગુદાગુદા દેવતાઓ માટે મંદિર કેવાં કરવાં જોઈએ તેનું વિધાન છે, એટલે કે ચાણક્યની પહેલાંથી મંદિરની પ્રથા ચાલતી હશે. પાણિનિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦)ના સમયમાં કૃષ્ણપૂજા હતી અને ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં પણ તે હતી.

ઘણી વાતો પરથી બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના મંદિરવિધાનને એક પ્રાચીનતર સ્વતંત્ર વિકાસ માનવાને કારણ મળે છે. મંદિરવાસ્તુનું સૌથી પ્રધાન અંગ શિખર છે જે પર્વતો ઉપરથી શેવામાં આવ્યું છે. મેરૂ, મંદર, કૈલાસ વગેરે પર્વતો દેવતાઓના મુખ્ય નિવાસ છે. તે સાથે પર્વતોમાં વસતા ગંધર્વો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ આદિની સૃષ્ટિ પણ મંદિરમાં નિર્માણ પામી છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં તો ખાસ કહેવામાં આવ્યું છે કે મંદિરો પર અપ્સરાઓ, સિદ્ધો અને નકશીઓ હોવી જ જોઈએ. આવાં અલંકરણોનાં વાસ્તુમાં એવી ચુસ્ત રીતિ પડી ગઈ કે વાસ્તુરચયિતાઓ તેને કાઢી જ ન શકતા. એટલે જ્યારથી બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયમાં પોતાનાં પવિત્ર સ્મૃતિચિહ્ન બનાવવાનો પ્રચાર થયો ત્યારે પણ ભવનો અને મંદિરો પર એવા અલંકારો ન હોય તો તે પવિત્ર અને ધાર્મિક મનાતાં નહિ. એ કારણે ત્યાગ અને સંયમની મૂર્તિઓની પૂજા કરવા માટે પણ અનેક વૈભવપૂર્ણ મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આથી મંદિરો અને શિલ્પકળાનાં બાહ્ય રૂપો જોતાં તેને કાંઈ એક જાતિ કે

સંપ્રદાયના અંગત આવિર્ભાવ રૂપે ગણતાં તેની કલાત્મકતા યથાર્થતા પામતી નથી. પ્રત્યેક મંદિર અને શિલ્પની રૂપભાવના તથા કારીગરી પ્રધાનતઃ તે કાળે દેશમાં મળી આવતા કુશળ કર્મકારોને જ આભારી છે. તેના આશ્રયદાતાઓ ધનિકો હોય કે ધર્મીઓ હોય કે અન્ય કોઇ હોય, પણ કળા અને કારીગરીનું શ્રેય તો વિશ્વકર્માનાં એ સંતાનોને જ ઘટે છે, જેમણે અનેક સૈકાઓ વીત્યા છતાં, તેમને આશ્રય આપનારાઓનો પ્રભાવ અને ભાવનાવિભવ શિલ્પની અશબ્દ રૂપાવલિમાં અમર કર્યો છે.

ભારતના પ્રાંતે પ્રાંતે આ કળાવીરોની વેબો ખૂબ પાંગરેલી છે. ગિહારના ભુવનેશ્વર અને કોણાર્ક, ગુંદેલખંડનું ખજુરાહો, ઉજ્જયિની ને ધારાનગર, મથુરા, નાલંદા ને બનારસ તથા દક્ષિણના ચૌલુક્ય, હોયશાલ અને ચૌલ રાજ્યોની શિલ્પસમૃદ્ધિનાં અપૂર્વ વૈવિધ્યથી ભારત જગતનું આશ્ચર્ય બન્યું છે.

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ એ બધા અનેક રાજકીય અને ધાર્મિક પ્રવાહોનું પ્રૌઢ અને સમૃદ્ધ પારસદાર છે. પણ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સરહદો આજની રાજકીય સીમાઓના આધારે ઓળખનારા ભૂલ ખાય એવો સંભવ છે. તેથી કલાત્મકતામાં તેને રાજસ્થાની મંડળ કહેવામાં આવે છે. એટલે ગુજરાત, માળવા, મારવાડ ને મેવાડથી માંડીને છેક પૂર્વ ખાનદેશ સુધી ગણીએ એટલા પ્રદેશમાં એક જ પ્રકારની શિલ્પકલ્પના પ્રવર્તે છે. મોઢેરા અને ચંદ્રાવતીનો વારસો રાણપુરમાં ઊતરેલો દેખાશે, તો દેલવાડામાં તે આરસની ખાનદાનીભરી જહોજલાલી બતાવે છે. રુદ્ર-મહાલયના ખંડેર પરની નૃત્ય કરતી ગણભૂર્તિઓ આજુ દેલવાડાના સ્તંભો પર દેખાય છે. વીરભગામના મુનસર તળાવની આસપાસની હગર શિવદેરીઓ અને નેમિનાથ મંદિર કે હડીભાઈના મંદિરમાંની ચોપાસની અનેક જિનમૂર્તિઓમાં સંપ્રદાયસ્વરૂપ ગુરૂ હોવા છતાં આરાધના અને સાધનાનો પ્રકાર એકસરખો લાગશે. રંગમંડપો, પ્રવેશદારો, કમાનો આદિ બ્રાહ્મણ, જિન, સ્વામિનારાયણ ગમે તે સંપ્રદાયનાં હશે તોપણ સોમપુરા વિશ્વકર્માઓના હાથ બધે એક જ સરખા જણાશે.

આથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે શ્રી સારાભાઈ નવાળે આ શિલ્પસમુદાયનાં ચિત્રો પ્રાપ્ત કરી માત્ર જૈન કેમના સંસ્કારને જ ઉદ્દીપક સાધન આપ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે સમગ્ર કલાકૌશલ ઉપાસક વર્ગ માટે ચિત્રદીપ પ્રકટાવ્યો છે. ગુજરાતના કારીગરોનાં ટાંકણાં અને કુશલતાને કાટ લાગતો અટકાવવાનું બિરદાવે તે જૈન સંપ્રદાયે જ પાળ્યું છે. અને દિલ્હી-આગ્રા બંધાયા પહેલાં છેક ચૌદમા સૈકામાં અમદાવાદની અદિતીય સ્થાપત્યરચનાઓ કરનારા ગુજરાતમાંથી જ મળ્યા, તો તે જૈન મંદિરો બાંધનારાઓના જ પરિવારમાંથી. અને હજુ શું ગુજરાતના જ શિલ્પીઓએ રાણપુર અને ગિરનારની મરામત કરી નથી?

શ્રી સારાભાઈએ આ પુસ્તકમાં જે શિલ્પચિત્રો એકઠાં કર્યા છે તેમાં તેમણે બની શકે તેટલા પ્રાચીન કળાના નમૂના મેળવ્યા છે. એ જોયા પછી લાગશે કે ઔદકાલીન કળાના નમૂનાઓ મોટે ભાગે સામાન્યપ્રેરિત એક જ ટંકશાળની છાપવાળા છે, જ્યારે જૈન સંપ્રદાયના નમૂનાઓએ પ્રત્યેક પ્રાંતના કળાકારનો મોટા મનથી ઉપયોગ કર્યો છે અને તેમને ઉદાર આશ્રય આપ્યો છે. જૂનામઢના ઉપરકોટની ચુકાના સ્તંભો જોશે તો લાગશે કે તેને ગુજરાતના કોઇ સ્થાપત્ય સાથે શેવાહેવા નથી. બૌદ્ધ કાલની મૂર્તિઓ પણ ઘણે ભાગે એક જ કેન્દ્રમાંથી મોકલવામાં આવી હતી એવું જણાય છે. પણ જૈન શિલ્પરચનાઓ અને મૂર્તિઓના વિવિધ પ્રકારો ગુજરાતમાં જ ઘડાયા છે એવું જ્ઞાન મળે છે.

આ પુસ્તકની ચિત્રાવલિમાં શ્રીયુત સારાભાઈનાં સ્વયંસંશોધન અને પ્રાપ્તિની પણ કેટલીક ચિત્રપ્રતિમાઓ છે. એ બધું એકત્રિત કરવામાં, સંકલિત કરવામાં અને આલું પ્રકાશન કરવામાં તેમને કેવી સુસીખતો પડે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યું છે અને ગુજરાતની ધનાઢ્ય કેમ પોતાના જ સંપ્રદાયની

અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય

સાંસ્કારિક સેવા ઉઠાવનાર સજ્જનની સુયોગ્ય કદર કરે તે જોવા હું બહુ ઇતેમ્મર છું. એમના જેવા કાર્યકર્તાને સારા સહાયકો, ફેટોગ્રાફરો, ચિત્રાંકન કરનારા અને દ્રવ્યયોજના કરી આપનારા હોય તો તે યુગશતની જૈન તેમજ ઇતર પ્રજાને હજુ પણ વિશેષ ઉપયોગી સેવા આપી શકે એવી ભાવના સેવે છે. એ ભાવના કોઈ દિવસ સફળ થાઓ.

‘આપણી ભૂતિકલા જેમાં આપણી યુગયુગની સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિકતાનો સંદેશ ભર્યો પડ્યો છે અને જે સંસારના હબરો કોસ સુધી ફેલી શકી હતી તે આજ આપણી હાથેશાની વસ્તુ થઈ ગઈ છે. આપણું કર્તવ્ય છે કે આપણે તેને બરાબર સમજીએ અને તેનું સંરક્ષણ તથા પુનરુજ્જીવન કરીએ.’
(ભારતીય ભૂતિકલા)

—શ્રી રામકૃષ્ણદાસ

રવિશંકર મ. રાવળ

વિષયાનુક્રમ

પ્રક્રિયા	ચિત્ર	વિષય	પ્રક્રિયા	ચિત્ર	વિષય
૧	૧	હસ્તચિહ્નો અને આયુષો	૩૭	૩૭	શ્રી પાર્શ્વનાથજી(પૂરણચંદ્રજીનહાર)
૨	૨, ૩, ૪	ગુહીગુહી જાતના આયાગ- પટોની તકતીઓ-મથુરા	૧૭	૩૮	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-ગોડીજી-મુંબાઈ
	૫	ચરણપાદુકા	૧૮	૩૯	ચિત્ર નં. ૩૮ની મૂર્તિનો પૃષ્ઠ ભાગ
૩	૬	શ્રી પાર્શ્વનાથજી	૪૦	૪૦	શ્રી ઋષભદેવજી-ગોડીજી-મુંબાઈ
	૭	શ્રી ઋષભદેવજી	૪૧	૪૧	ચિત્ર નં. ૪૦ની મૂર્તિનો પૃષ્ઠ ભાગ
૪	૮	શ્રી મહાવીરસ્વામી-ક્ષત્રિયકુંડ	૧૯	૪૨	શ્રી જિનમૂર્તિ-પાટણ
	૯	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-રાજગૃહી	૨૦	૪૩	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-ચારુપ
૫	૧૦	શ્રી પાર્શ્વનાથજી	૨૧	૪૪	શ્રી અવંતિપાર્શ્વનાથજી-ઉત્તરેન
	૧૧	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-હાંક		૪૫	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-ભાંડુક
૬	૧૨	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-અગરા	૨૨	૪૬	શ્રી નેમિનાથજી-શત્રુંગપ
	૧૩	અગ્રાતદેવી		૪૮	શ્રી અમીઝરા પાર્શ્વનાથજી
૭	૧૪	શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી-શ્રીપુર	૨૩	૪૯	શ્રી મહાવીરસ્વામીજી
	૧૫	શ્રી માણિક્યસ્વામીજી-કુલપાંકજી		૫૦	શ્રી પાર્શ્વનાથજી
૮	૧૬	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-મથુરા	૨૪	૫૧	શ્રી શાંતિનાથજી
	૧૭	શ્રી જિનમૂર્તિ		૫૨	શ્રી આદીશ્વરજી
	૧૮	ખંડિત શ્રી જિનમૂર્તિ	૨૫	૫૩	શ્રી સહસ્રદ્વિજા પાર્શ્વનાથજી
	૧૯	શ્રી જિનમૂર્તિ	૨૬	૫૪	શ્રી આદીશ્વરજી
૯	૨૦	શ્રી અગરાપાર્શ્વનાથજી-અગરા		૫૫	શ્રી પુંડરીકસ્વામી
	૨૧	યક્ષ યુગલ-મથુરા	૨૭	૫૬	શ્રી અભિનંદનસ્વામી
	૨૨	હરિજીગમેષિનાં સ્વરૂપો-મથુરા		૫૭	શ્રી અજિતનાથજી-તારંગા
	૨૩	ગૃહસ્થ યુગલ	૨૮	૫૮	શ્રી ચંદ્રપ્રભુસ્વામી-પ્રભાસપાટણ
૧૦-૧૧	૨૪	શ્રી જિનમૂર્તિ-મહુડી		૫૯	પાપાણુની પંચતીર્થી-કદંબગિરિ
	૨૫	શ્રી ઋષભદેવજી	૨૯	૬૦	સહસ્રદ્વિજા પાર્શ્વનાથ-જોધપુર
	૨૬	શ્રી પાર્શ્વનાથજી		૬૧	દાદાસાહેબ-ભાવનગર
	૨૭	શ્રી પાર્શ્વનાથજી		૬૨	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-દેવવાડા
૧૨	૨૮	કાઠિસગીયાજી-પિંડવાડા	૩૦	૬૩	સમવસરજી-રાણુકપુરજી
	૨૯	શ્રી ઋષભદેવજી		૬૪	શ્રી પાર્શ્વનાથજી
૧૩	૩૦	શ્રી પાર્શ્વનાથજી		૬૫	શ્રી પદ્માવતીદેવી-પાટણ
	૩૧	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-વાંકાનેર	૩૧	૬૬	શ્રી જિનમૂર્તિ
૧૪	૩૨	શ્રી ઋષભદેવજી-પ્રભાસપાટણ		૬૭	શ્રી ઋષભદેવજી
	૩૩	શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી અને અંબિકા	૩૨	૬૮	શ્રી જિનમૂર્તિ-તળાજી
૧૫	૩૪	શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી		૬૯	શ્રી પાપાણુની ચોવીશી
	૩૫	શ્રી અંબિકાદેવી-પ્રભાસપાટણ			-પ્રભાસપાટણ
૧૬	૩૬	શ્રી પાર્શ્વનાથજી(સારાભાઈ નવાબ)	૩૩	૭૦	સહસ્રદ્વિજા-શત્રુંગપ

પ્લેટ	ચિત્ર	વિષય	પ્લેટ	ચિત્ર	વિષય
	૭૧	યાદવો સહિત શ્રી નેમિનાથજી -શત્રુંજય	૧૦૭	આવકે આવિકા-તળાળ	
૩૪	૭૨	વીશ વિહરમાણુ જિન-રાણકપુર	૫૧	૧૦૮ આવકે આવિકા-કદંબગિરિ	
૩૫	૭૩	શ્રી નંદીશ્વરદીપ-ગિરનાર		૧૦૯ ધર્મરાગ-શત્રુંજય	
	૭૪	વીશ વિહરમાણુ તીર્થંકર,,	૫૨	૧૧૦ દેરાસરના પૂર્વ મેઘનાદ મંડપનો સ્તંભશ્રેષ્ઠ-રાણકપુર	
૩૬	૭૫	શ્રી મારુદેવા, ઋષભદેવ સહિત -શત્રુંજય		૧૧૧ સહદેવ, ધર્મરાગ, નકુળ	
	૭૬	હરિત પર મારુદેવા અને ભરતરાગ	૫૩	૧૧૨ દ્રૌપદી, ભીમ, આચાર્ય-શત્રુંજય	
૩૭	૭૭	શ્રી અંબિકાદેવી-પ્રભાસપાટણ		૧૧૩ સહસ્રકણા પાર્શ્વનાથ-રાણકપુર	
	૭૮	ધાતુના કાઠિસગીયા-ગિરનાર	૫૪	૧૧૪-૧૧૫ શ્રી રાણકપુરજીના બે શિલા- શ્રેષ્ઠો-રાણકપુર	
૩૮	૭૯	પણ્ડુખ્યક્ષ		૧૧૬ પૂર્વ મેઘનાદ મંડપનો શ્રેષ્ઠ-રાણકપુર	
	૮૦	વિજયાયક્ષિણી		૧૧૭ અર્જુન, શ્રી કૃષ્ણ, રુકિમણી (?)	
૩૯	૮૧	શ્રી પાર્શ્વયક્ષ	૫૬	૧૧૮ ધરણુવિહાર-રાણકપુર	
	૮૨, ૮૩	શ્રી લક્ષ્મીદેવી-દીવ	૫૭	૧૧૯ ધરણુવિહાર-રાણકપુર	
	૮૪	ચોવીશ જિનમાતાનો પટ-ગિરનાર	૫૮	૧૨૦ ધરણુવિહાર-પૂર્વ બાજુ-રાણકપુર	
૪૦	૮૫	શ્રી પાર્શ્વયક્ષ-પ્રભાસપાટણ	૫૯	૧૨૧ ધરણુવિહાર-પૂર્વ તથા દક્ષિણ બાજુ-રાણકપુર	
	૮૬	શ્રી પદ્માવતીદેવી	૬૦	૧૨૨ ધરણુવિહાર-દક્ષિણ મેઘનાદ મંડપ- નો દેખાવ-રાણકપુર	
૪૧	૮૭	શ્રી અંબિકાદેવી		૧૨૩ ધરણુવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપ- ની અંદરનો દેખાવ-રાણકપુર	
	૮૮	"	૬૧	૧૨૪ ધરણુવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપ- ના ધુમ્મટનો દેખાવ	
૪૨	૮૯	શ્રી સરસ્વતીદેવી	૬૨	૧૨૫ ધરણુવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપ- ની અંદરનો દેખાવ-રાણકપુર	
	૯૦	"	૬૩	૧૨૬ ધરણુવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપ- ના ધુમ્મટનો દેખાવ-રાણકપુર	
૪૩	૯૧	શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી-ગિરનાર	૬૪	૧૨૭ ધરણુવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપ- નો અંદરનો દેખાવ-રાણકપુર	
	૯૨	એક અજ્ઞાત શિલ્પ-દીવ	૬૫	૧૨૮ ધરણુવિહાર-આગ્રિ ખૂણાનો અંદર- નો દેખાવ-રાણકપુર	
૪૪	૯૩	શ્રી માણુભદ્રજી-પ્રભાસપાટણ	૬૬	૧૨૯ ધરણુવિહાર-મુખ્ય શિખર	
	૯૪	"		૧૩૦ દક્ષિણ મેઘનાદ મંડપની એક છતનો દેખાવ-રાણકપુર	
૪૫	૯૫	શ્રી સરસ્વતીદેવી-શત્રુંજય	૬૮	૧૩૧ શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર -રાણકપુર	
	૯૬	શ્રી પદ્માવતીદેવી		૧૩૨ પશ્ચિમ બલાણકની એક છતનો દેખાવ-રાણકપુર	
૪૬	૯૭	શ્રી ચક્ષેશ ચક્ષ			
	૯૮	શ્રી કાલીદેવી			
૪૭	૯૯	શ્રી ગોમુખ ચક્ષ			
	૧૦૦	શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી			
૪૮	૧૦૧	ત્રણુ આવિકાઓ			
	૧૦૨	શ્રી જિનપ્રભસૂરી (?)			
૪૯	૧૦૩	શ્રી અમરચંદ્રસૂરી-પાટણ			
	૧૦૪	શ્રી દેવચંદ્રસૂરી			
	૧૦૫	ગૂર્જરેશ્વર વનરાજ			
૫૦	૧૦૬	મોતીશા શેઠ અને તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્ની-શત્રુંજય			

પ્લોટ	ચિત્ર	વિષય	પ્લોટ	ચિત્ર	વિષય
૬૯	૧૩૩	પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપના સામ- રણુનો દેખાવ-રાણુકપુર	૧૬૦	લાકડાનું નાનું ઘર દેરાસર-પાટણ	
	૧૩૪	પશ્ચિમ આશુના નૃત્યમંડપનો દેખાવ -રાણુકપુર	૮૩	૧૬૧ શ્રી નેમિનાથજીની જનન	,,
૭૦	૧૩૫	શ્રી મક્ષીજીનું દેરાસર-ભાળવા	૧૬૨	એક સુંદર સ્થાપત્યકામ-આરૂપ	
	૧૩૬	શ્રી દાદાવાડીનું દેરાસર-લખનૌ	૮૪	૧૬૩ લાકડાના કોતરકામવાળી છત -પાટણ	
૭૧	૧૩૭	શ્રી લલ્લવાડનું નીચેનું દેરાસર -ગિહાર	૧૬૪	શ્રી જૈન દેરાસર-આરૂપ	
	૧૩૮	શ્રી ક્ષત્રિયકુંડનું પર્વત પરનું દેરાસર	૮૫	૧૬૫ શ્રી અજિતનાથનું દેરાસર-તારંગા	
૭૨	૧૩૯	શ્રી કંપિલાનગરી-કશ્કાળાદ	૮૬	૧૬૬ દક્ષિણ આશુનાં સ્થાપત્યકામો	,,
	૧૪૦	શ્રી કુલ્પાકજીનું દેરાસર	૧૬૭	શ્રી અજિતનાથના દેરાસરની પાછળનો દેખાવ-તારંગા	
૭૩	૧૪૧	જમતશેઠનું દેરાસર-કટગોલા	૮૭	૧૬૮ તારંગાના સુંદર શિલ્પસ્થાપત્યનો નમૂનો	
	૧૪૨	સમધારાનું દસ્ય-રાજગિર	૮૮	૧૬૯ તારંગાના શિલ્પસ્થાપત્યનું બીજું દર્શન	
૭૪	૧૪૩	શ્રી બ્રીહાસ આશુનું દેરાસર -કલકત્તા	૮૯	૧૭૦ બીજી એક આશુનાં સ્થાપત્યકામો -તારંગા	
	૧૪૪	,,	૯૦	૧૭૧ થોડાં વધુ સ્થાપત્યકામો-તારંગા	
૭૫	૧૪૫	શ્રી બ્રીહાસ આશુના દેરાસરની બબ્બતા દર્શાવતું દસ્ય-કલકત્તા	૯૧	૧૭૨ શ્રી સોમનાથના મંદિરનો એક ભાગ -પ્રભાસપાટણ	
	૧૪૬	જૈન શ્વેતાંબર દેરાસર-ગુણીયાજી	૧૭૩	શ્રી સોમનાથના મંદિરનો બીજો ભાગ-પ્રભાસપાટણ	
૭૬	૧૪૭	શ્રી જલમંદિરનું સુંદર દસ્ય -પાવાપુરી	૯૨	૧૭૪ શ્રી સોમનાથના મંદિરનો ત્રીજો ભાગ -પ્રભાસપાટણ	
	૧૪૮	મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર સહિતનું જલ- મંદિરનું દસ્ય-પાવાપુરી	૧૭૫	શ્રી અગ્રરા પાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર -અગ્રરા	
૭૭	૧૪૯	સીતાનાથનો દેખાવ-સમેતશિખર	૯૩	૧૭૬ સુંદર કોતરકામવાળો થાંભલો -અગ્રરા	
	૧૫૦	સમેતશિખર પર્વતનું એક કુદરતી દસ્ય	૧૭૭	ચિત્ર ૧૭૬વાળો થાંભલાની બીજી આશુ-અગ્રરા	
૭૮	૧૫૧	સમેતશિખર પર્વતની ટોચ પરનું દસ્ય	૯૪	૧૭૮ શ્રી હીરવિજયસુરિજીની નિર્વાણ- ભૂમિ-જીના નજીક	
	૧૫૨	મુખ્ય મંદિર-સમેતશિખર	૧૭૯	સોમનાથના મંદિરનો અંદરનો ભાગ -પ્રભાસપાટણ	
૭૯	૧૫૩	શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની નિર્વાણભૂમિ	૯૫	૧૮૦ સોમનાથનાં મંદિરનાં કેટલાંક શિલ્પ	
	૧૫૪	જૈન દેરાસરો સહિતનું રમ્ય દસ્ય -અયલગઢ	૧૮૧	શ્રી અજયપાલનો ચોરો-અગ્રરા	
૮૦	૧૫૫	ધાતુનું પરિકર-પાટણ	૯૬	૧૮૨ શ્રી સોમનાથના મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર	
	૧૫૬	ધાતુનું નાનું દેરાસર-પાટણ	૧૮૩	શ્રી પ્રભાસપાટણનાં જૈન દેરાસરોનું સામુદાયિક દસ્ય-પ્રભાસપાટણ	
	૧૫૭	ચાંદીનું સમવસરણ-વડોદરા			
૮૧	૧૫૮	શ્રી જૈન કૃતિરંથબ-ચિતોડગઢ			
૮૨	૧૫૯	લાકડાના કોતરકામવાળો થાંભલો -સુરત			

પ્લેટ	ચિત્ર	વિષય
૯૭	૧૮૪	શ્રી ચંદ્રપ્રભુના દેરાસરનું પ્રવેશદ્વાર -પ્રભાસપાટણુ
	૧૮૫	સ્થાપત્ય કામવાળા થાંભલાઓ -પ્રભાસપાટણુ
૯૮	૧૮૬	પ્રાચીન સ્થાપત્ય કામવાળા થાંભ- લા-છિપરકોટ (ગુનાગઢ)
	૧૮૭	પ્રાચીન સ્થાપત્યકામો-છિપરકોટ
૯૯	૧૮૮	કોતરેલી જિનમૂર્તિ-છિપરકોટ
	૧૮૯	મેરકવશીની ટૂંકના મુખ્ય દેરાસરનું પ્રવેશદ્વાર-ગિરનાર
૧૦૦	૧૯૦	પ્રાચીન શિલ્પનો નમૂનો-છિપરકોટ
	૧૯૧	શિલાઓમાંથી કોરી કાઢેલી વાવ,,
૧૦૧	૧૯૨	ગિરનાર પર્વતનું પ્રવેશદ્વાર
	૧૯૩	શ્રી નેમિનાથજીનું દેરાસર-ગિરનાર
૧૦૨	૧૯૪	કુમારપાલની ટૂંક-ગિરનાર
	૧૯૫	મેરકવશીની ટૂંક પરના મંદિરમાંની એક છત-ગિરનાર
૧૦૩	૧૯૬	મેરકવશીની ટૂંક-ગિરનાર
	૧૯૭	મેરકવશીની ટૂંકની ખીજી છત
૧૦૪	૧૯૮	ખીજી કોતરેલી જિનમૂર્તિ-છિપરકોટ
	૧૯૯	મેરકવશીની ટૂંકની ત્રીજી છત -ગિરનાર
૧૦૫	૨૦૦	શાંતિનાથના દેરાસરનું પાર્શ્વદર્શન -ગિરનાર
	૨૦૧	શ્રી વસ્તુપાલના દેરાસરનો મંડોવર -ગિરનાર
૧૦૬	૨૦૨	શ્રી વસ્તુપાલના દેરાસરની છત -ગિરનાર
	૨૦૩	શ્રી શાંતિનાથજીના દેરાસરની છત -ગિરનાર
૧૦૭	૨૦૪	વસ્તુપાલની ટૂંકનો પશ્ચિમ ભાગ -ગિરનાર
	૨૦૫	પાંચ પાંડવની દેરીનું પૃષ્ઠદર્શન -શત્રુંજય
૧૦૮	૨૦૬	શ્રી સંપ્રતિ મહારાજની ટૂંક -ગિરનાર
	૨૦૭	શ્રી સંપ્રતિની ટૂંકની જાળીઓનું શિલ્પ-ગિરનાર

પ્લેટ	ચિત્ર	વિષય
૧૦૯	૨૦૮	સંપ્રતિની ટૂંકની પશ્ચિમ આજુનો દેખાવ-ગિરનાર
	૨૦૯	સહસ્રાવનના રસ્તેથી મૂળનાયકની ટૂંકનો દેખાવ
૧૧૦	૨૧૦	શ્રી રહેનેમિની ટૂંક-ગિરનાર
	૨૧૧	શ્રી અંગિકાજીની ટૂંક,,
૧૧૧	૨૧૨	શ્રી અંગિકાજીની ટૂંકમાંની એક છત-ગિરનાર
	૨૧૩	કુમારપાલની ટૂંકમાંની એક છત -ગિરનાર
૧૧૨	૨૧૪	શ્રી ગિરનારજીનાં જૈન મંદિરોનું સામુદાયિક દૃશ્ય
	૨૧૫	શ્રી ગિરનાર પર્વતપરનાં જૈન મંદિરો
૧૧૩	૨૧૬	શ્રી ગિરનારજીનાં જૈન મંદિરો
	૨૧૭	શ્રી ગિરનાર પર્વતપરનાં જૈન મંદિરો
૧૧૪	૨૧૮	શ્રી શત્રુંજય પર્વત અને પાલીતાણા શહેર
	૨૧૯	લાકડાના દેરાસરની છત-ચુરકુલ પાલીતાણા
૧૧૫	૨૨૦	સહસ્રાવન-ગિરનાર
	૨૨૧	લાકડાનું જૈન દેરાસર-પાલીતાણા
૧૧૬	૨૨૨	જયતભેડી -શત્રુંજય
	૨૨૩	શ્રી પૂજ્યજીની ટૂંક,,
૧૧૭	૨૨૪-૨૨૫	આજુનું દેરાસર,,
૧૧૮	૨૨૬	જયતભેડી,,
	૨૨૭	નવટૂંકના રસ્તે,,
૧૧૯	૨૨૮	શ્રી પદ્માવતીની દેરી,,
	૨૨૯	શ્રી ચોમુખજીની ટૂંકનાં શિખરો -શત્રુંજય
૧૨૦	૨૩૦	નવટૂંકના રસ્તે,,
	૨૩૧	,,
૧૨૧	૨૩૨	શત્રુંજય પરનાં જૈનમંદિરોનો નકશો
૧૨૨	૨૩૩	સંપ્રતિના દેરાસરની આજુનો ભાગ -શત્રુંજય
	૨૩૪	ચોમુખજીની ટૂંકનો એક ભાગ -શત્રુંજય
૧૨૩	૨૩૫	આલાબાઈ મોદીની ટૂંકનું સ્થાપત્ય- કામ-શત્રુંજય

પ્લોટ	ચિત્ર	વિષય
	૨૩૬	ચોમુખજીની ટૂકના થાંભલાઓનું સુંદર સ્થાપત્યકામ-શત્રુંજય
૧૨૪	૨૩૭	પાંડવોની દેરીનો થાંભલો-શત્રુંજય
	૨૩૮	પાંડવોની દેરી
૧૨૫	૨૩૯	શ્રી ઉજ્જવલજીની ટૂક
	૨૪૦	શેઠ હેમાભાઈની ટૂક
૧૨૬	૨૪૧	મોતીશા શેઠની ટૂક
	૨૪૨	મોતીશાની ટૂકનું મુખ્ય દેરાસર -શત્રુંજય
૧૨૭	૨૪૩	મૂળ નાયકની ટૂકનો એક ભાગ
	૨૪૪	મોદીની ટૂકનું મુખ્ય દેરાસર -શત્રુંજય
૧૨૮	૨૪૫	શત્રુંજય પર્વત પરનાં જૈન મંદિરો
	૨૪૬	મોદીની ટૂકની એક શિલ્પકૃતિ -શત્રુંજય
૧૨૯	૨૪૭	મોદીની ટૂકનો જમણી આંગુનો ગોખલો-શત્રુંજય
	૨૪૮	મોદીની ટૂકનો ડાબી આંગુનો ગોખલો-શત્રુંજય
૧૩૦	૨૪૯	શ્રી વિમલવસહીની ટૂકનો અંદરનો ભાગ-શત્રુંજય
	૨૫૦	શેત્રુંજ નદીનો એક દેખાવ-શત્રુંજય
૧૩૧	૨૫૧	શ્રી નેમિનાથજીની ચોરીની છત -શત્રુંજય
	૨૫૨	શ્રી કુમારપાલની ટૂકનો બહારનો દેખાવ-શત્રુંજય
૧૩૨	૨૫૩	શ્રી ઘેટીની પાગાનો બહારનો ભાગ -શત્રુંજય
	૨૫૪	શ્રી ચાંદીનો રથ
૧૩૩	૨૫૫	મુખ્ય દેરાસરની ડાબી આંગુનું સ્થાપત્યકામ-શત્રુંજય

પ્લોટ	ચિત્ર	વિષય
	૨૫૬	રાયજી પગલાં-શત્રુંજય
૧૩૪	૨૫૭	મુખ્ય દેરાસરની જમણી આંગુનું દરજી-શત્રુંજય
	૨૫૮	મુખ્ય દેરાસરની જમણી આંગુના થાંભલાનું શિલ્પ-શત્રુંજય
૧૩૫	૨૫૯	મુખ્ય દેરાસરની જમણી આંગુનું તોરણ-શત્રુંજય
	૨૬૦	મુખ્ય દેરાસરના પ્રવેશદ્વારની જમણી આંગુનું સ્થાપત્ય-શત્રુંજય
૧૩૬	૨૬૧	મુખ્ય દેરાસરની આગળનું ચાંદીનું દેરાસર-શત્રુંજય
	૨૬૨	ઘેટીની પાગાની દેરી-શત્રુંજય
૧૩૭	૨૬૩	શેત્રુંજ નદીનો બીજો દેખાવ
	૨૬૪	શ્રી કદંબગિરિની નીચેનું દેરાસર -કદંબગિરિ
૧૩૮	૨૬૫	શ્રી કદંબગિરિ ઉપરનું દેરાસર
	૨૬૬	શત્રુંજયાવતાર-કદંબગિરિ
૧૩૯	૨૬૭	શ્રી તાલધ્વજગિરિ-તળામ
	૨૬૮	શ્રી તાલધ્વજગિરિનું મુખ્ય દેરાસર -તળામ
૧૪૦	૨૬૯	શ્રી તાલધ્વજગિરિની ઉપરની ટૂકનું દેરાસર-તળામ
	૨૭૦	શ્રી પાર્શ્વનાથજી-ભાવનગર
	૨૭૧	દાદાસાહેબનું દેરાસર
૧૪૧	૨૭૨	ચોરીવાલા દેરાસરનો આગળનો દેખાવ-જમનગર
	૨૭૩	ચોરીવાલા દેરાસરનો પાછળનો દેખાવ-જમનગર
૧૪૨	૨૭૪-૨૭૫-૨૭૬	ખંભાતની જુમા મસ્જિદમાંના જૈન શિલ્પો-ખંભાત

ચિત્ર ૧ હસ્તચિહ્નો અને આયુધો
Fig 1 Symbols and Weapons

चित्र २ श्री आयागपट • मथुरा
Fig 2 Śrī Āyāgapata • Muttra

चित्र ३ श्री आयागपट • मथुरा
Fig 3 Śrī Āyāgapata • Muttra

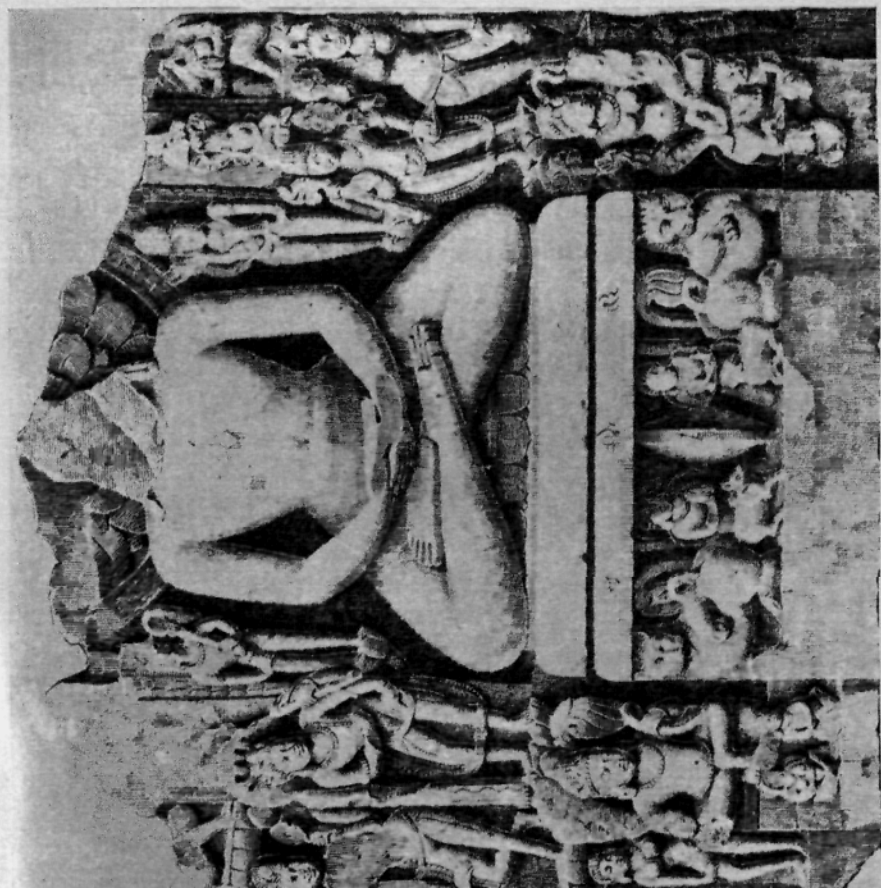

चित्र ४ श्री आयागपट • मथुरा
Fig 4 Śrī Āyāgapata • Muttra

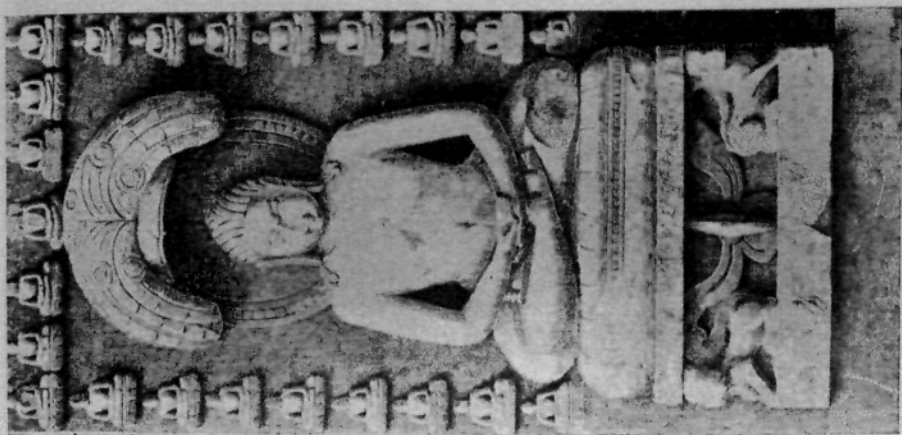

चित्र ५ चरणपादुका • मथुरा
Fig 5 Foot prints • Muttra

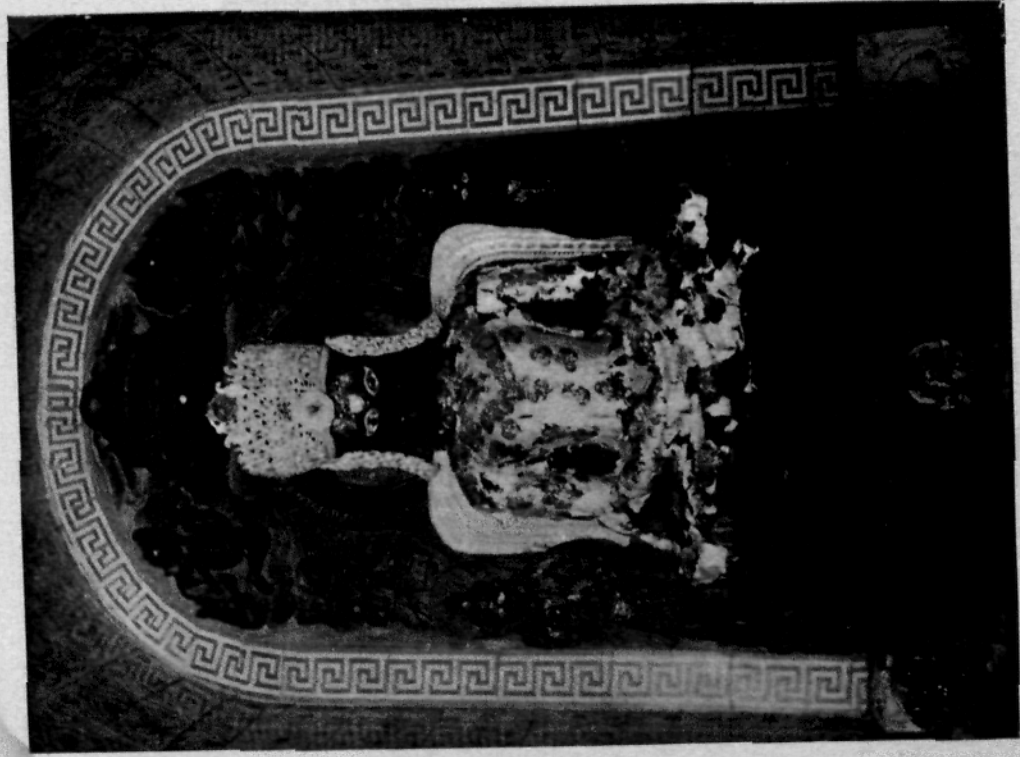

चित्र ६ श्री पार्वनाथजी • मथुरा
Fig 6 Sri Pārśvanātha • Muttra

चित्र ७ श्री ऋषभदेवजी • मथुरा
Fig 7 Śrī Rṣhabhadeva • Muttra

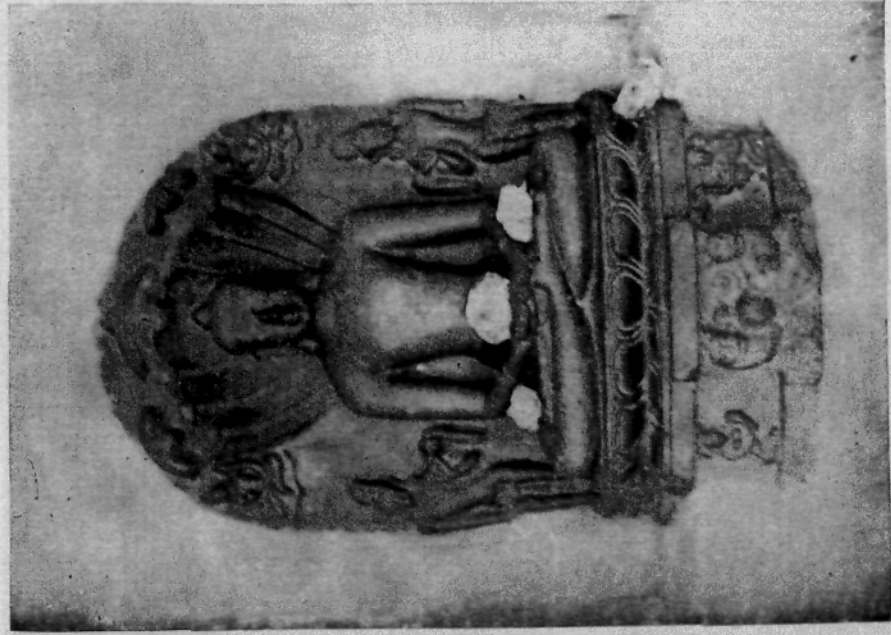
चित्र ८ श्री महावीरस्वामी • क्षत्रियकुंड

Fig 8 Śrī Mahāvīraswāmī

चित्र ९ श्री पार्श्वनाथजी • राजगृही

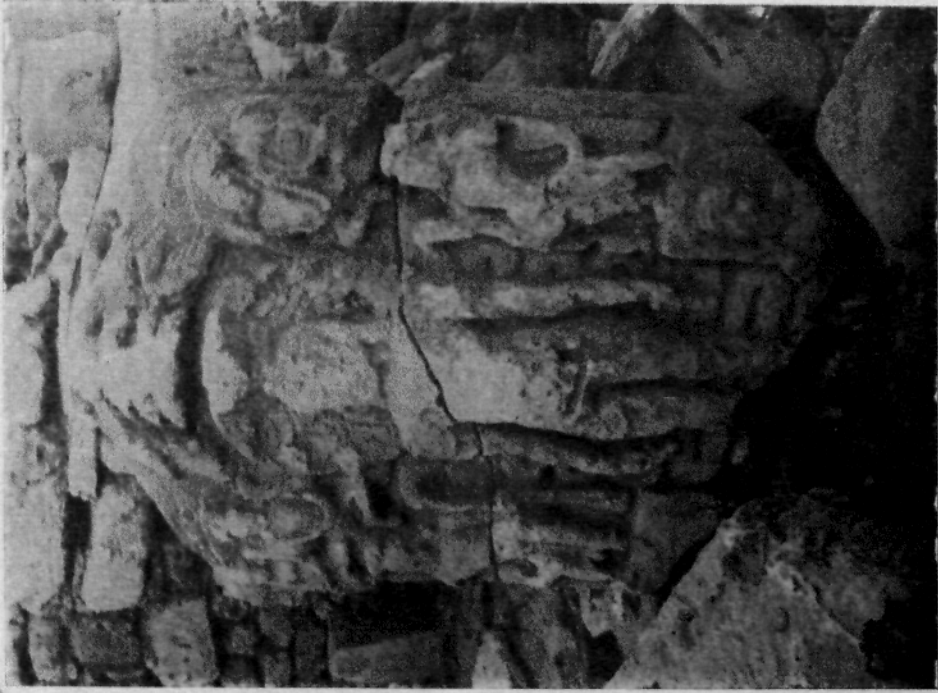
Fig 9 Śrī Pārśvanātha • Rājgir

चित्र १० श्री पार्वनाथजी • राजगढ़ी
Fig 10 Sri Pārsvanātha • Rajgir

चित्र ११ श्री पार्वनाथजी • धांक
Fig 11 Sri Pārsvanātha • Dhānka

चित्र १२ श्री पार्वत्याजी • अजारा
Fig 12 Śrī Pārsvanātha • Ajārā

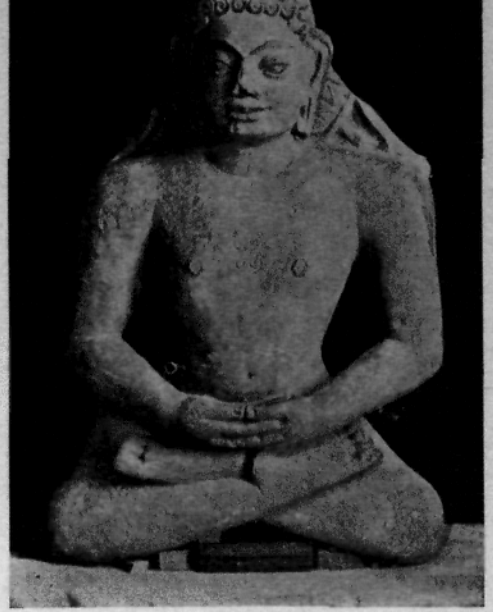
चित्र १३ अज्ञात देवी • अजारा
Fig 13 An Unknown Goddess • Ajārā

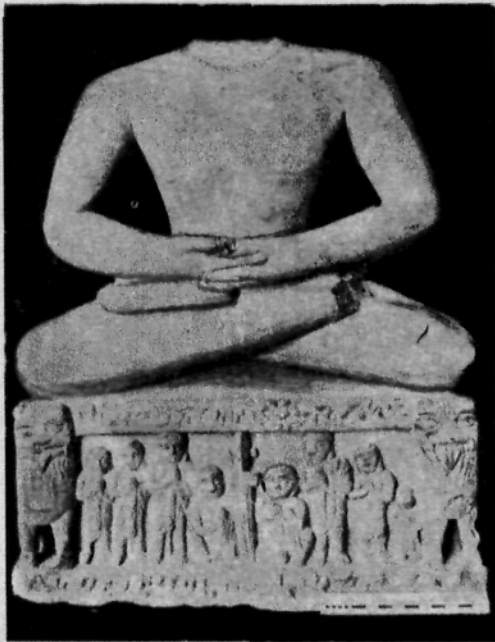

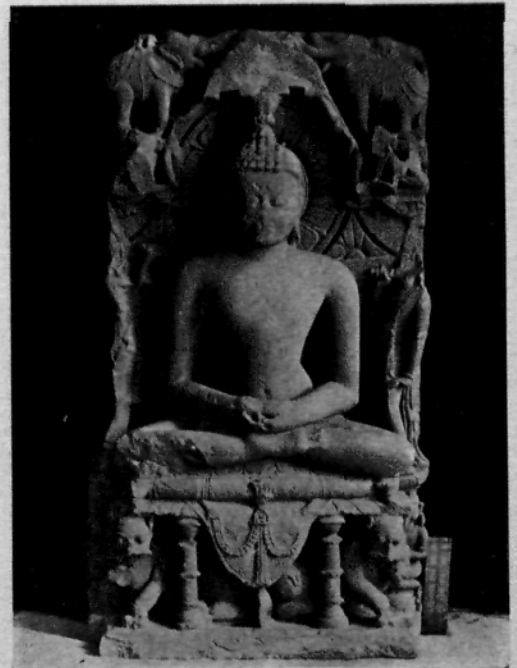
चित्र १६ श्री पार्श्वनाथजी • मथुरा
Fig 16 Śrī Pārśvanātha • Muttra

चित्र १७ श्री जिनमूर्ति • मथुरा
Fig 17 Jain Image • Muttra

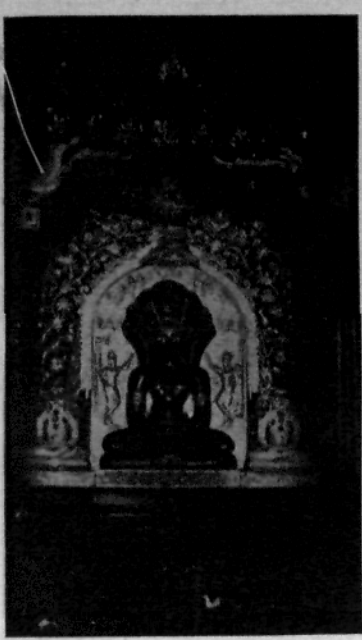

चित्र १८ खंडित जिनमूर्ति • मथुरा
Fig 18 A Broken Jain Image • Muttra

चित्र १९ श्री जिनमूर्ति • मथुरा
Fig 19 Jain Image • Muttra

चित्र २० श्री अजाहरा पार्श्वनाथजी

Fig. 20 Śrī Ajāharā Pārśvanātha - Ajārā

चित्र २२ हरिणैगमेषिनां स्वरूपो • मथुरा

Fig. 22 Different Dhyānas of Harinaigameshin - Muttra

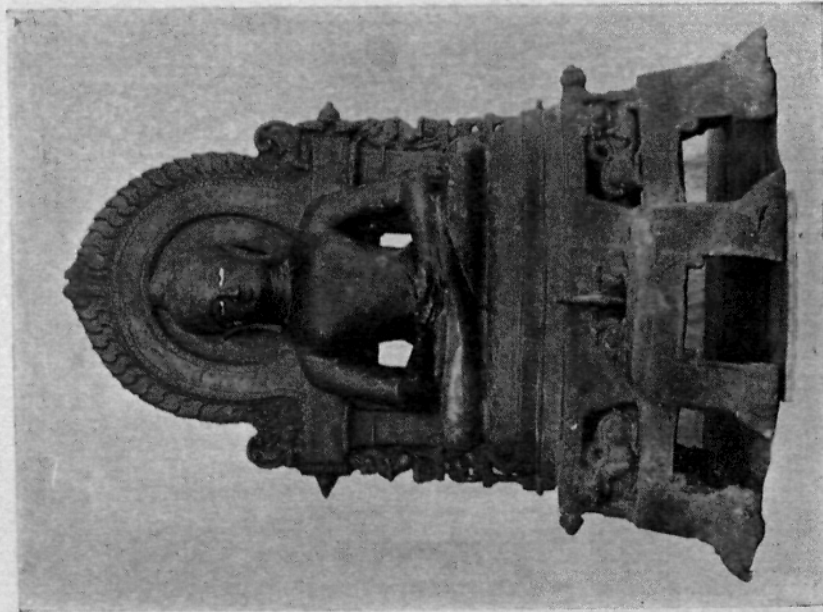
चित्र २१ यक्ष युगल • मथुरा

Fig. 21 Yakṣa with his consort
Muttra

चित्र २३ गृहस्थ युगल • मथुरा

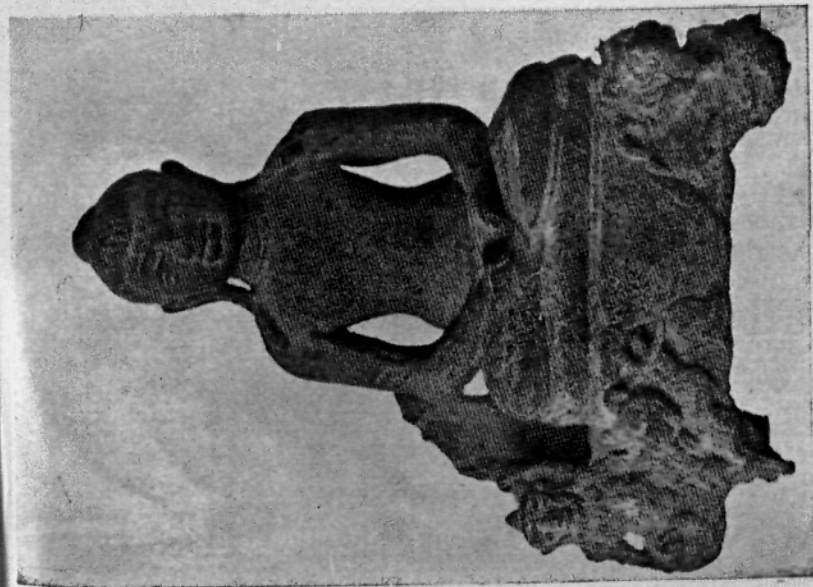
Fig. 23 Śrāvaka and Śrāvikā - Muttra

चित्र २४ श्री जिनमूर्ति • महुदी
Fig. 24 Jain image • Mahudi

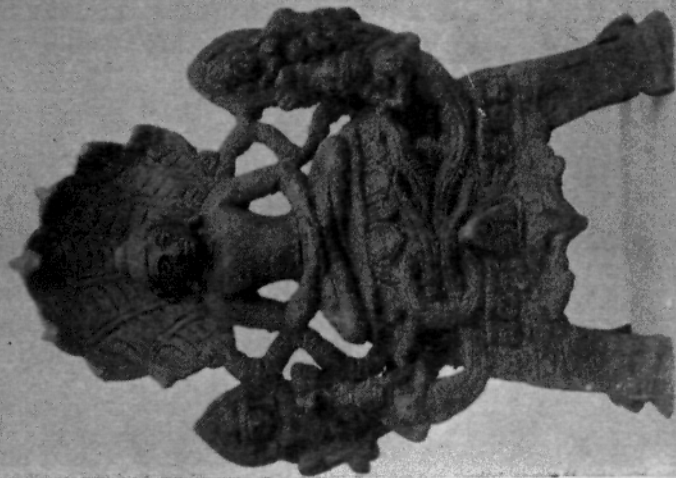

चित्र २५ श्री जिनमूर्ति • महुदी
Fig. 25 Jain image • Mahudi

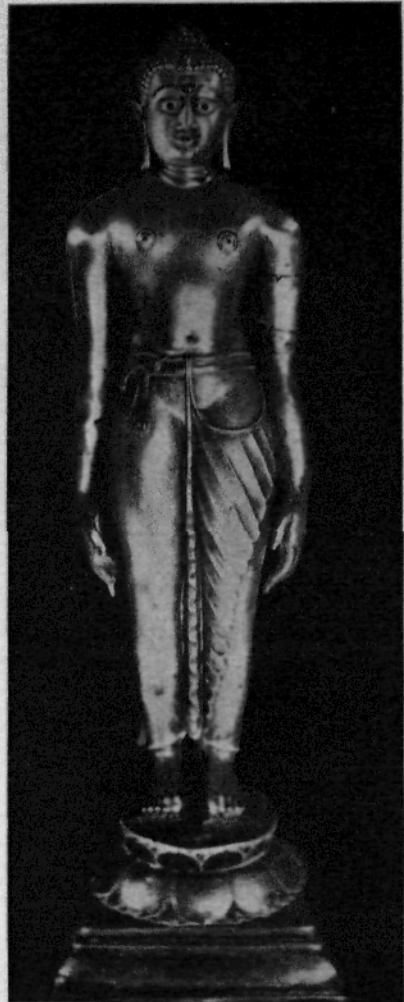
चित्र २६ ऋषभदेवजी • महुडी

Fig. 26 Sri Rshabhadeva • Mahudi

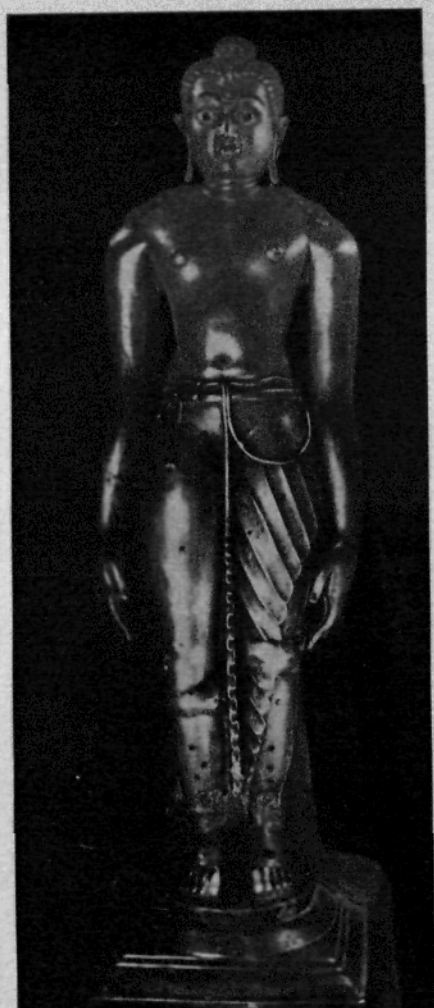

चित्र २७ श्री पार्श्वनाथजी • महुडी

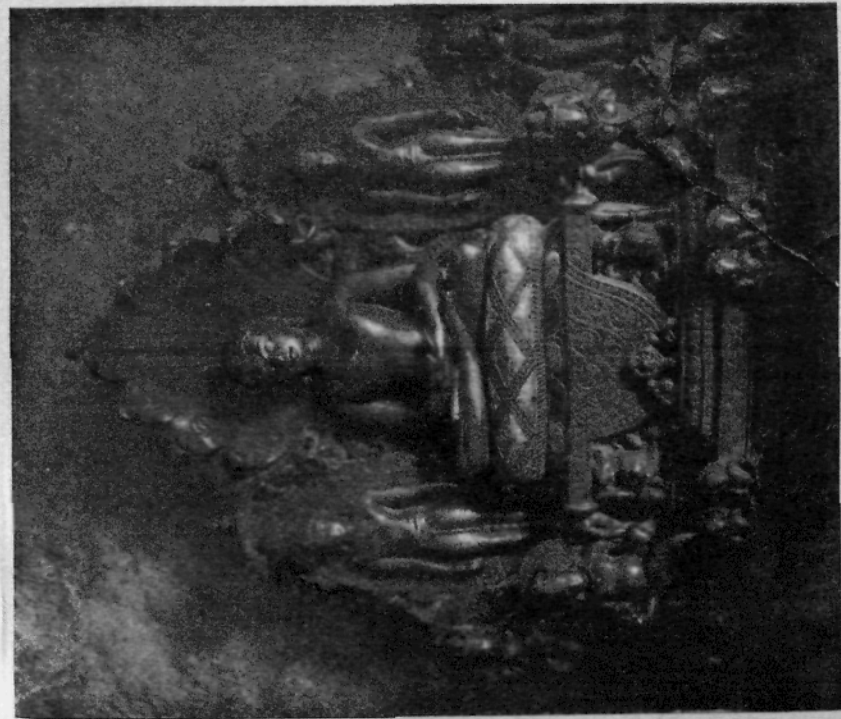
Fig. 27 Sri Pārśvanātha • Mahudi

चित्र २८ काउसगीयाजी • पिंडवाडा (मारवाड)
Fig. 28 Jain image · Pindwārā (Mārwar)

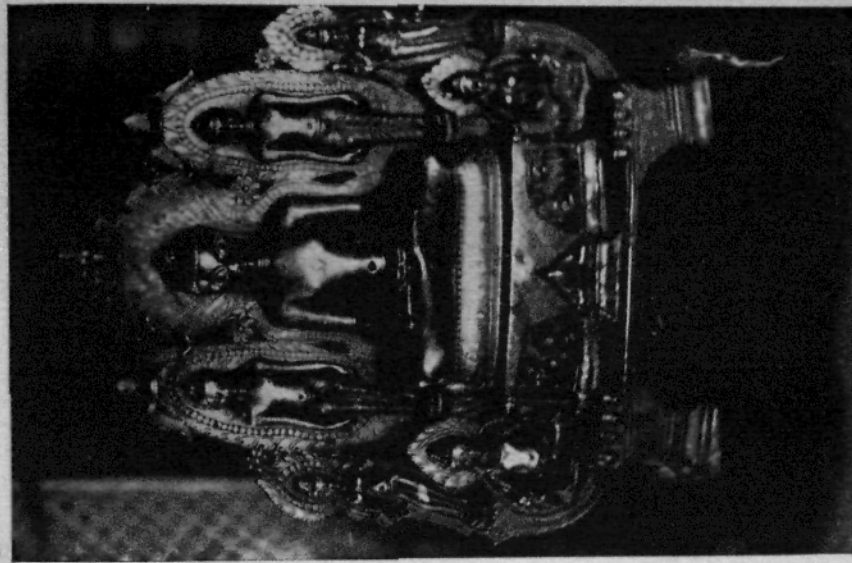

चित्र २९ श्री ऋषभदेवजी • पिंडवाडा
Fig. 29 Śrī Rṣhabhadeva · Pindwārā

चित्र ३० श्री पार्श्वनाथजी - पिंडवाडा

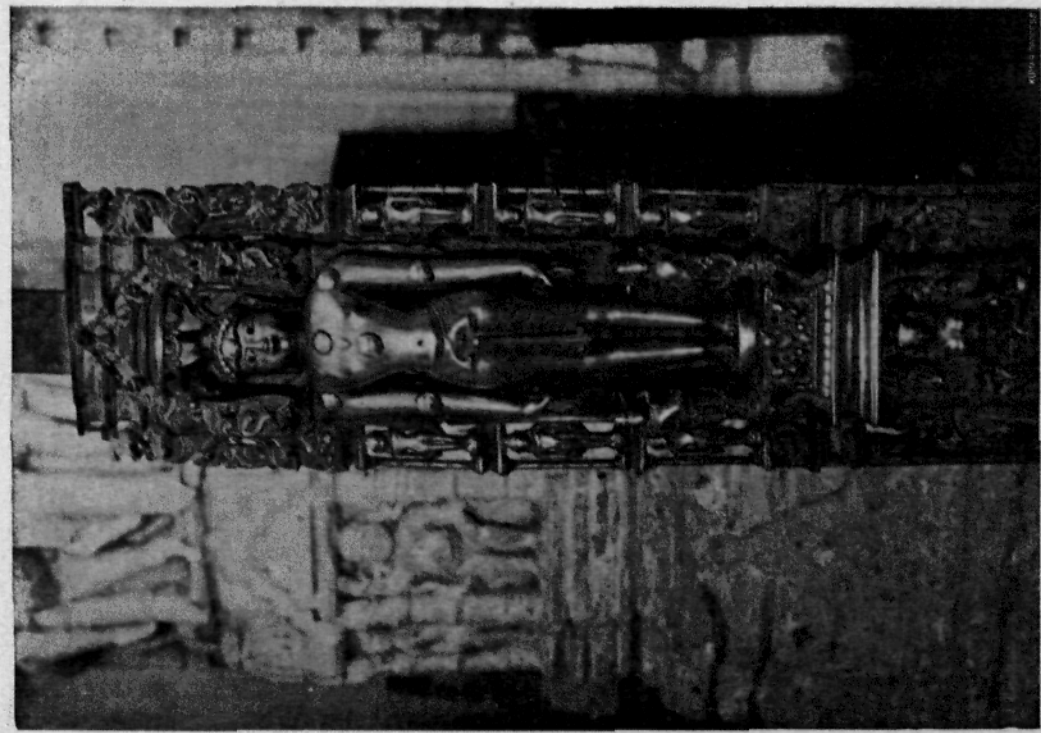
Fig. 30 Śrī Pārśvanātha - Pindwārā

चित्र ३१ श्री पार्श्वनाथजी - वांकानेर (काठियावाड)

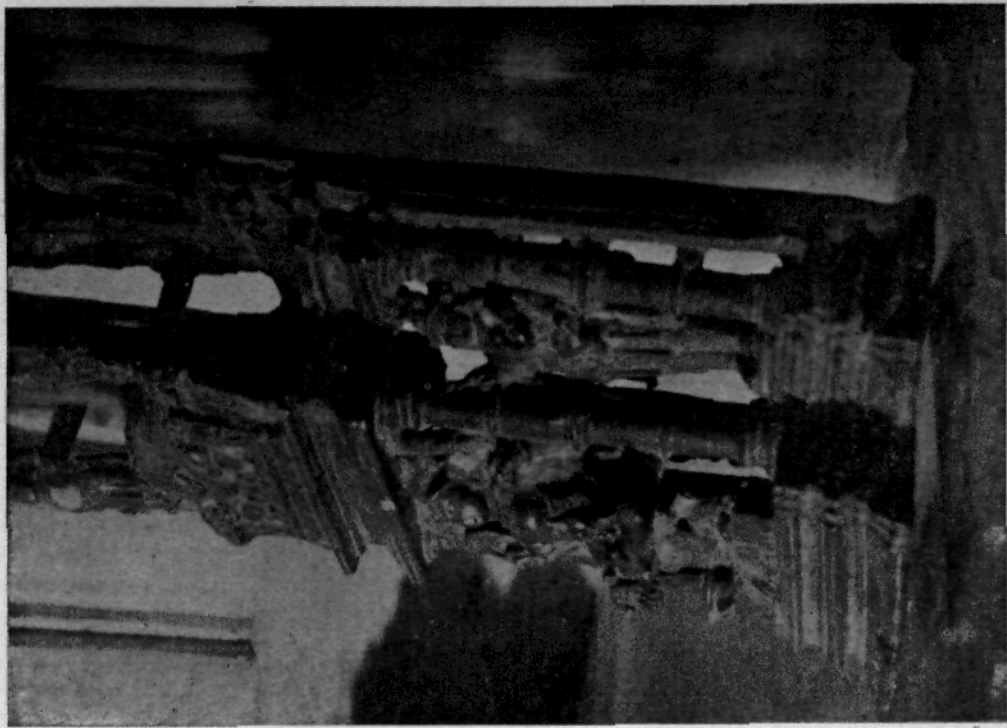
Fig. 31 Śrī Pārśvanātha - Vānkāner (Kāthiāwār)

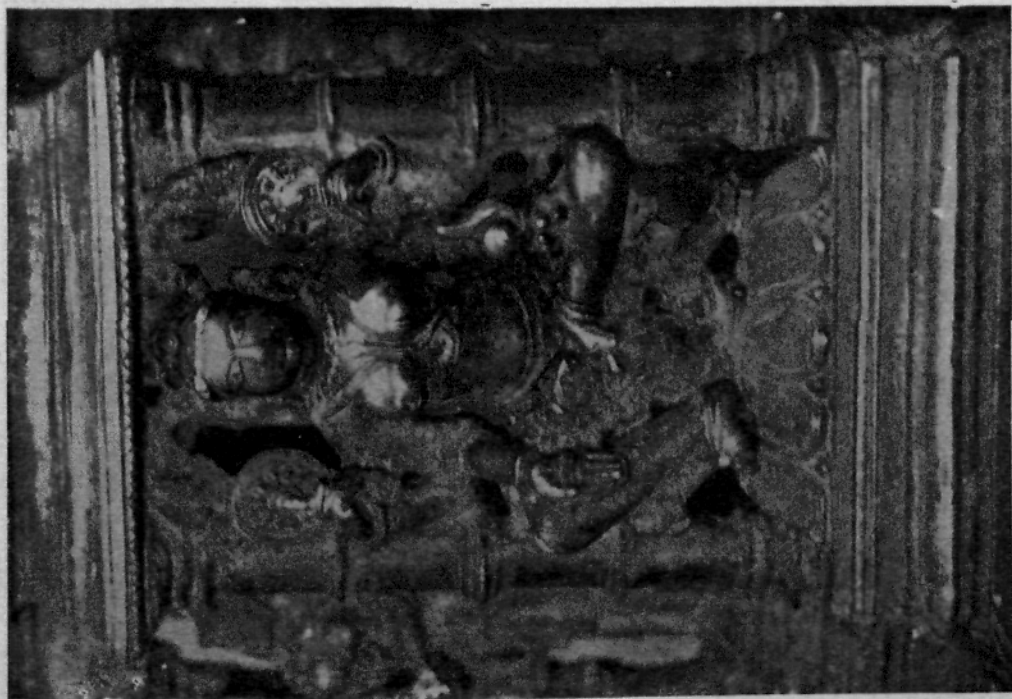
चित्र ३२ श्री ऋषभदेवजी - प्रभासपाटण

Fig. 32 Sri Rshabhadeva - Prabhāspātan

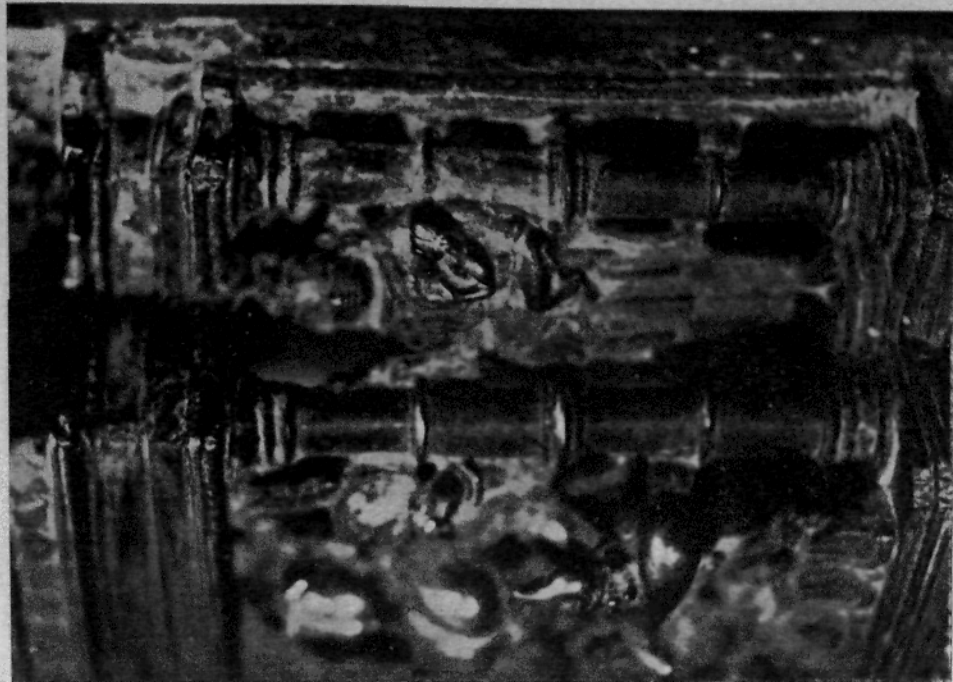
चित्र ३३ श्री चक्रेश्वरीदेवी અને અંબિકા

Fig. 33 Goddess Chakresvari and Ambikā

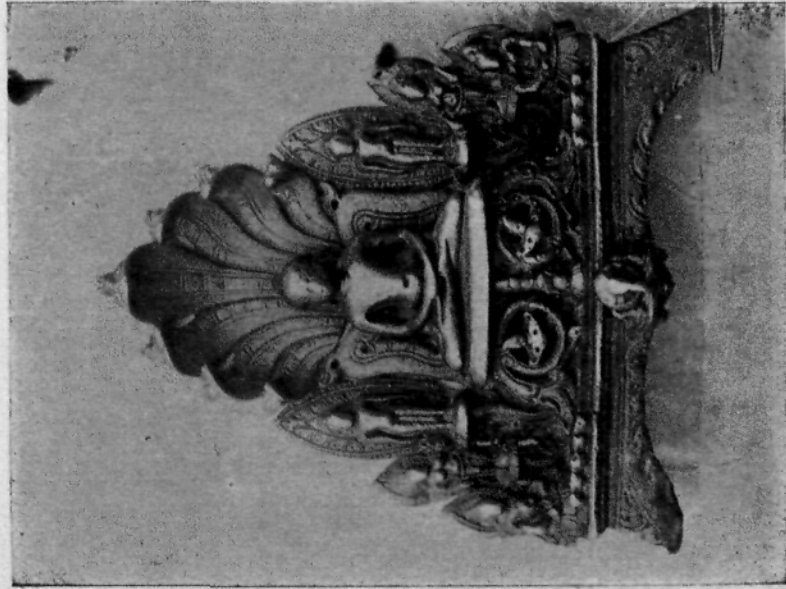
चित्र ३४ श्री चक्रेश्वरी देवी

Fig. 34 Sri Chakreswari

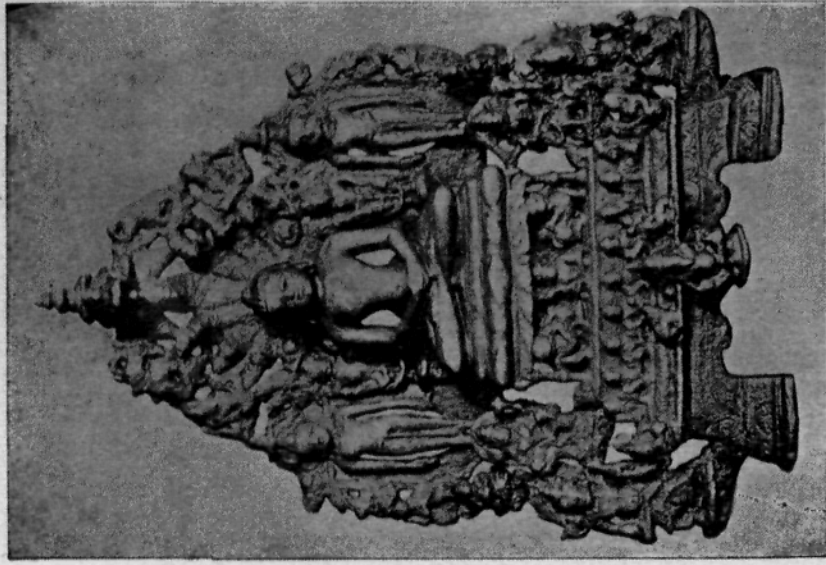
चित्र ३५ श्री अंबिकादेवी - प्रभासपाटन

Fig. 35 Goddess Ambikā

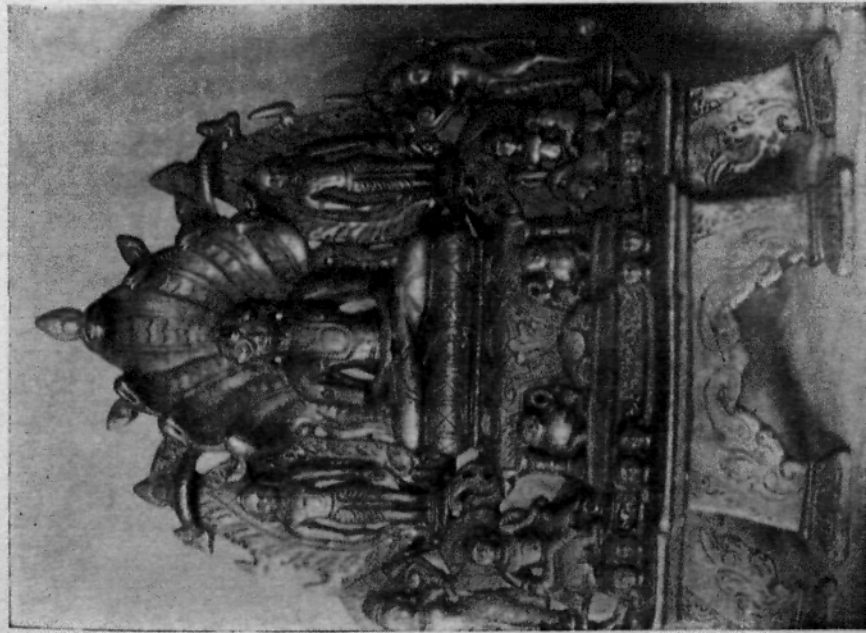
चित्र ३६ श्री पार्श्वनाथजी (साराभाई नवाब)

Fig. 36 Śrī Pārśvanātha (Sarabhai Nawab)

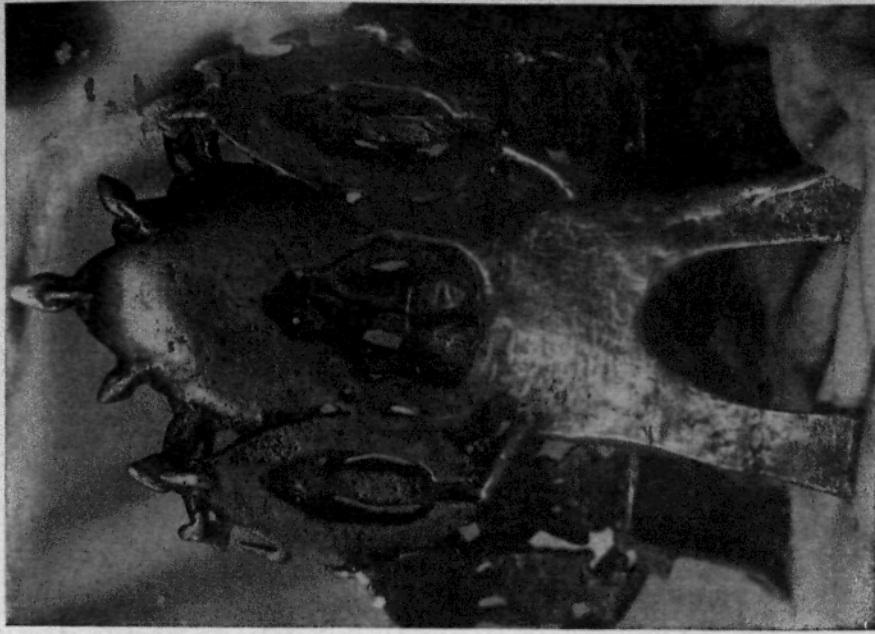
चित्र ३७ श्री पार्श्वनाथजी (पूरणचंदजी नहार)

Fig. 37 Śrī Pārśvanātha (Pooranchandji Nahar)

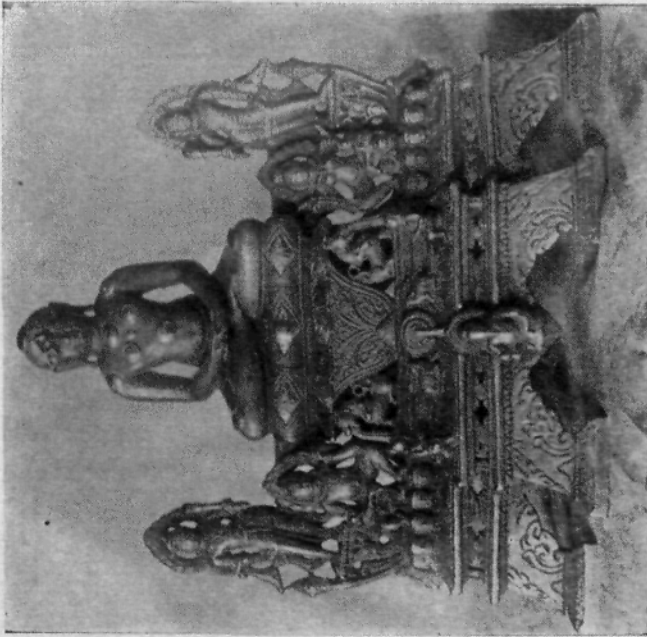
चित्र ३८ श्री पार्श्वनाथजी • गोडीजी • मुंबई

Fig. 38 Śrī Pārśvanātha • Godiji Temple, Bombay.

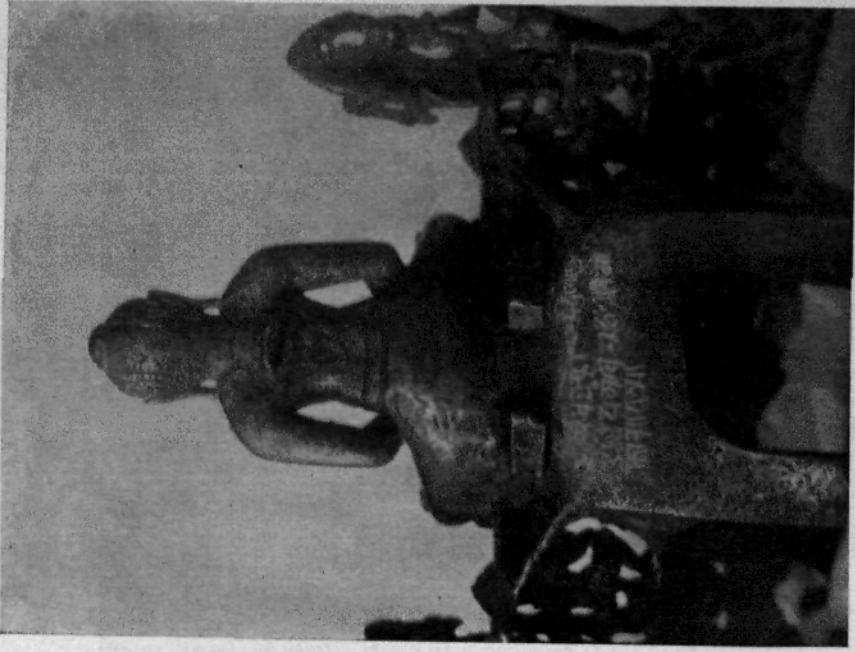

चित्र ३९ चित्र नं ३८नो पाछळो भाग

Fig. 39 Back side of fig. 38

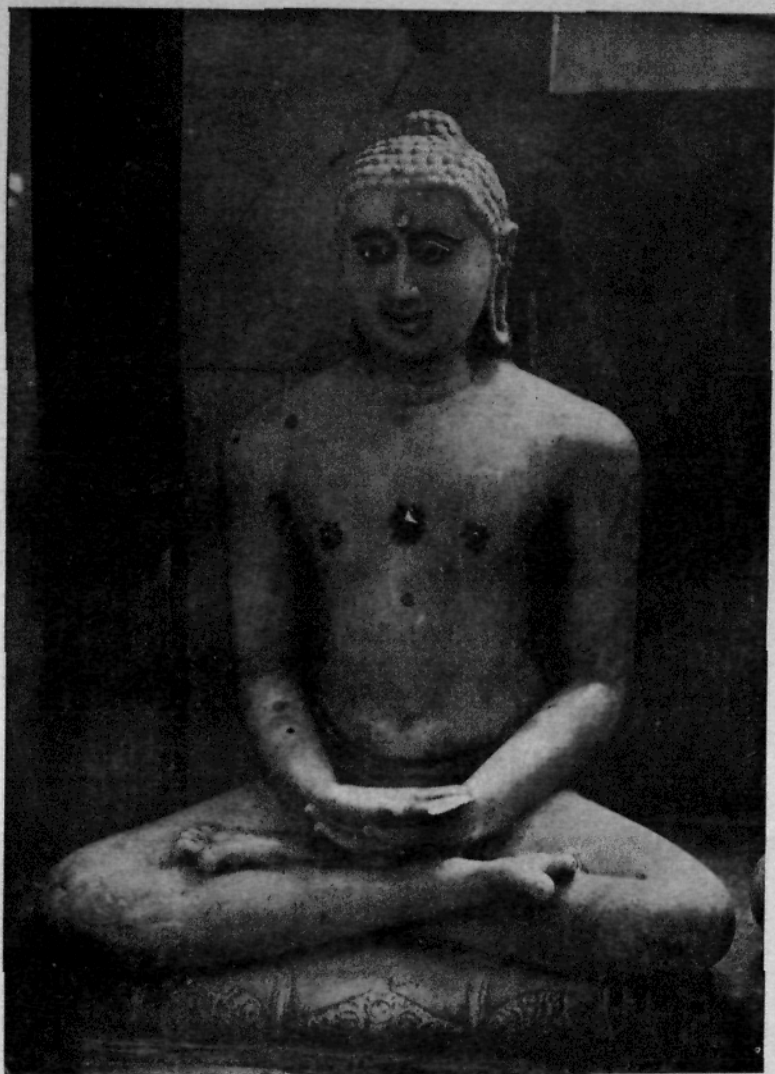

चित्र ४० श्री ऋषभदेवजी • गोडीजी • मुंबई
Fig. 40 Śrī Rṣabhadeva • Bombay

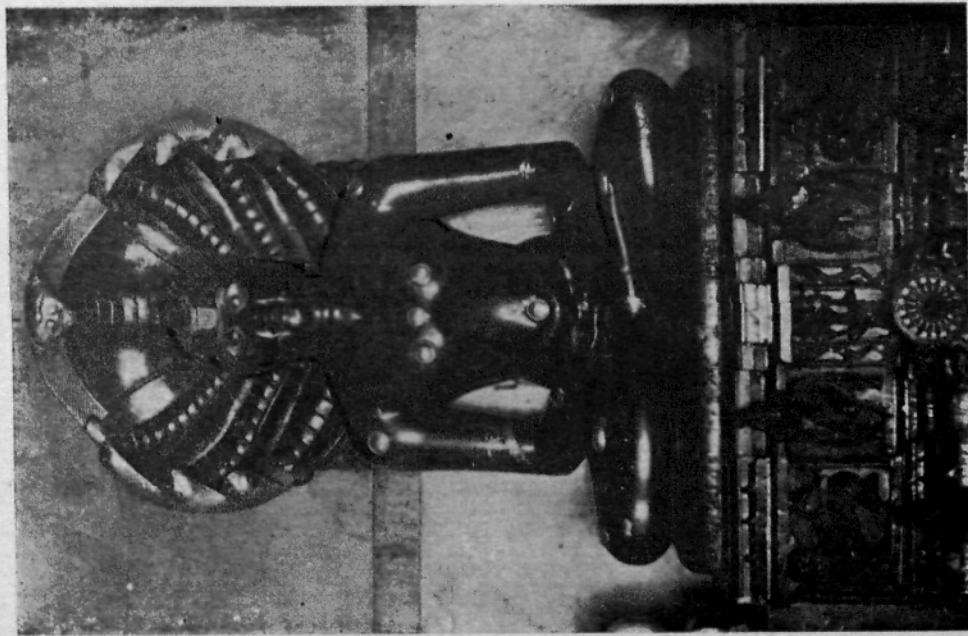

चित्र ४१ चित्र नं ४० नों पाछटनो भाग
Fig. 41 Back side of fig. 40

चित्र ४२ श्री जिनमूर्ति • अष्टापदजी • पाटण
Fig. 42 Jain image • Ashtāpadaji temple, Pātan

चित्र ४३ श्री पार्श्वनाथजी • चारुप

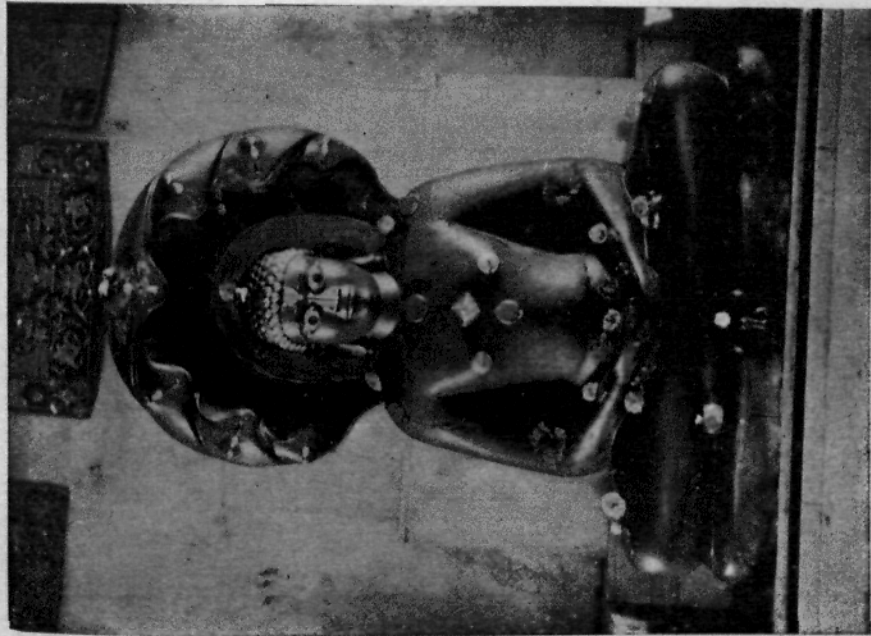
Fig. 43 Śrī Pārśvanātha - Chārūpa near Pātan

Copyright S. M. Nawab

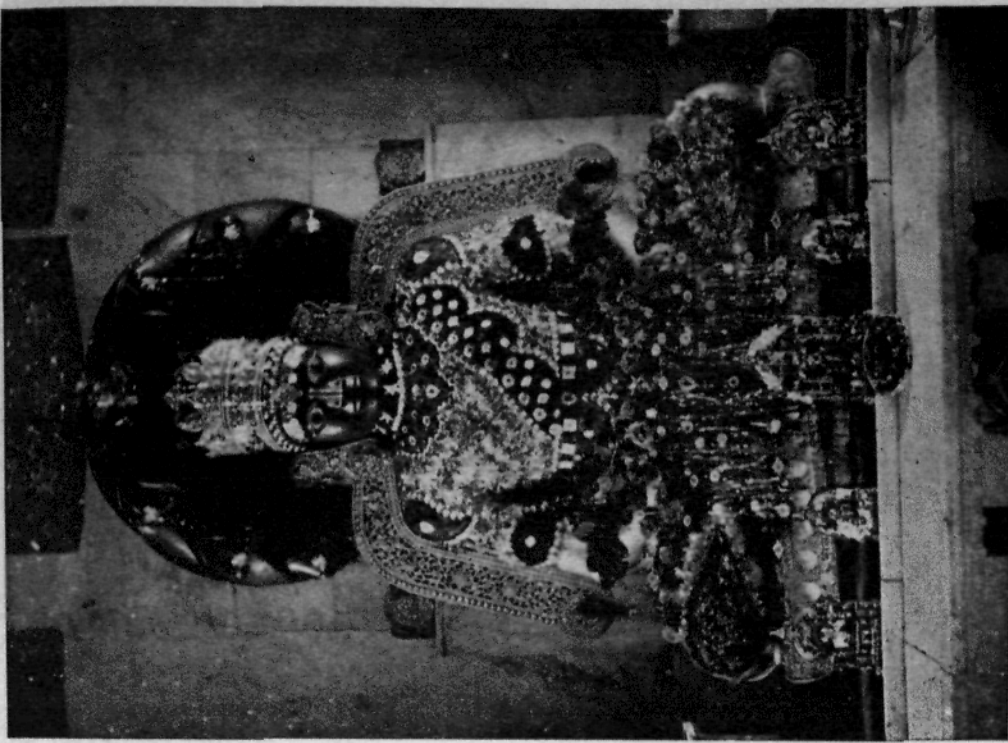
चित्र ४४ श्री अवन्तिपार्श्वनाथ • उज्जैन

Fig. 44 Śrī Avanti Pārśvanātha - Ujjain

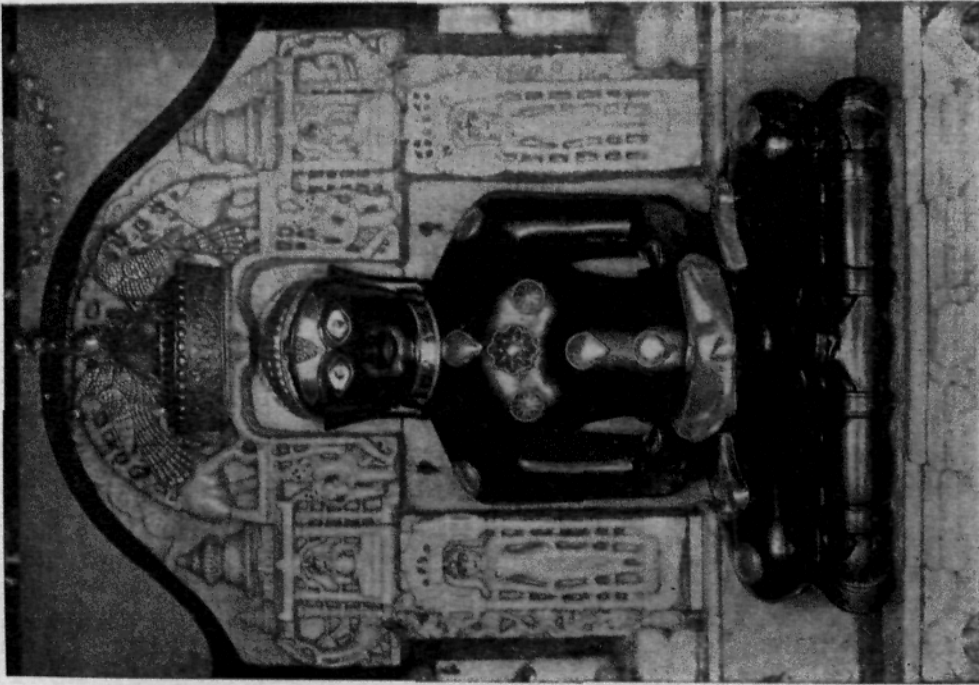
चित्र ४५ श्री पार्श्वनाथजी - भांडुक्

Fig. 45 Sri Pārśvanātha - Bhānduka

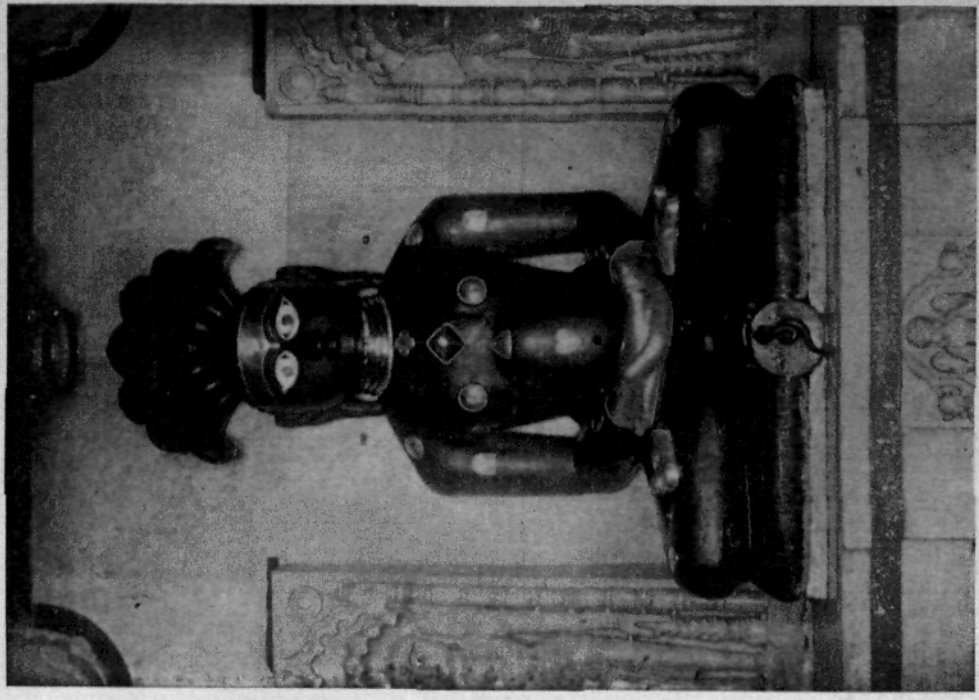
चित्र ४६ श्री पार्श्वनाथजी - भांडुक्

Fig. 46 Śrī Pārśvanātha - Bhānduka

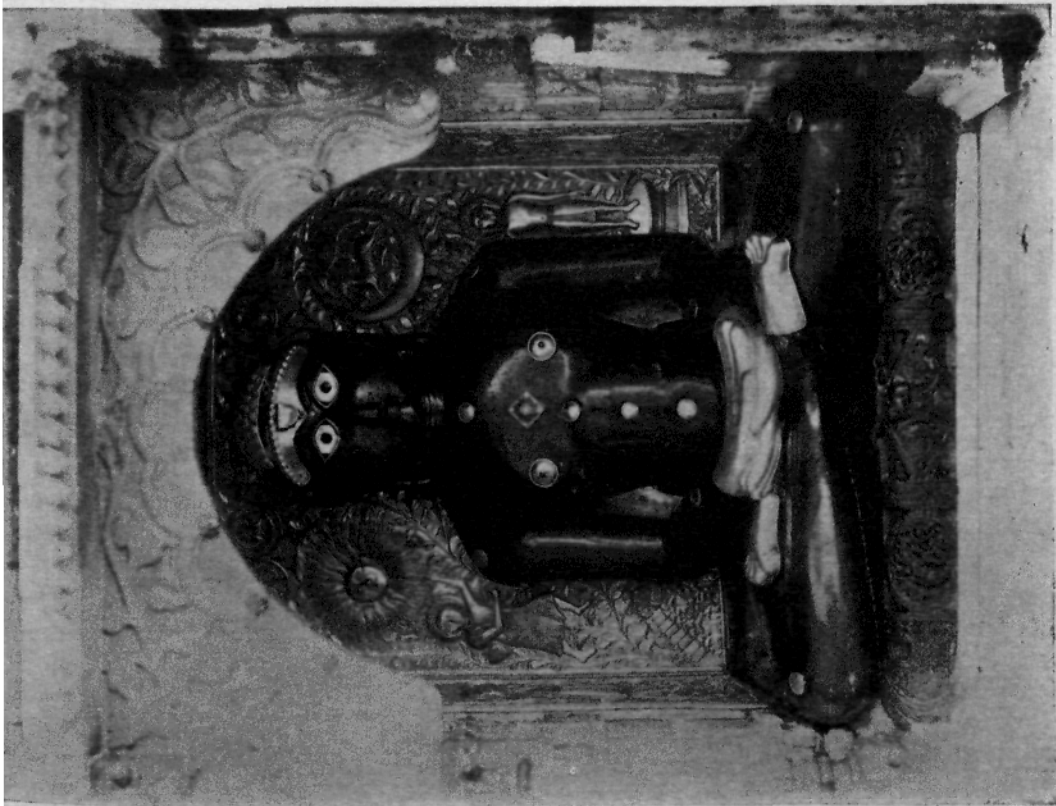
चित्र ४७ श्री नेमिनाथजी - शङ्खुजय मोटी टूक

Fig. 47 Śrī Neminātha · Śatrunjaya

चित्र ४८ श्री अमीझरा पार्श्वनाथजी - शङ्खुजय

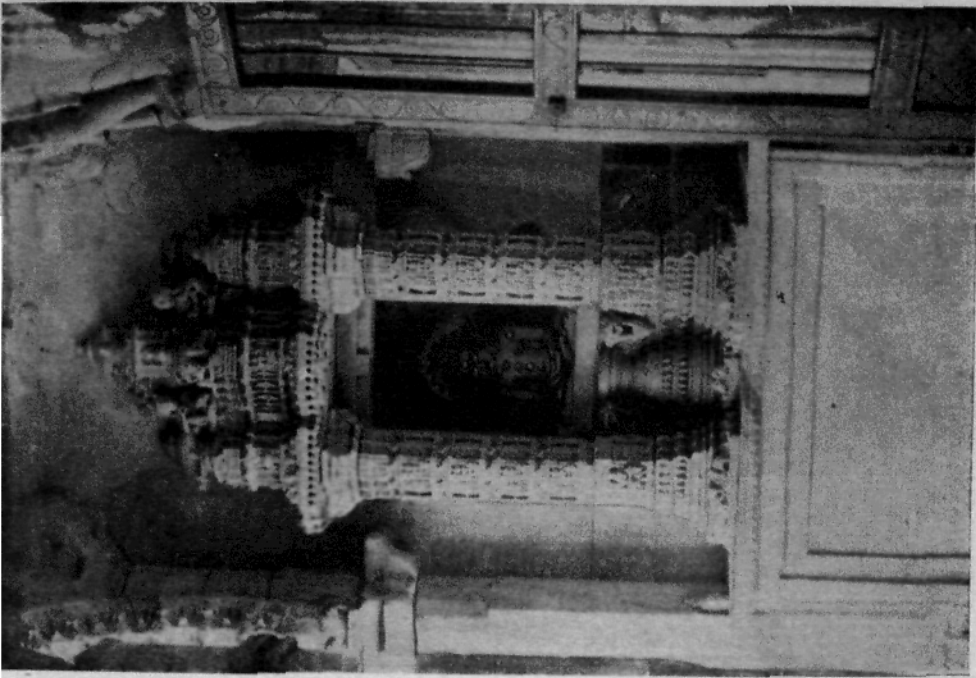
Fig. 48 Śrī Amizarā Pārśvanātha · Śatrunjaya

चित्र ४९ श्री महावीरस्वामी - शत्रुंजय

Fig. 49 Śrī Mahāvīraswāmi - Śatrunjaya

Copyright S. M. Nawab

चित्र ५० श्री पार्श्वनाथजी - बालागार्हनी दृक

Fig. 50 Śrī Pārśvanātha - Śatrunjaya

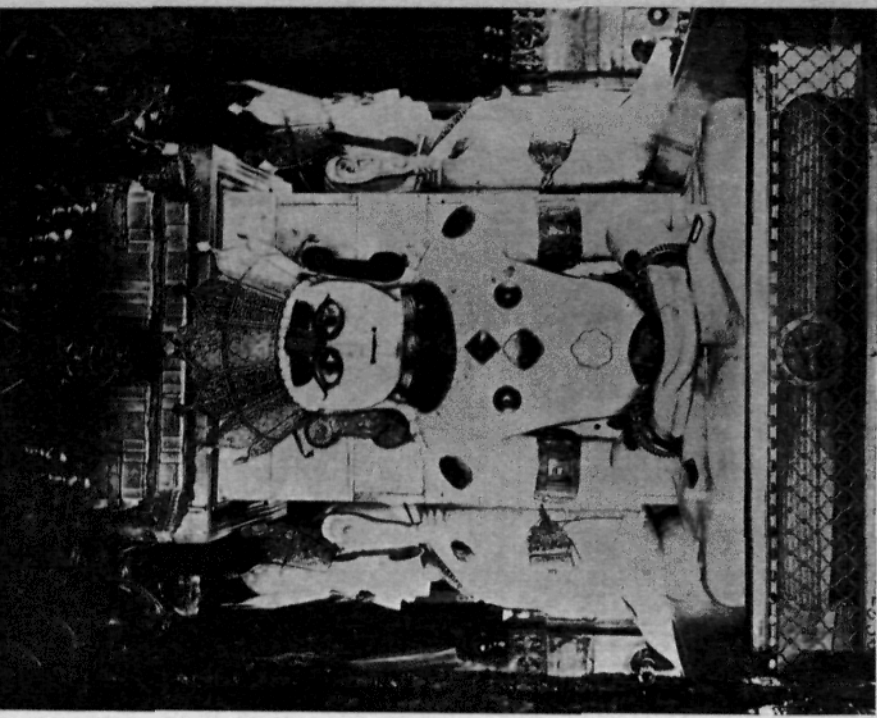

चित्र ५१ श्री शांतिनाथजी • शत्रुंजय

Fig. 51 Śrī Śāntinātha • Śatrunjaya

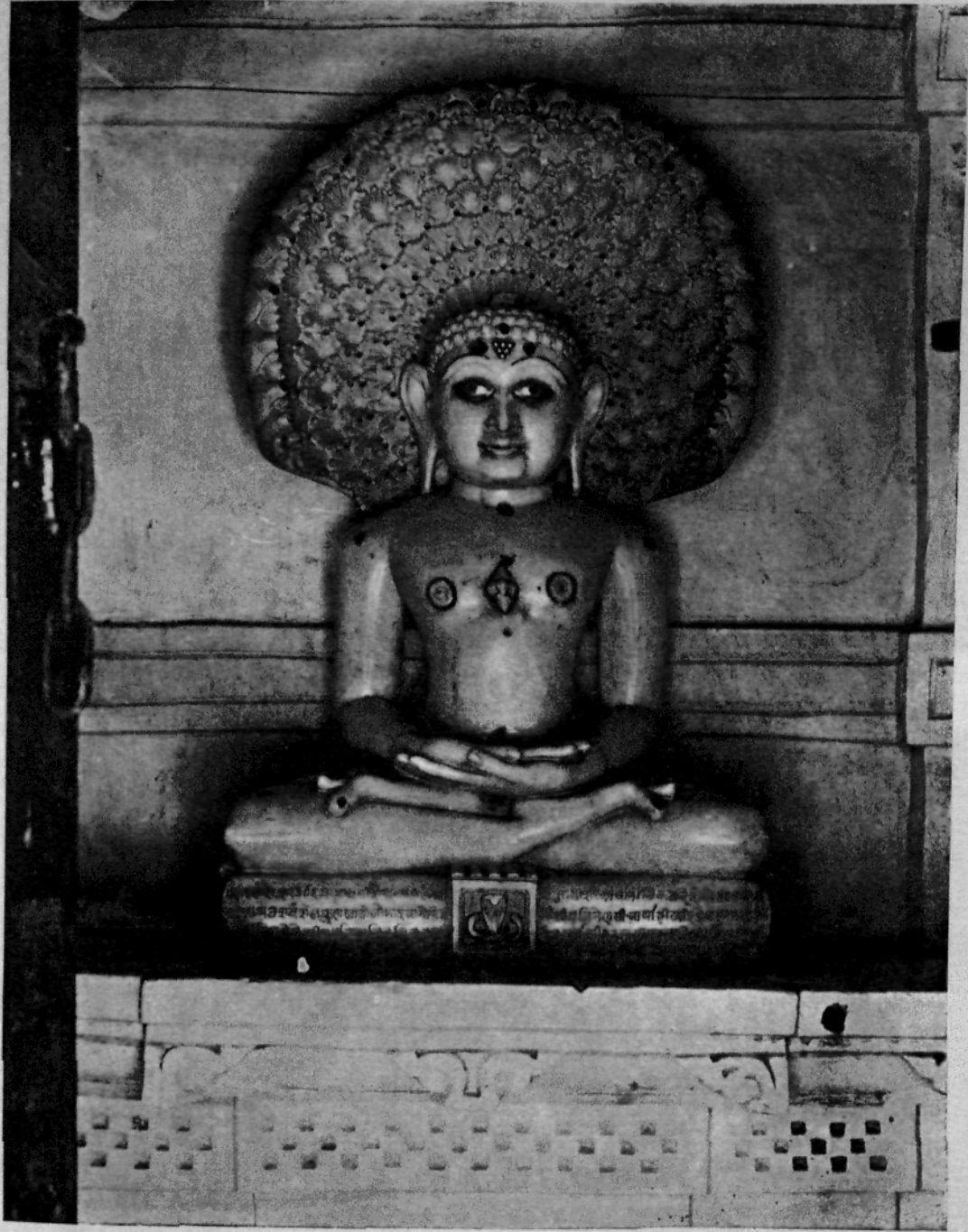
Copyright S. M. Nawab

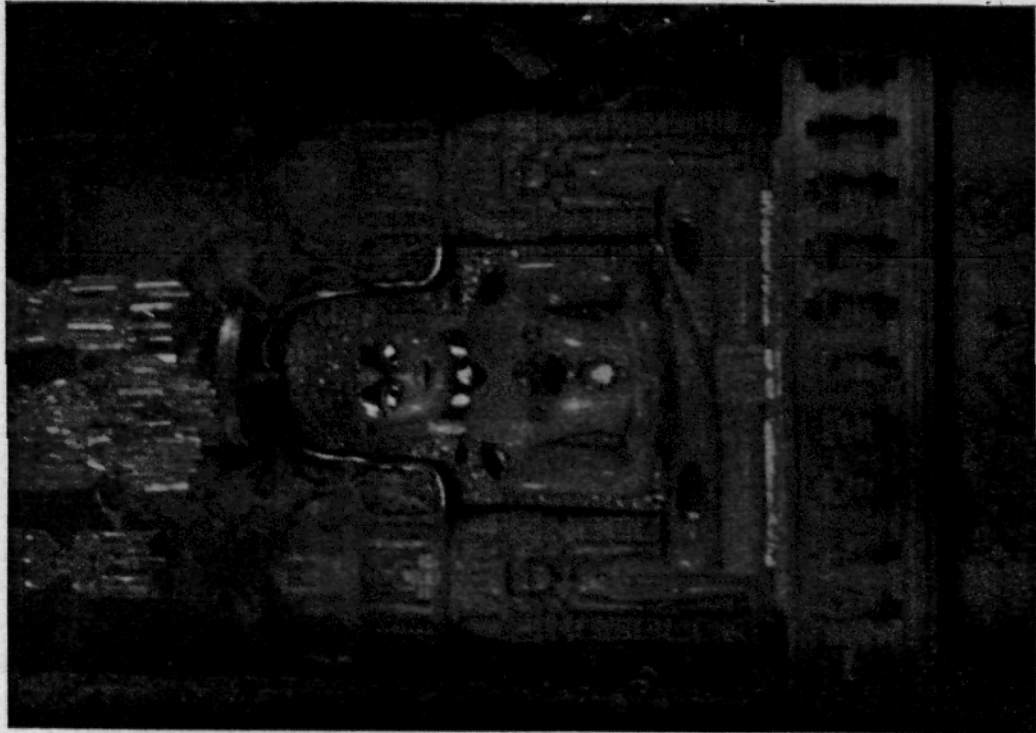
चित्र ५२ श्री आदीश्वरभगवान • चौमुखजीनी दूक

Fig. 52 Śrī Adishvara • Śatrunjaya

Copyright Govt. of India

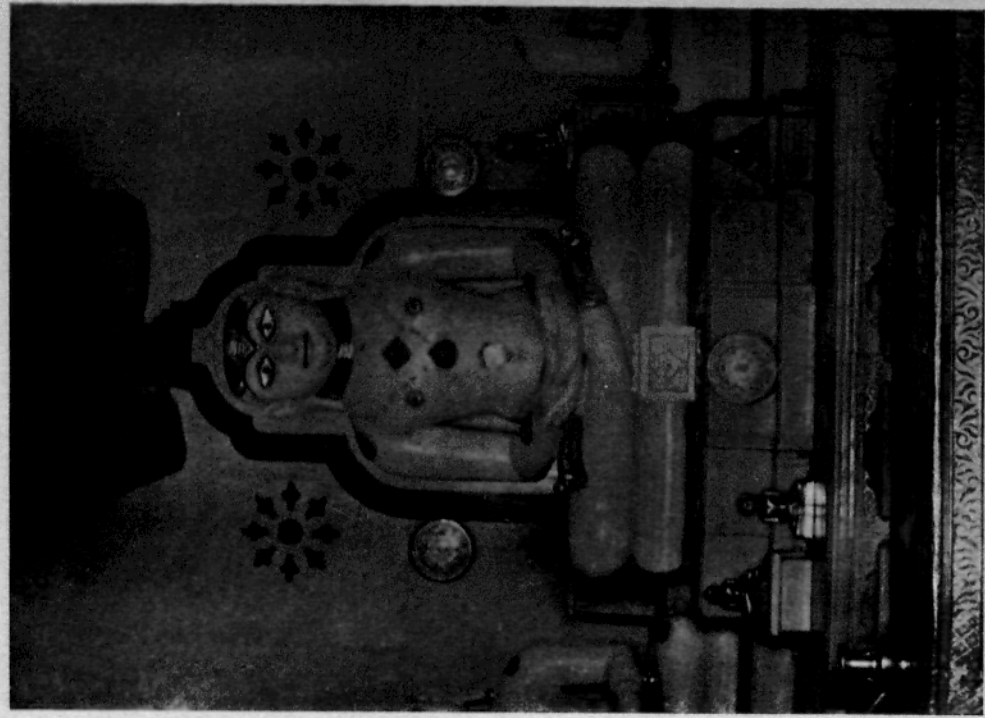

चित्र ५३ श्री सहस्रफणा पार्श्वनाथजी • बालाभाईनी दृक
 Fig. 53 Śrī Sahasrafaṇā Pārśvanātha - Śātruṅjaya

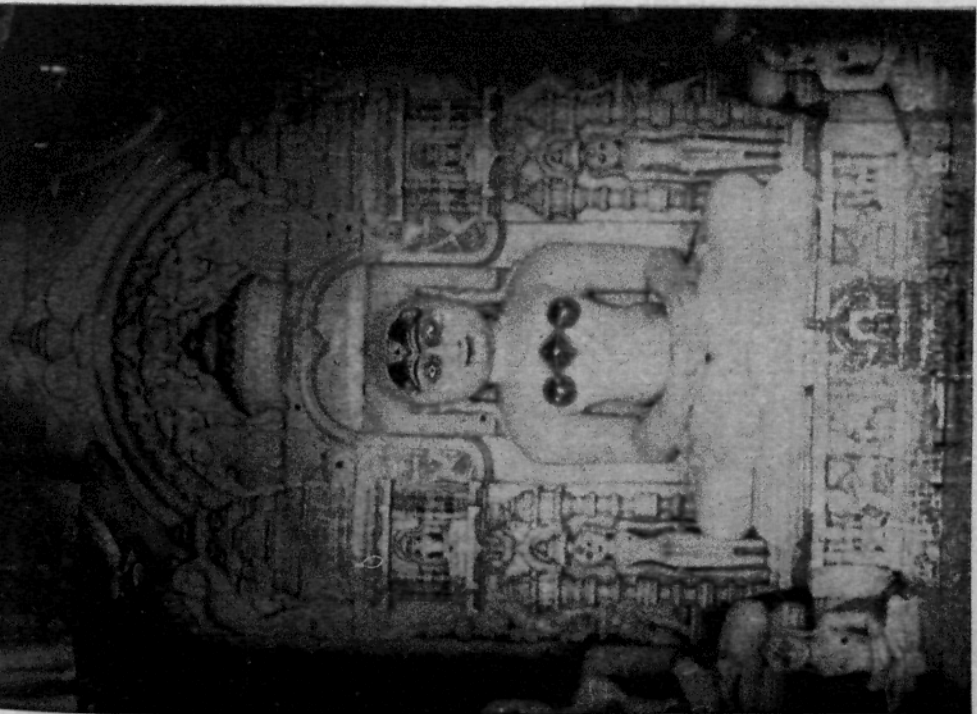
चित्र ५४ श्री आदीश्वराजी - मोतीबा शेठनी दृक

Fig. 54 Sri Adisvaraji - Satrunjaya

चित्र ५५ श्री पुंडरीकस्वामी - मोतीबा शेठनी दृक

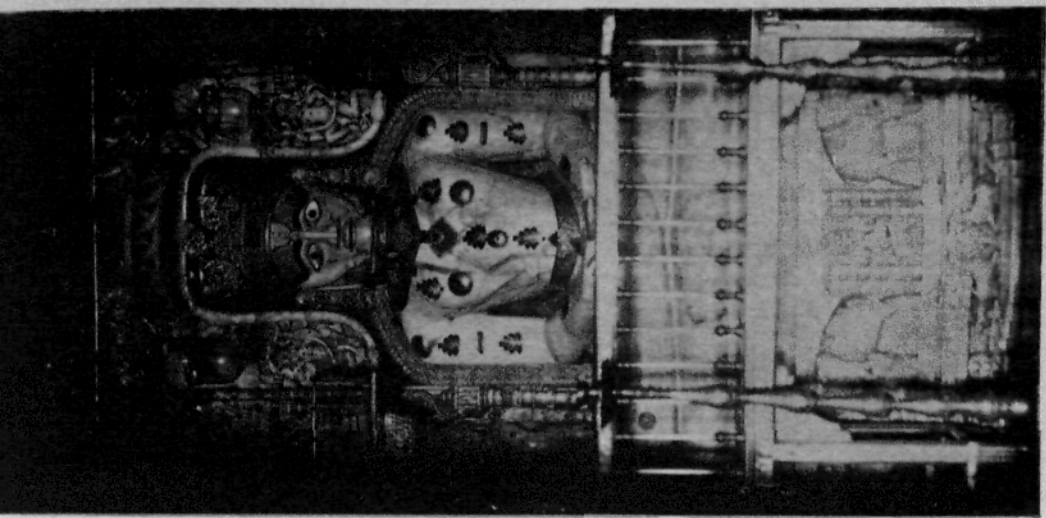
Fig. 55 Sri Pundarikaswami - Satrunjaya

चित्र ५६ अभिनंदनस्वामी - केशवजीनाथकनी दृक

Fig. 56 Śrī Abhinandanaswāmi - Śatruñjaya

Copyright S. M. Nawab

चित्र ५७ मूलनाथक श्री अजितनाथजी - तारंग

Fig. 57 Śrī Ajitanāthaji - Tārāṅgā Hill

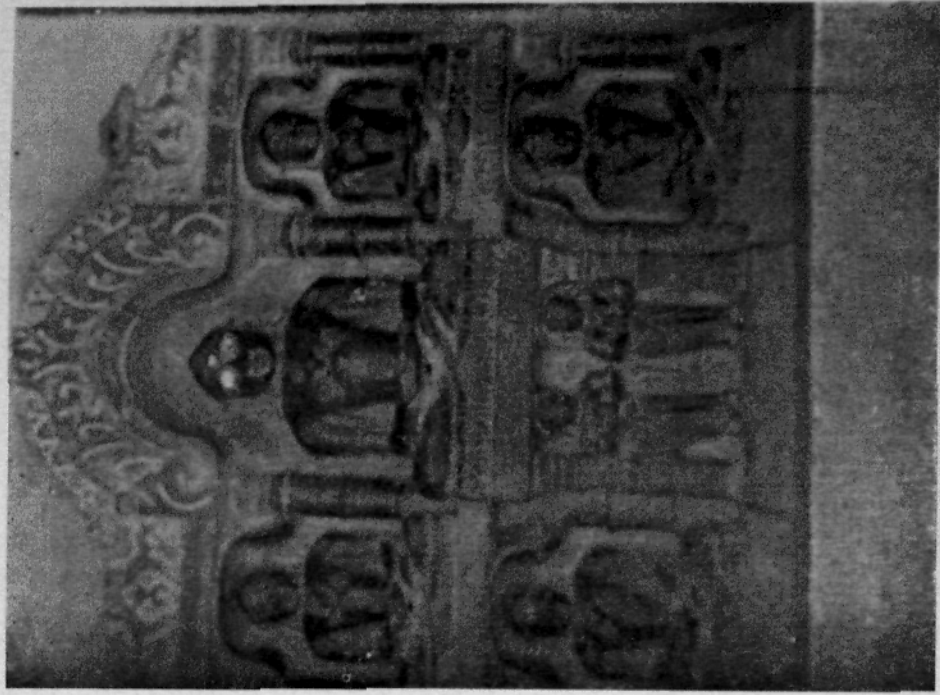

चित्र ५८ श्री चंद्रप्रभुस्वामी • प्रभासपाटण

Fig. 58 Sri Chandraprabhu - Prabhāsapāṭaṇ

Copyright S. M. Nawab

चित्र ५९ पापगनी पंचतीर्थी • कदंबगिरि

Fig. 59 Panchatīrthī of stone - Kadambagiri (Kathiawar)

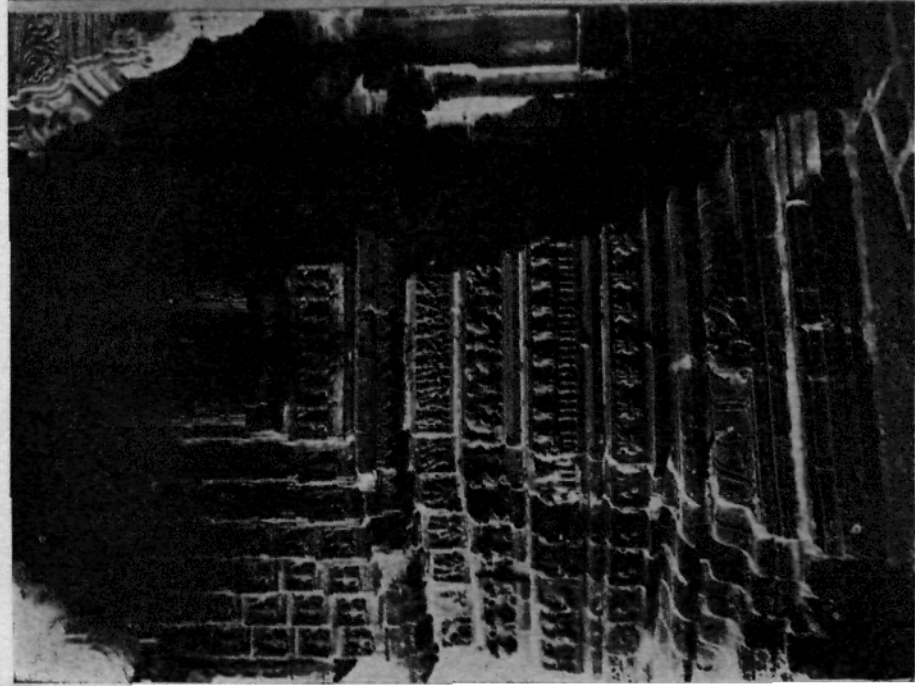
चित्र ६० सहस्रफणापार्श्वनाथ • जोधपुर
Fig. 60 Sahasrafaṇā Pārśvanātha • Jodhpur

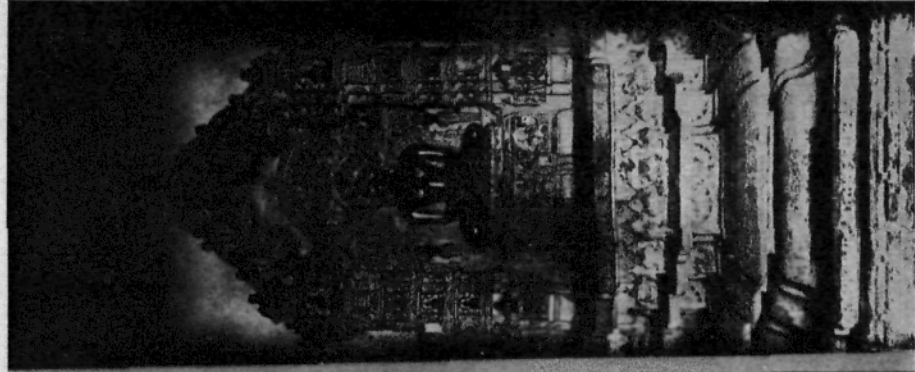
चित्र ६१ दादासाहेब • भावनगर
Fig. 61 Dādāsaheb • Bhāvnagar

चित्र ६२ श्री पार्श्वनाथजी • देलवाडा (काठियावाड़)
Fig. 62 Śrī Pārśvanātha • Delwārā (Kathiawar)

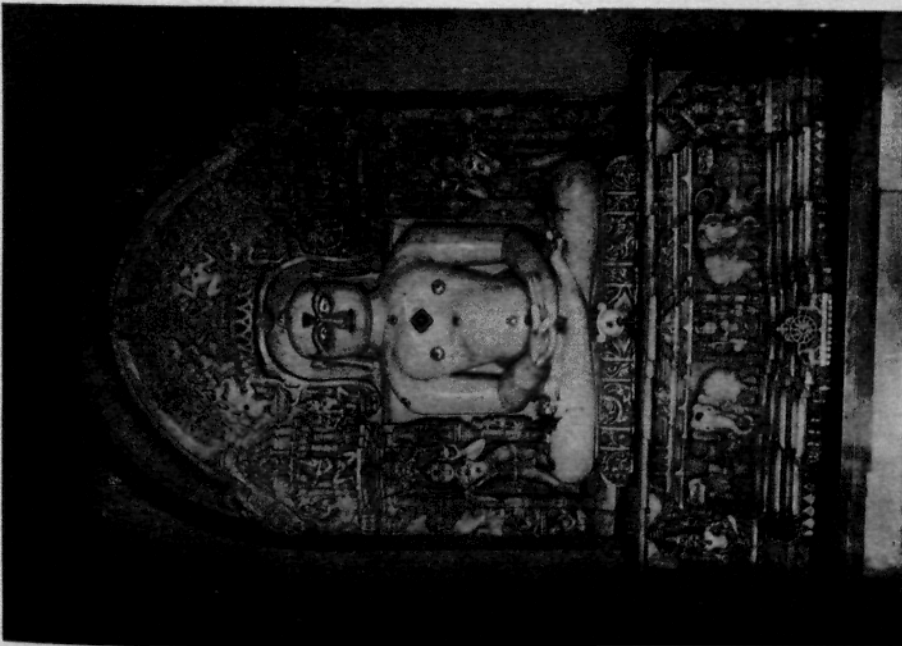
चित्र ६३ समवसरण - राणकपुरजी
Fig. 63 Samavasaraṇa - Rāṇakpur

चित्र ६४ श्री पार्श्वनाथ
Fig. 64 Śrī Pārśvanātha

चित्र ६५ श्री पद्मावती देवी - पाटण
Fig. 65 Goddess Padmāvati - Pātan

चित्र ६६ श्री जिनमूर्ति . पाटण

Fig. 66 An image of jina - Pāṭan

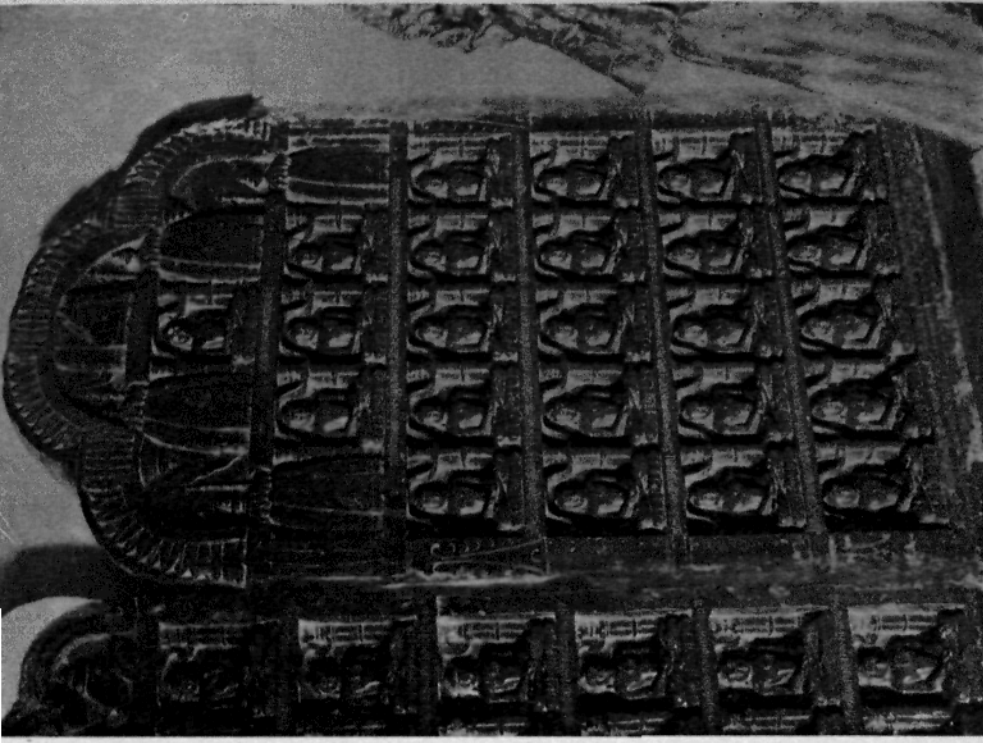
चित्र ६७ श्री ऋषभदेवजी . पाटण

Fig. 67 Śrī Rshabhadeva - Pāṭan

चित्र ६८ श्री जिनमूर्ति • तळजा (क्राटियावाड)

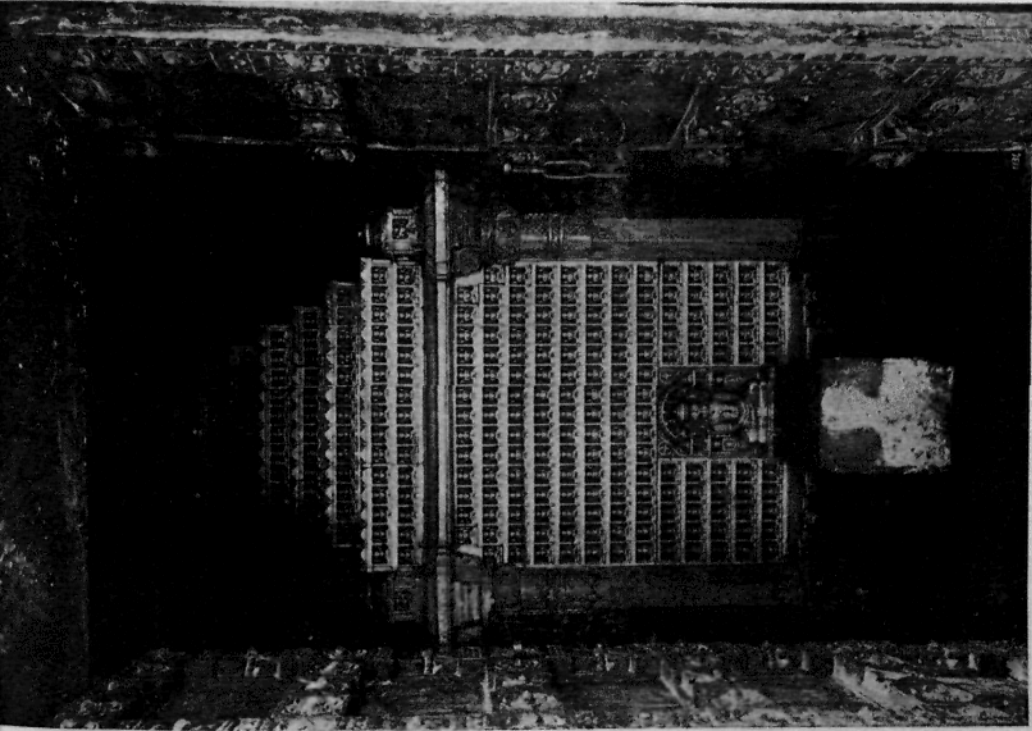
(Copyright S. M. Nawab) Fig. 68 Jain image - Talaja

चित्र ६९ पाषाणनी चोवीसी • प्रभासपाटण

Fig. 69 Covisi of stone - Prabhāspātan

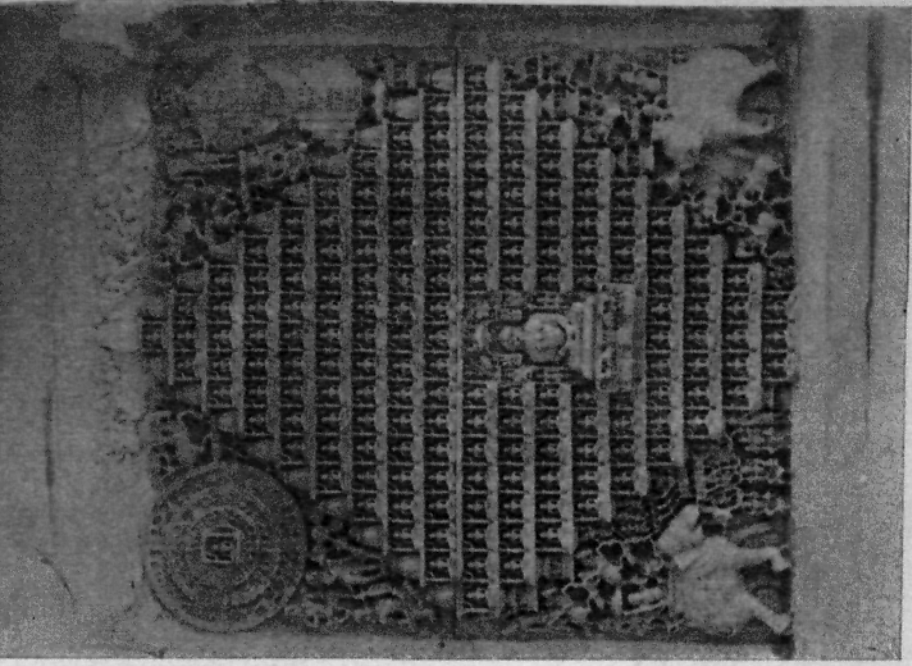

चित्र ७० सहस्रकूट . शत्रुंजय

Fig. 70 Sahasrakuta - Satrunjaya

Copyright Govt. of India

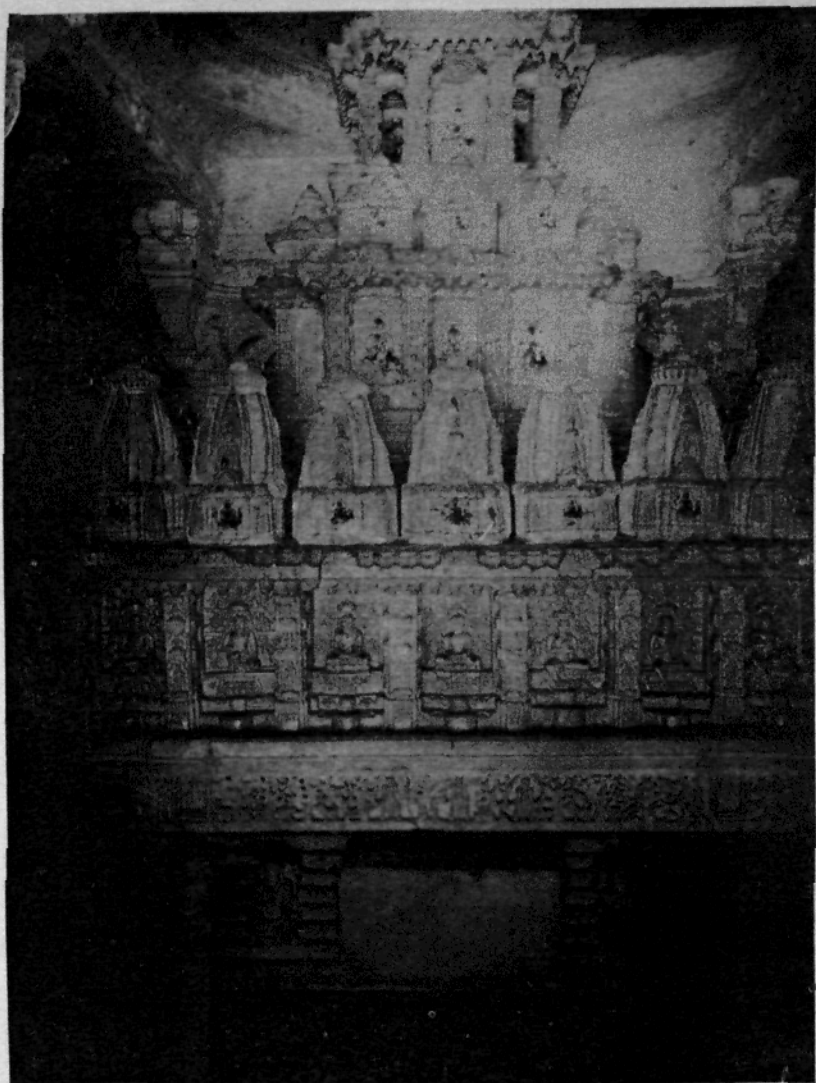

चित्र ७१ यादवो सहित श्री नेमिनाथजी . शत्रुंजय

Fig. 71 Sri Neminātha with Yādavas - Satrunjaya

Copyright S. M. Nawab

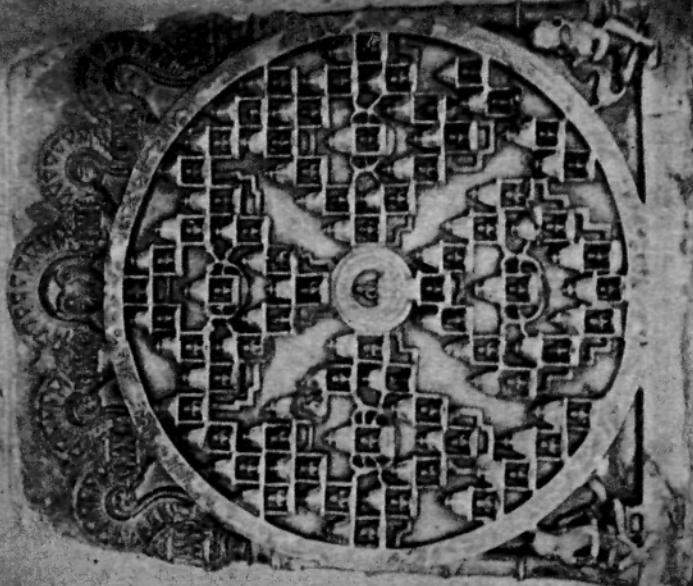

चित्र ७२ वीश विहरमाण जिन . राणकपुर

Fig. 72 Twenty present Tirthankaras · Rāṇakapur

શ્રીનંદીધરદ્વીપ

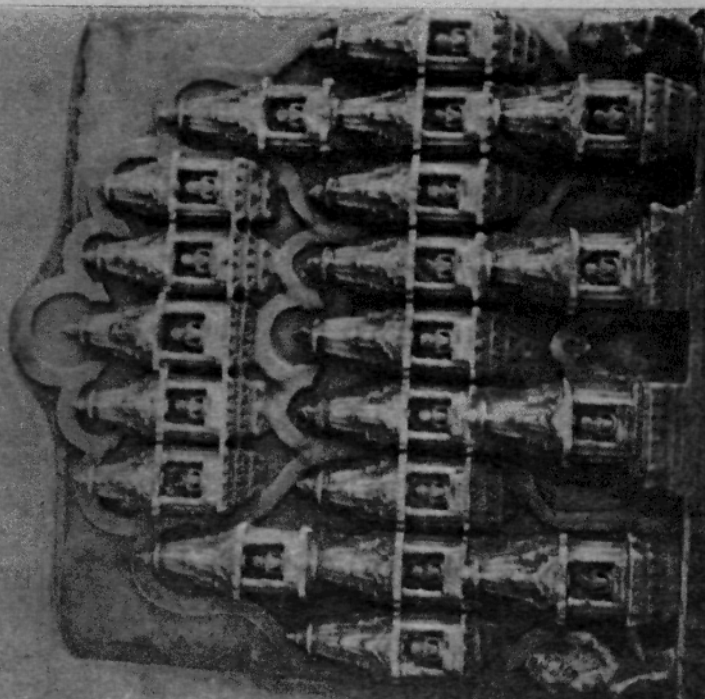

ચિત્ર ૭૩ શ્રી નંદીશ્વરદ્વીપ . ગિરનાર

Fig. 73 Śrī Nandīśvara-dveepa - Gīrnār

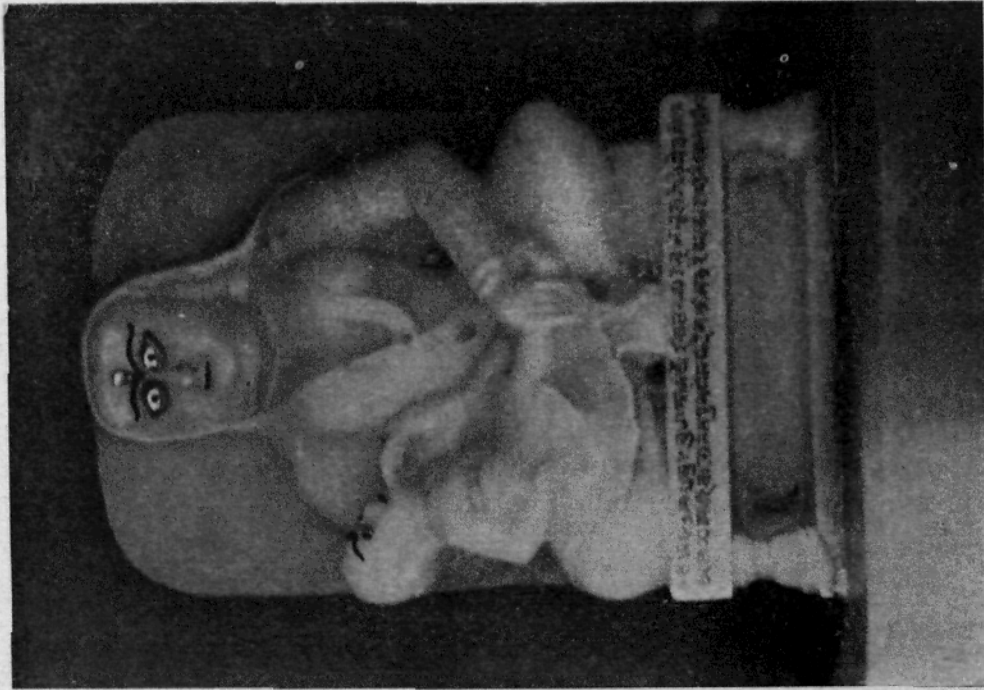
વીસ વિહરમાન

તીર્થંકરીની દેરીઓ

ચિત્ર ૭૪ વીસ વિહરમાન તીર્થંકર . ગિરનાર

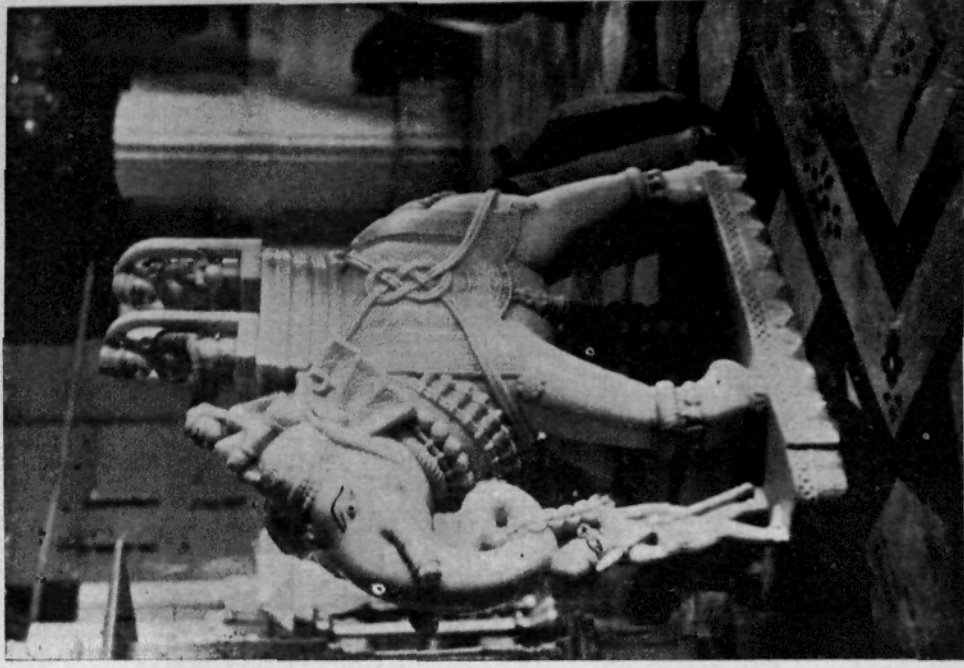
Fig. 74 Twenty present Tirthankaras - Gīrnār

चित्र ७५ श्री माहदेवा ऋषभदेव सहित - शत्रुंजय

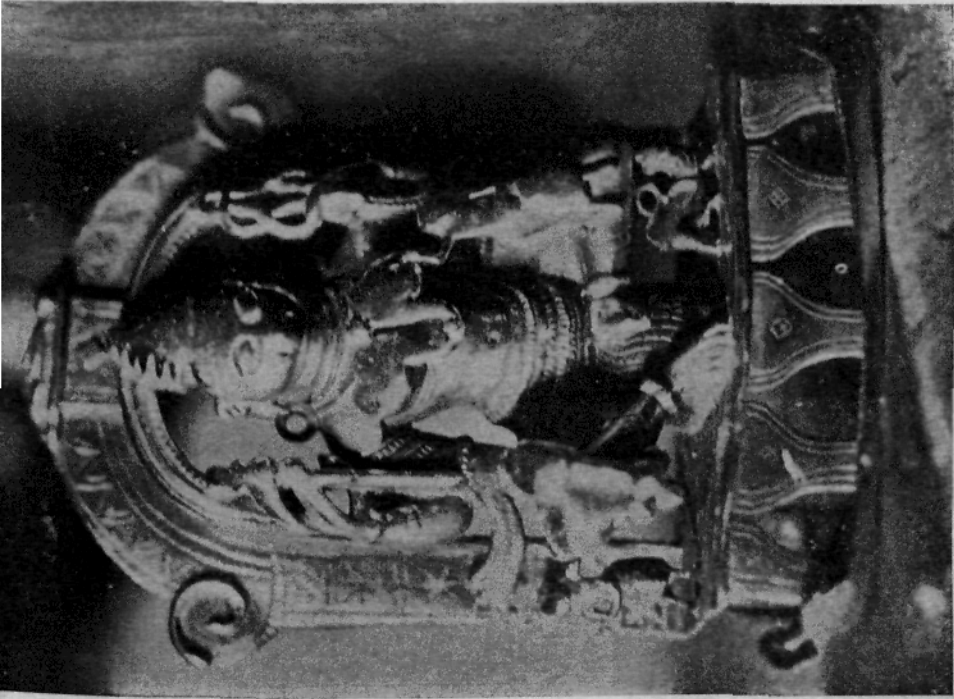
Fig. 75 Rshabhadeva in the lap of his mother Mārudevā - Śatruñjaya

Copyright S. M. Nawab

चित्र ७६ हस्ति पर माहदेवा अने भरतराजा - शत्रुंजय

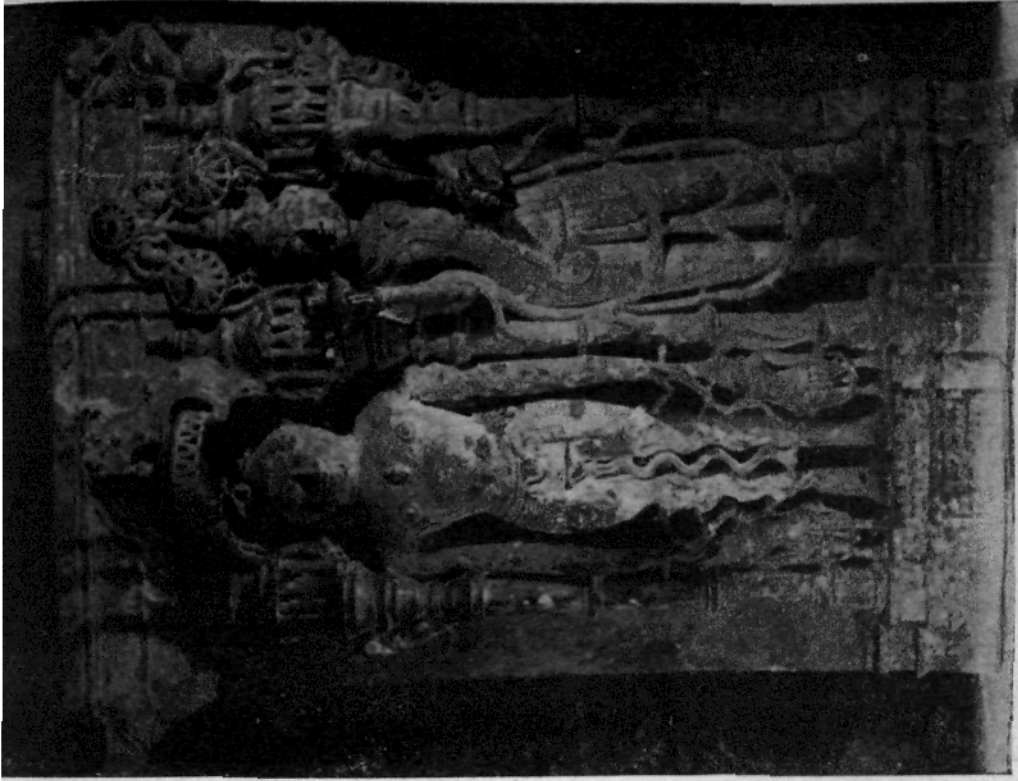
Fig. 76 Mārudevā and Bharat on Elephant - Śatruñjaya

चित्र ७७ श्री अंबिकादेवी • प्रभासपाटण

Fig. 77 Goddess Ambikā - Prabhāsapāṭaṇ

Copyright S. M. Nawab

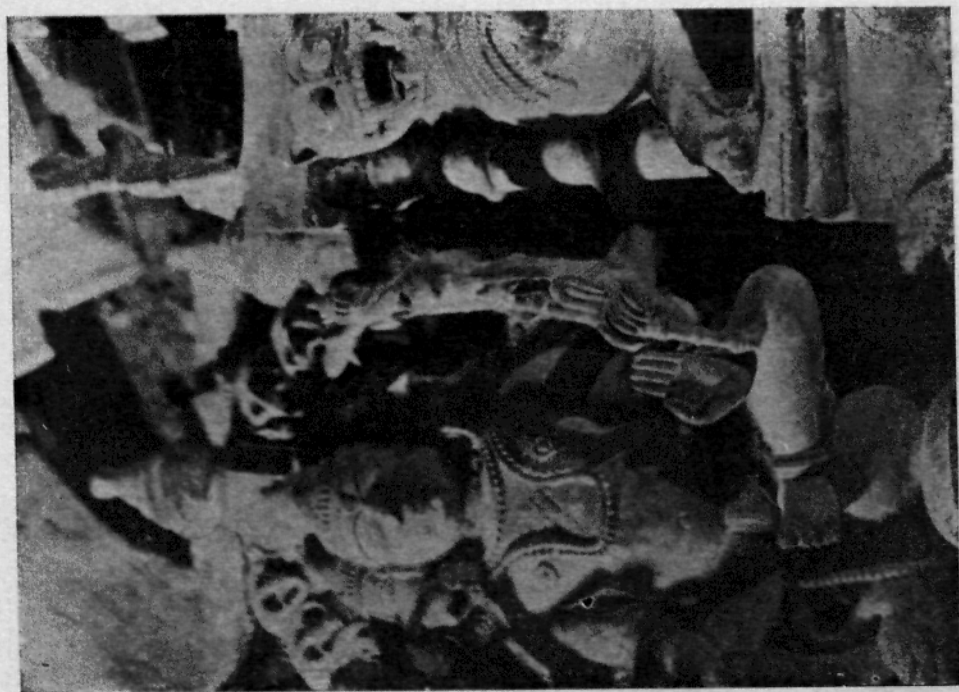
चित्र ७८ धातुना काटसगीया • गिरनार

Fig. 78 A standing metal image - Gīrnār

चित्र ८० विजया यक्षिणी - गिरनार
Fig. 80 Vijayā Yakṣiṇī - Gīrnār

चित्र ७९ वसुमल यक्ष - गिरनार
Fig. 79 Śaṃmukha Yakṣa - Gīrnār

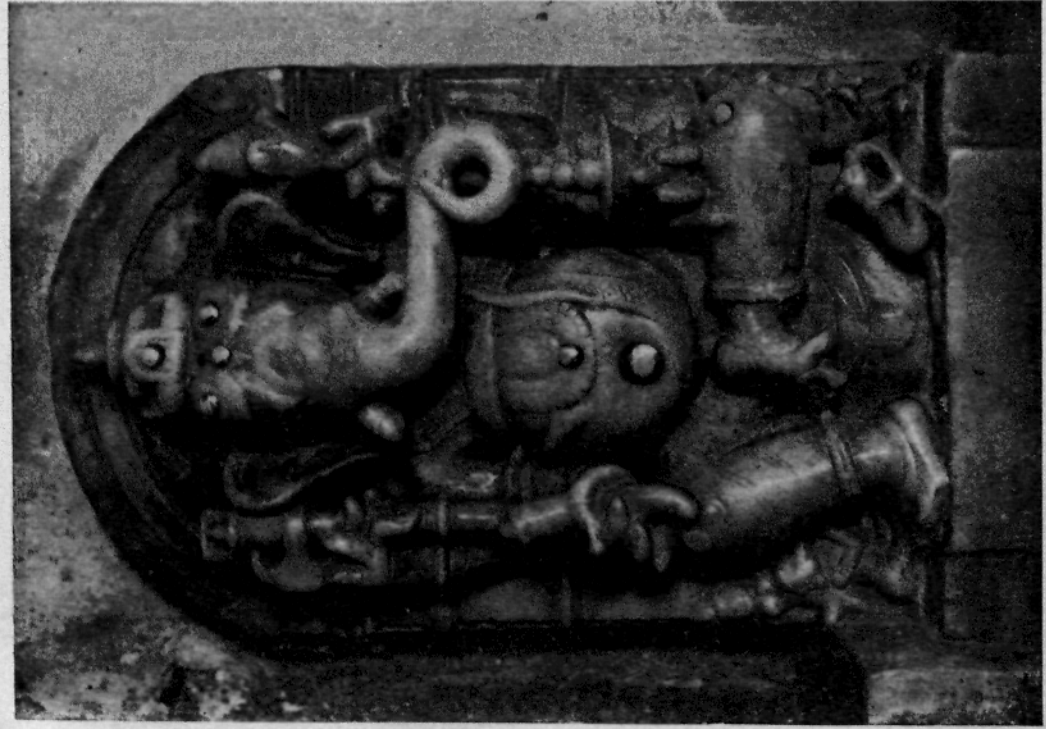

चित्र ८१ पार्श्वयक्ष
Fig. 81 Pārśvayakṣa

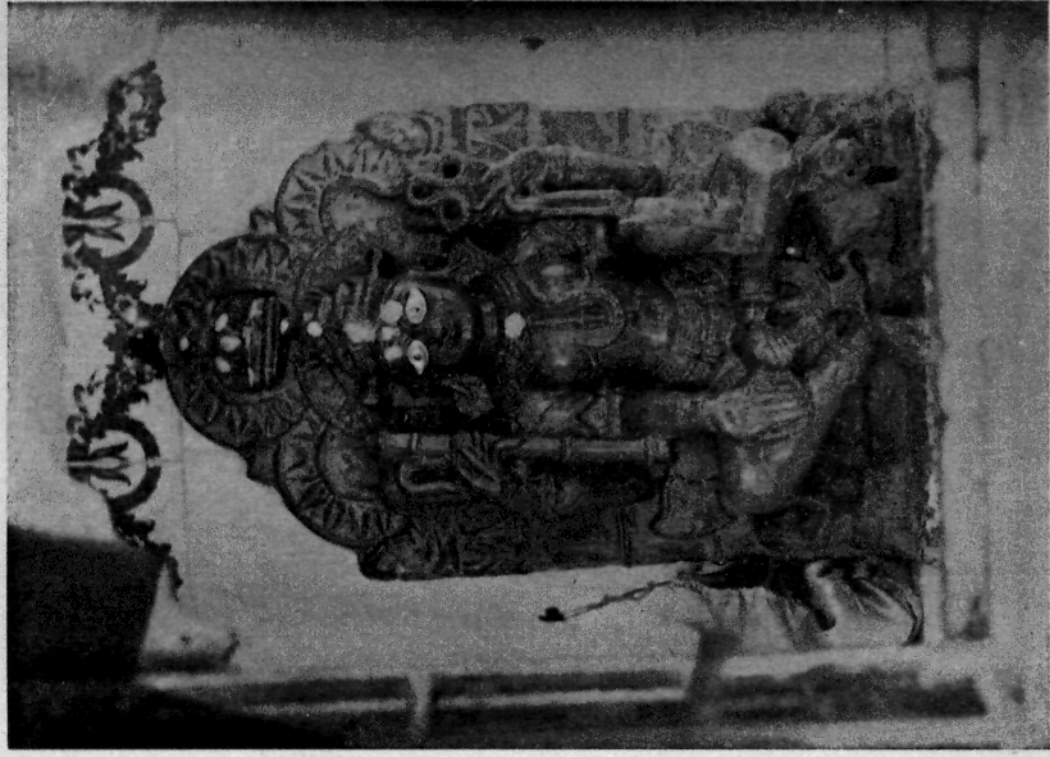
चित्र ८२, ८३ श्री लक्ष्मीदेवी • दीव (काठियावाड़)
Fig. 82,83 Goddess Lakṣmī-Dīv (Kathiāwār)

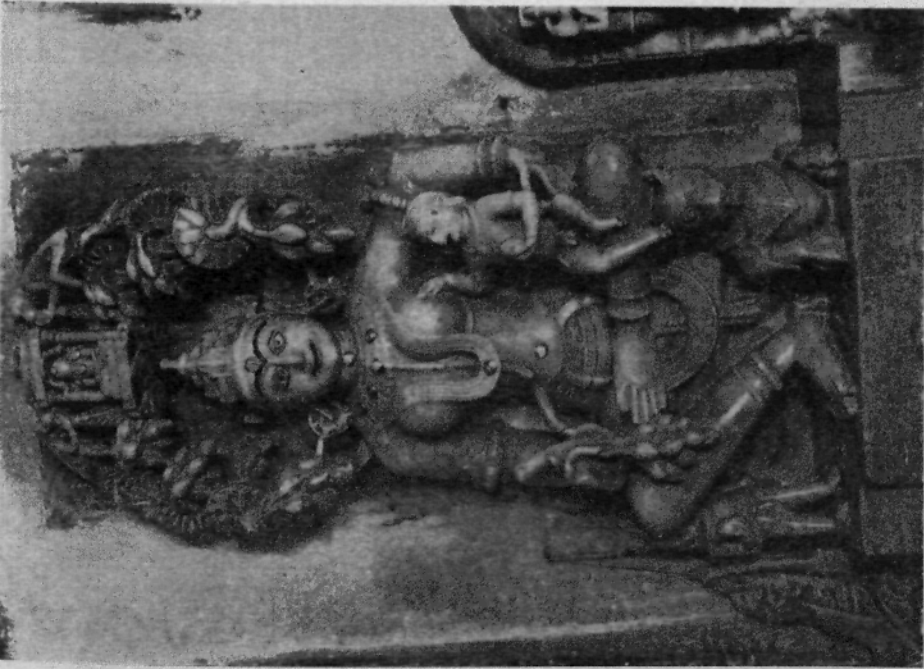
चित्र ८४ चौबीस जिनमातागो पट • गिरनार
Fig. 84 The Tablet of twenty-four Jina Mothers • Girnār

चित्र ८५ श्री पार्व्वयक्ष • प्रभासपाटण
Fig. 85 Pārsvayakṣā - Prabhāspāṭaṇ

चित्र ८६ श्री पद्मावती देवी • प्रभासपाटण
Fig. 86 Goddess Padmāvatī

चित्र ८७ श्री अंबिकादेवी - प्रभासपाटण
 Fig. 87 Goddess Ambikā - Prabhāspāṭaṇ
 Copyright S. M. Nawab

चित्र ८८ श्री अंबिकादेवी - प्रभासपाटण
 Fig. 88 Goddess Ambikā - Prabhāspāṭaṇ

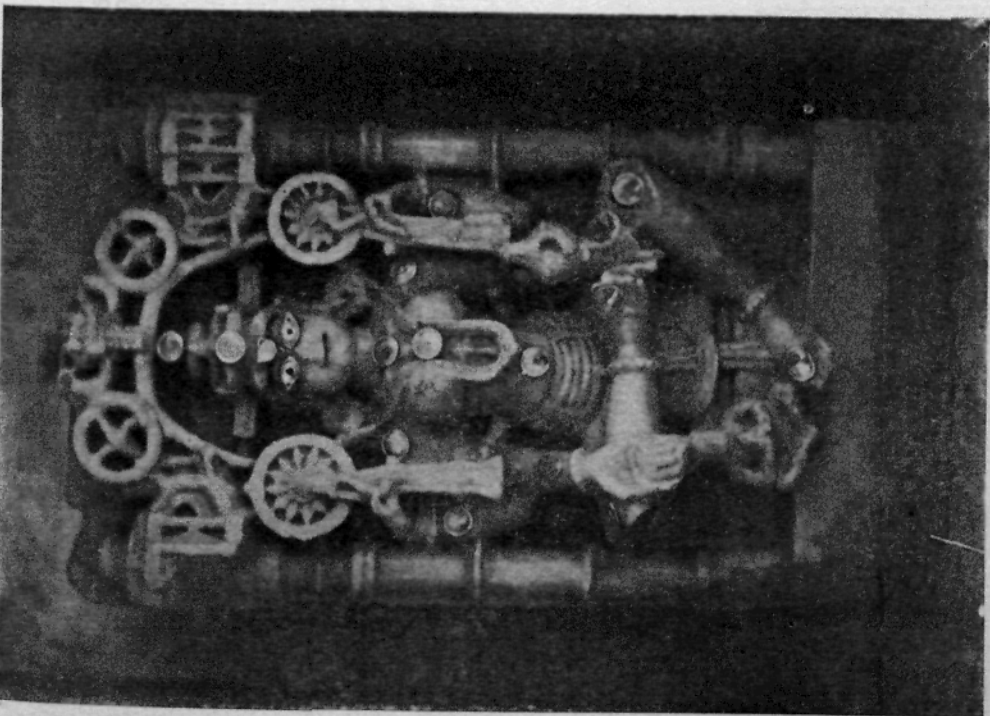

चित्र ८९ श्री सरस्वतीदेवी • प्रभासपाटण
Fig. 89 Goddess Sarasvatī - Prabhāspāṭaṇ

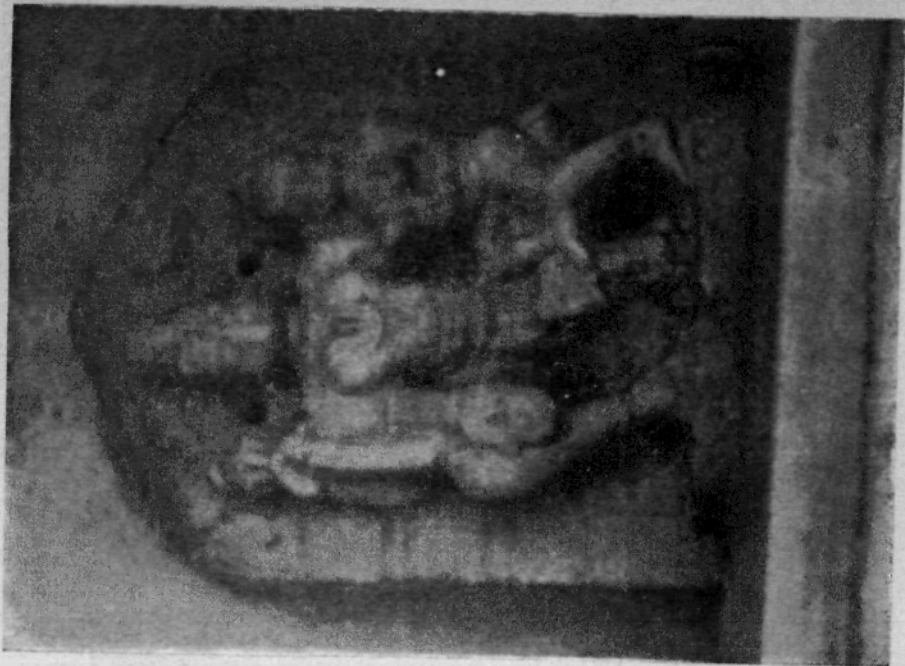
चित्र ९० श्री सरस्वतीदेवी • प्रभासपाटण
Fig. 90 Goddess Sarasvatī - Prabhāspāṭaṇ

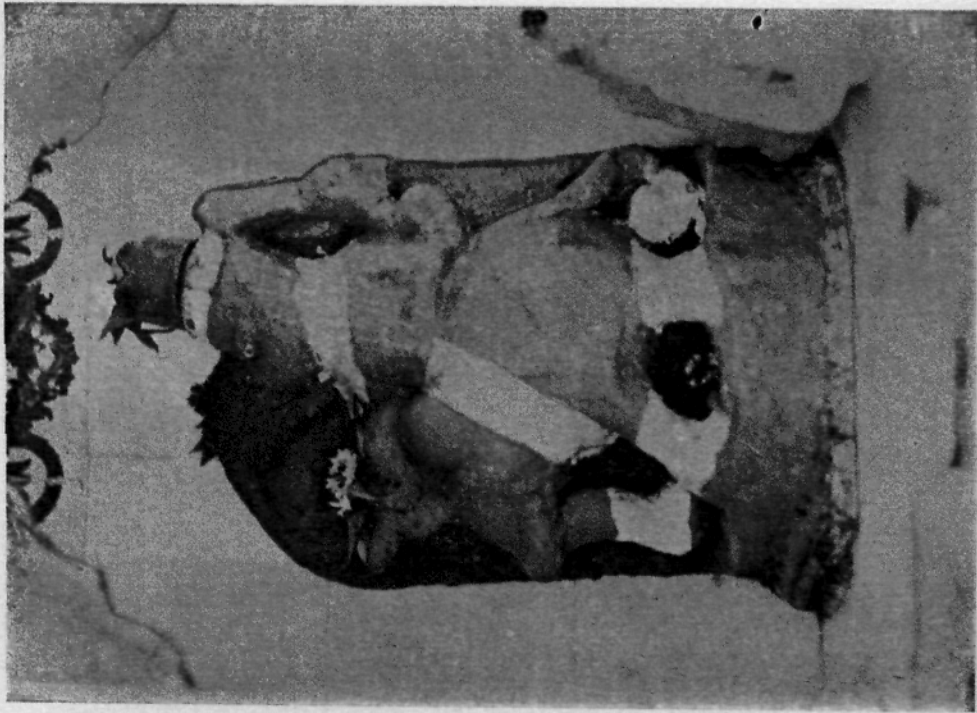
चित्र ९१ श्री चक्रेश्वरीदेवी • गिरनार
Fig 91 Śrī Chakresvarī - Gīrnār

Copyright S. M. Nawab

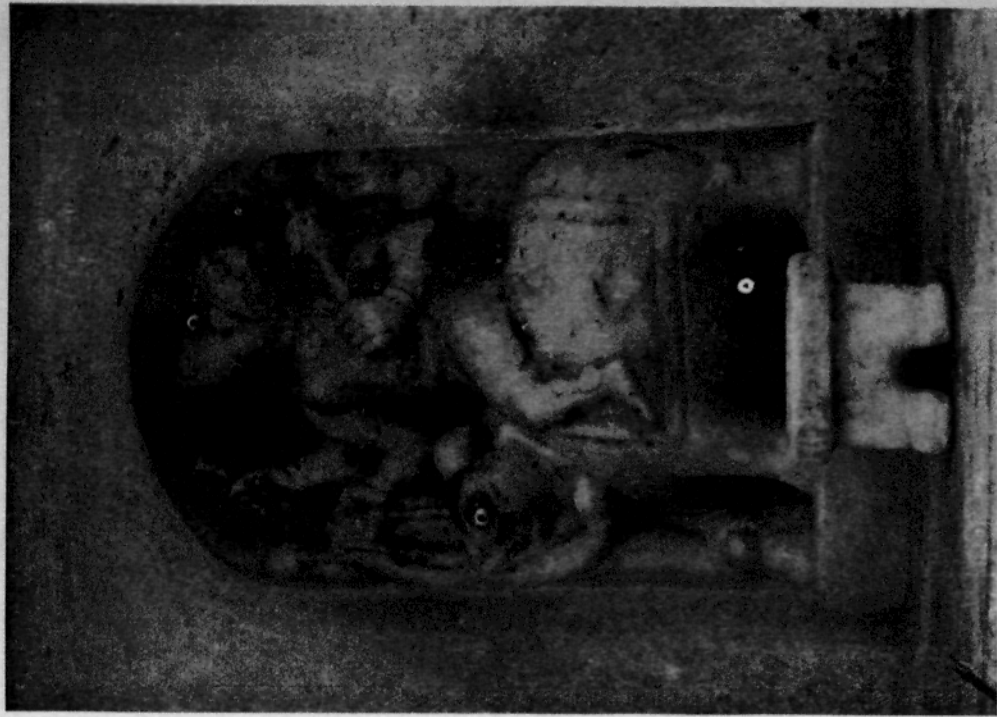

चित्र ९२ एक अज्ञात शिल्प • दीव (काठियावाड़)
Fig 92 An unknown image • Diva

चित्र ९३ श्री माणिक्यराज - प्रभसपाटन
Fig. 93 Śrī Māṇikhyarājī - Prabhāspātan

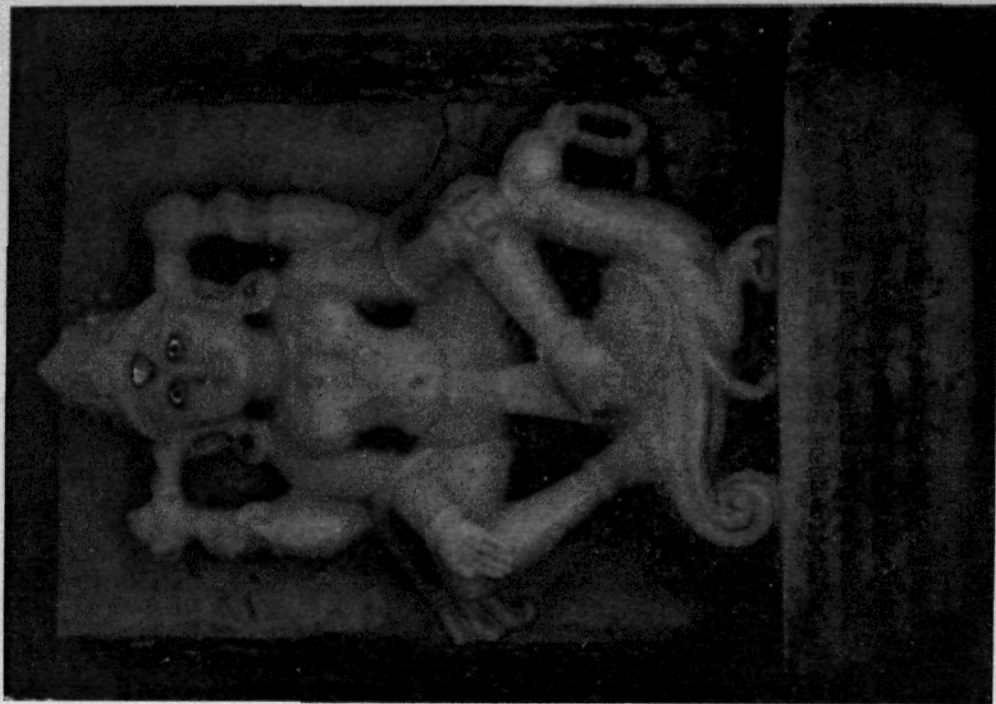
चित्र ९४ श्री माणिक्यराज - दीव (काठियावाड)
Fig. 94 Śrī Māṇikhyarājī - Dīva

चित्र ९५ श्री सरस्वतीदेवी - शत्रुञ्जय
Fig. 95 Goddess Sarasvatī - Śatruñjaya

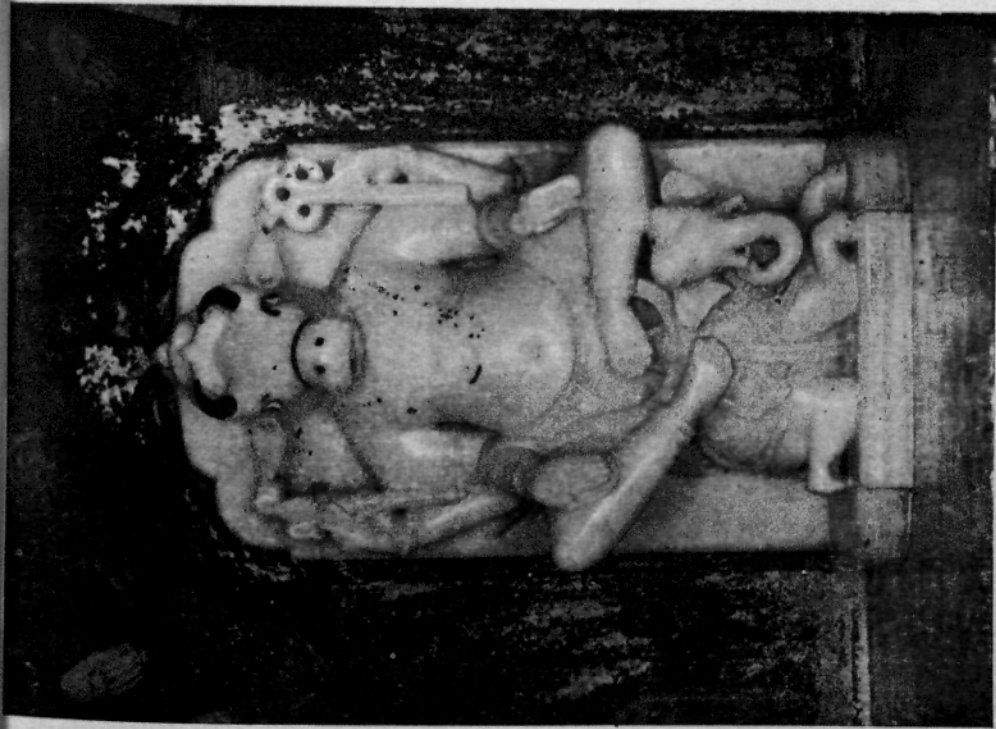
चित्र ९६ श्री पद्मावतीदेवी - शत्रुञ्जय
Fig. 96 Goddess Padmāvatī - Śatruñjaya

चित्र ९८ श्री कालीदेवी - शत्रुंजय
Fig. 98 Goddess Kālī - Śatruñjaya

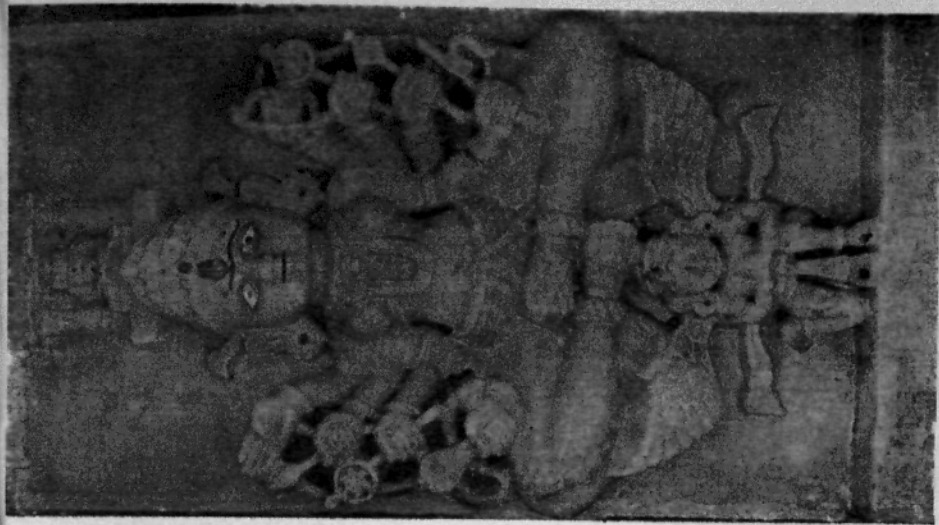

चित्र ९७ श्री यक्षेश यक्ष - शत्रुंजय
Fig. 97 Yakṣeśa Yakṣa - Śatruñjaya

चित्र ९९ श्री गणेश यक्ष - शत्रुंजय

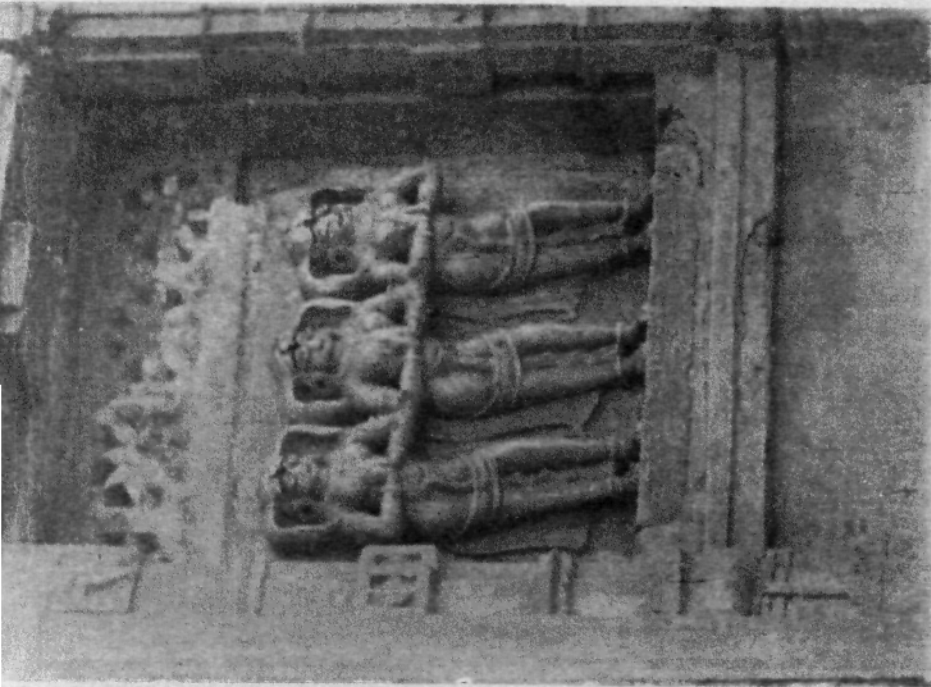
Fig. 99 Gomukh Yakṣa - Śatruṅjaya

चित्र १०० श्री चक्रेश्वरीदेवी - शत्रुंजय

Fig. 100 Goddess Cakreśvarī - Śatruṅjaya

चित्र १०१ त्रण श्राविकाओ • शत्रुंजय
Fig. 101 Three Śrāvikās - Śatruñjaya

चित्र १०२ श्री जिनप्रभसूरी (१) • शत्रुंजय
Fig. 102 Śrī Jinaprabhasūri (?) • Śatruñjaya

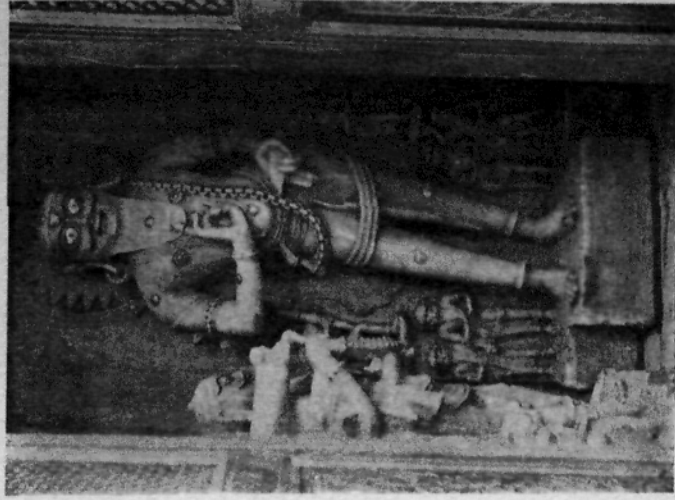

चित्र १०३ श्री अमरचंद्रसूरी - पाटण
Fig. 103 Śrī Amarcandrasūrī - Pāṭaṇ

चित्र १०४ श्री देवचंद्रसूरी - पाटण
Fig. 104 Śrī Devacandrasūrī - Pāṭaṇ

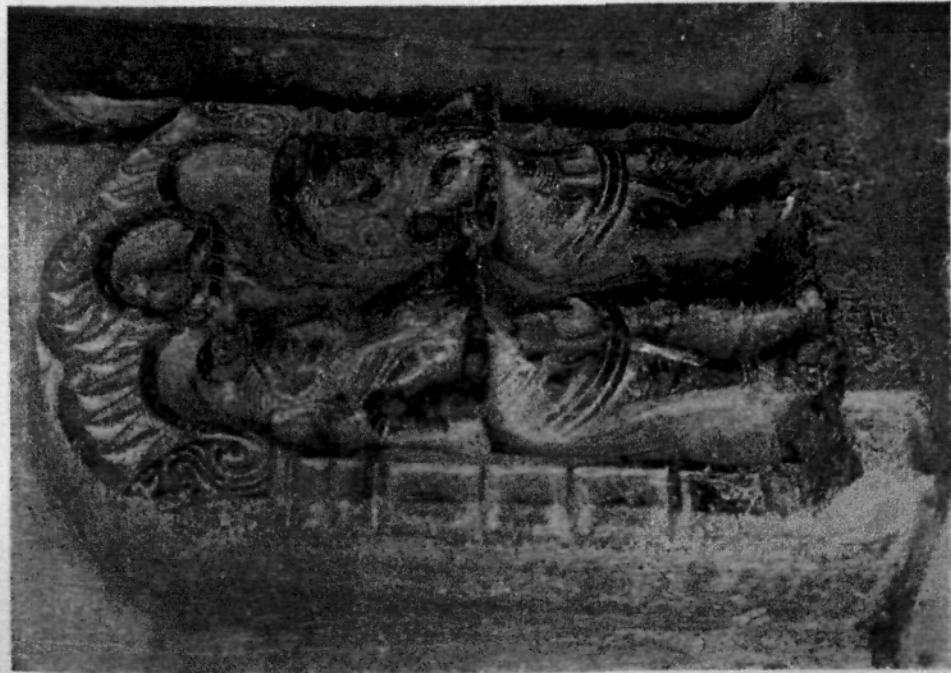
चित्र १०५ गूर्जेश्वर वनराज
Fig. 105 Vamarāj, the king of Gujaraāt - Pāṭaṇ

चित्र १०६ मोतीशा सेठ अने तेजोश्रीनां धर्मपत्नी
Fig. 106 Śeṭh Motiśā with his wife - Śatruñjaya
Copyright S. M. Nawab

चित्र १०७ श्रावक श्राविका - तलाजा
Fig. 107 Śrāvaka Śrāvikā - Talājā (Kathiawar)

चित्र १०८ श्रावक श्राविका - कदंबगिरि

Fig. 108 Śrāvaka, Śrāvikā - Kadāmbagiri (Kathiawar)

चित्र १०९ धर्मराजा - शत्रुजय

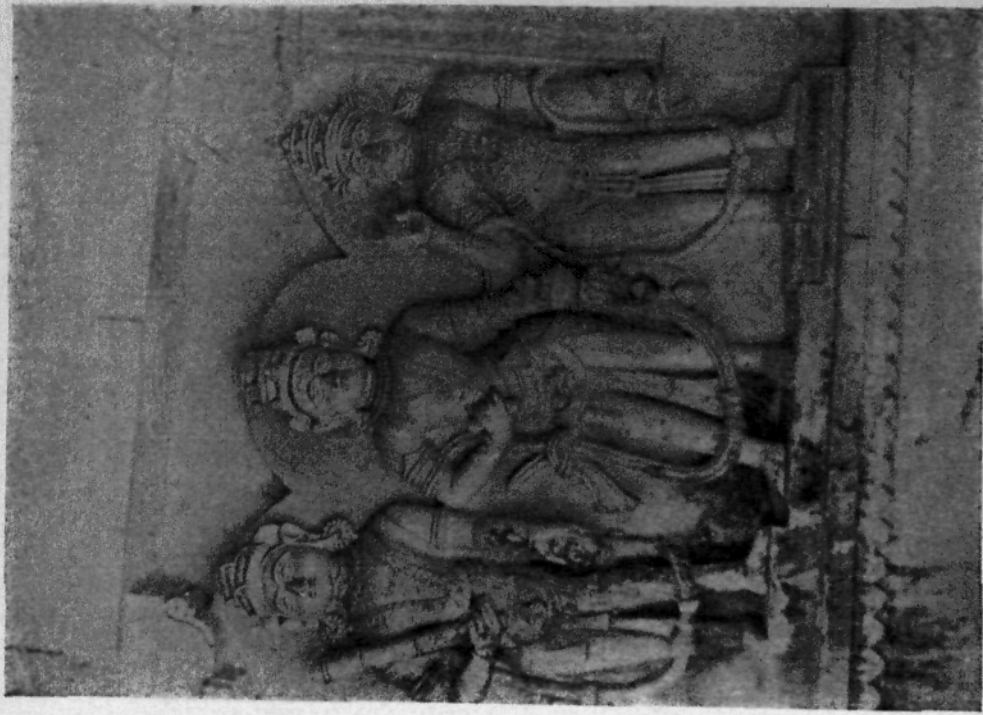
Fig. 109 Dharmarājā - Śatruñjaya

चित्र ११० देरासरा पूर्वमघनाद मंडपनो स्तंभलेख - राणकपुर

Fig. 110 Inscription on Pillar - Ranakpur

Copyright S. M. Nawab

चित्र १११ सहदेव, धर्मराजा, नकुल

Fig. 111 Sahadeva, Dharmaraja and Nakula

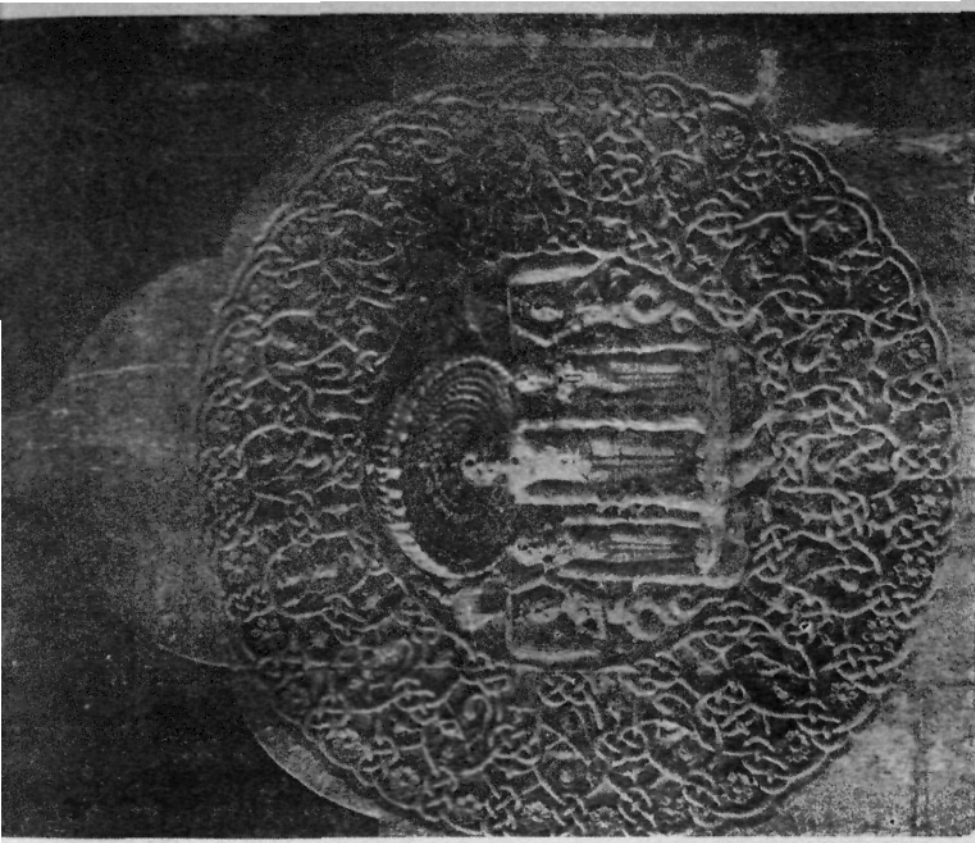

चित्र ११२ द्रौपदी, भीम, आचार्य - शत्रुंजय

Fig. 112 Draupadi, Bhima and Ācārya - Śātruṅjaya

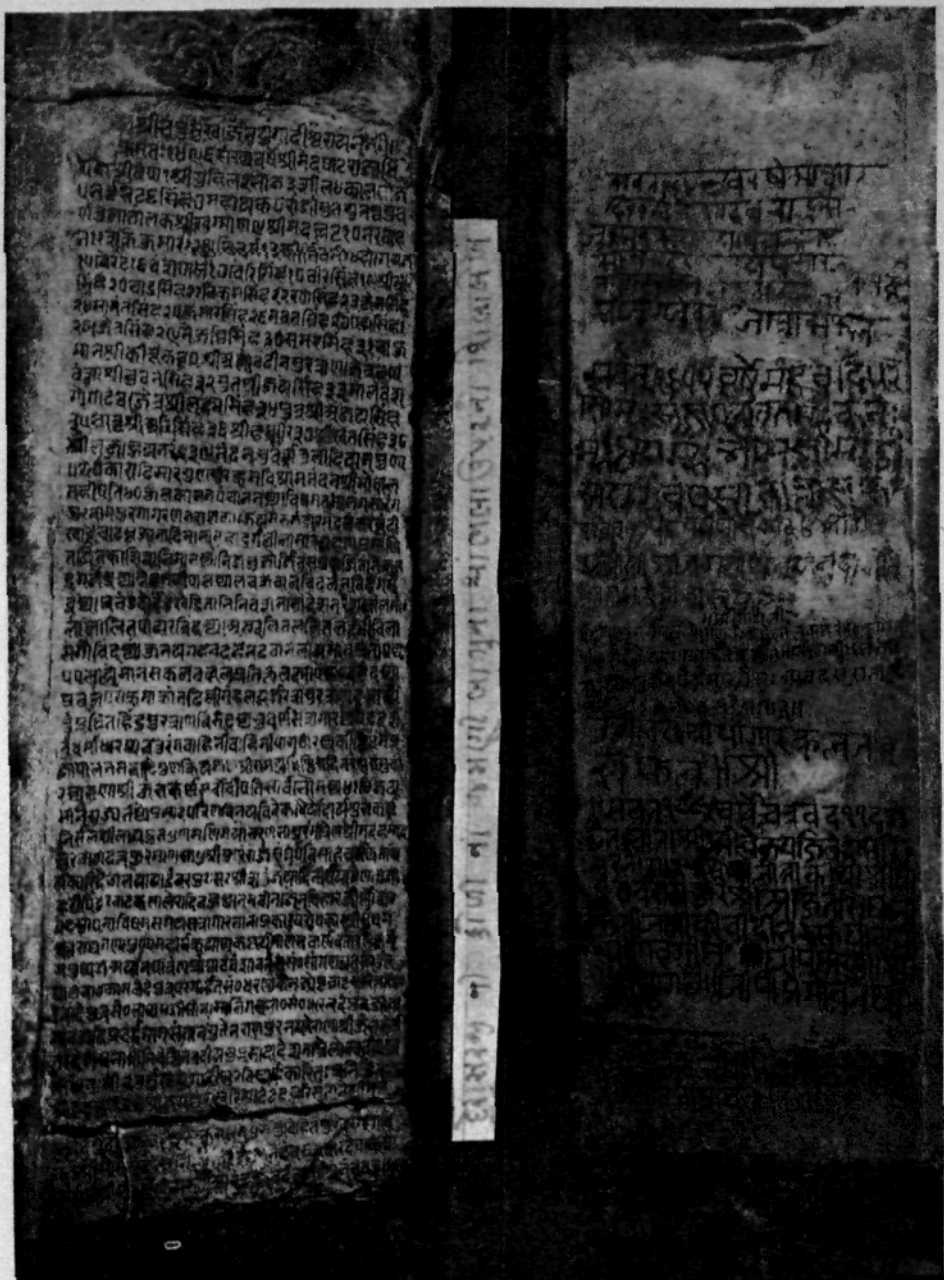
Copyright S.M.Nawab

चित्र ११३ श्री सहस्रकणा पार्वतीनाथ - राणकपुर

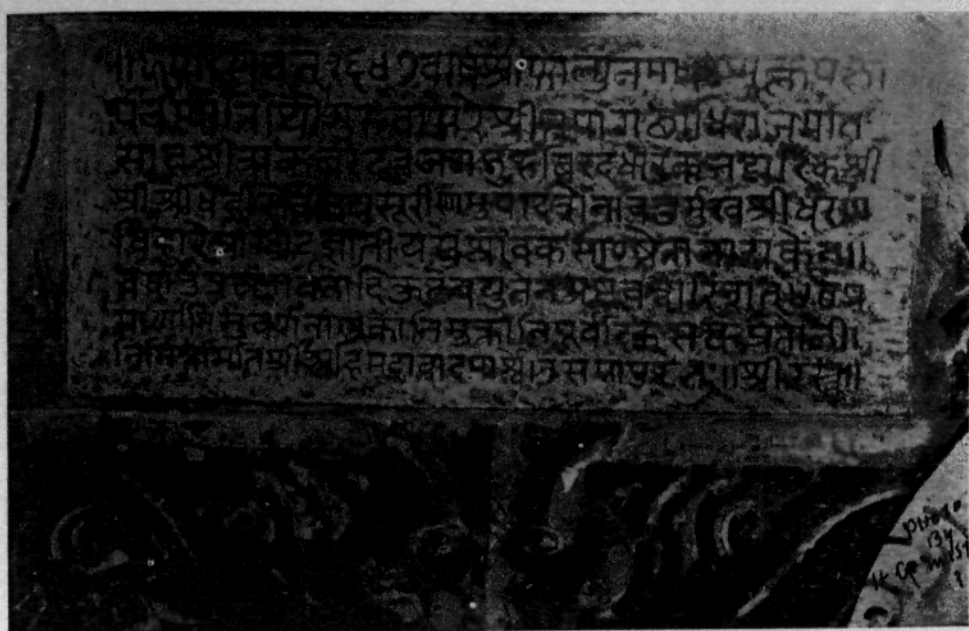
Fig. 113 Śrī Sahasrakṇā Pārśvanātha

चित्र ११४-११५ श्री राणपुरजीना मुख्य देवासरजीनी कोळीना जमणी तथा डाबी बाजुना थांभला उपरना शिलालेखो

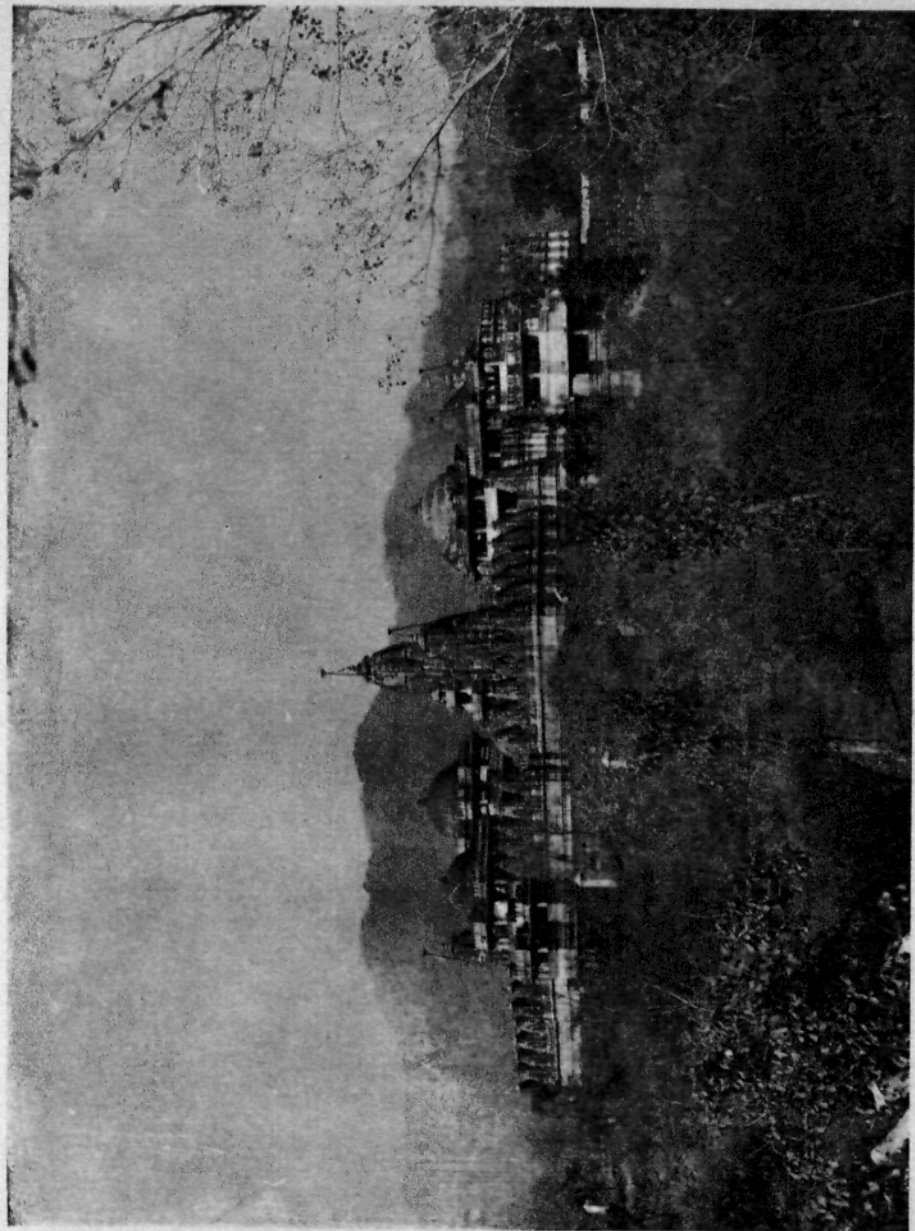
Fig. 114-115 Inscriptions on the pillars at Rāṇakpur

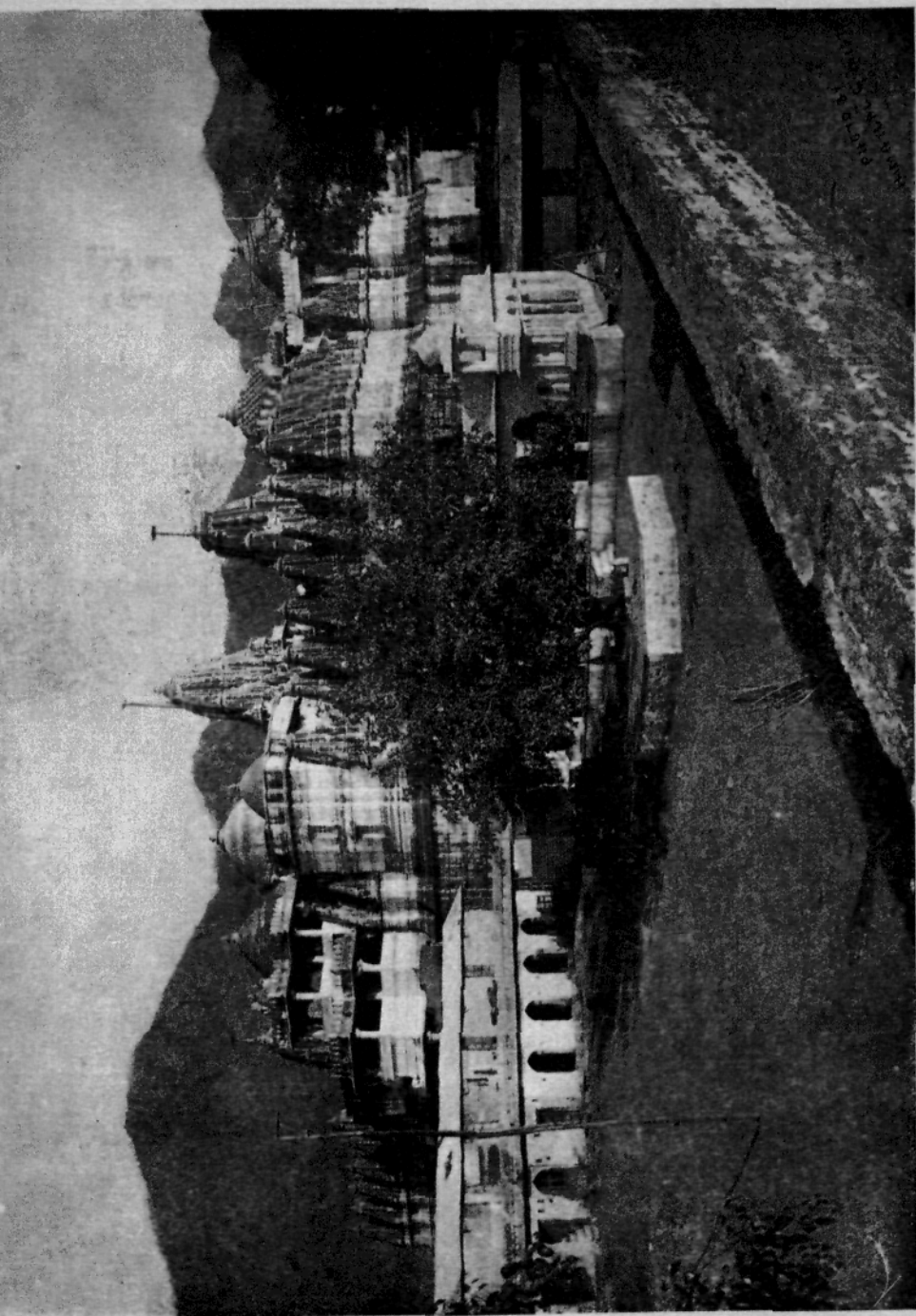
चित्र ११६ पूर्वमेघनाथ मंडपना पाट उपरनी शिलालेख
Fig. 116 Inscription on a stone at Rāṇakpur

चित्र ११७ अर्जुन, श्री कृष्ण, रुक्मिणी (?)
Fig. 117 Arjuna, Śrī Kṛṣṇa and Rukmīṇī(?)

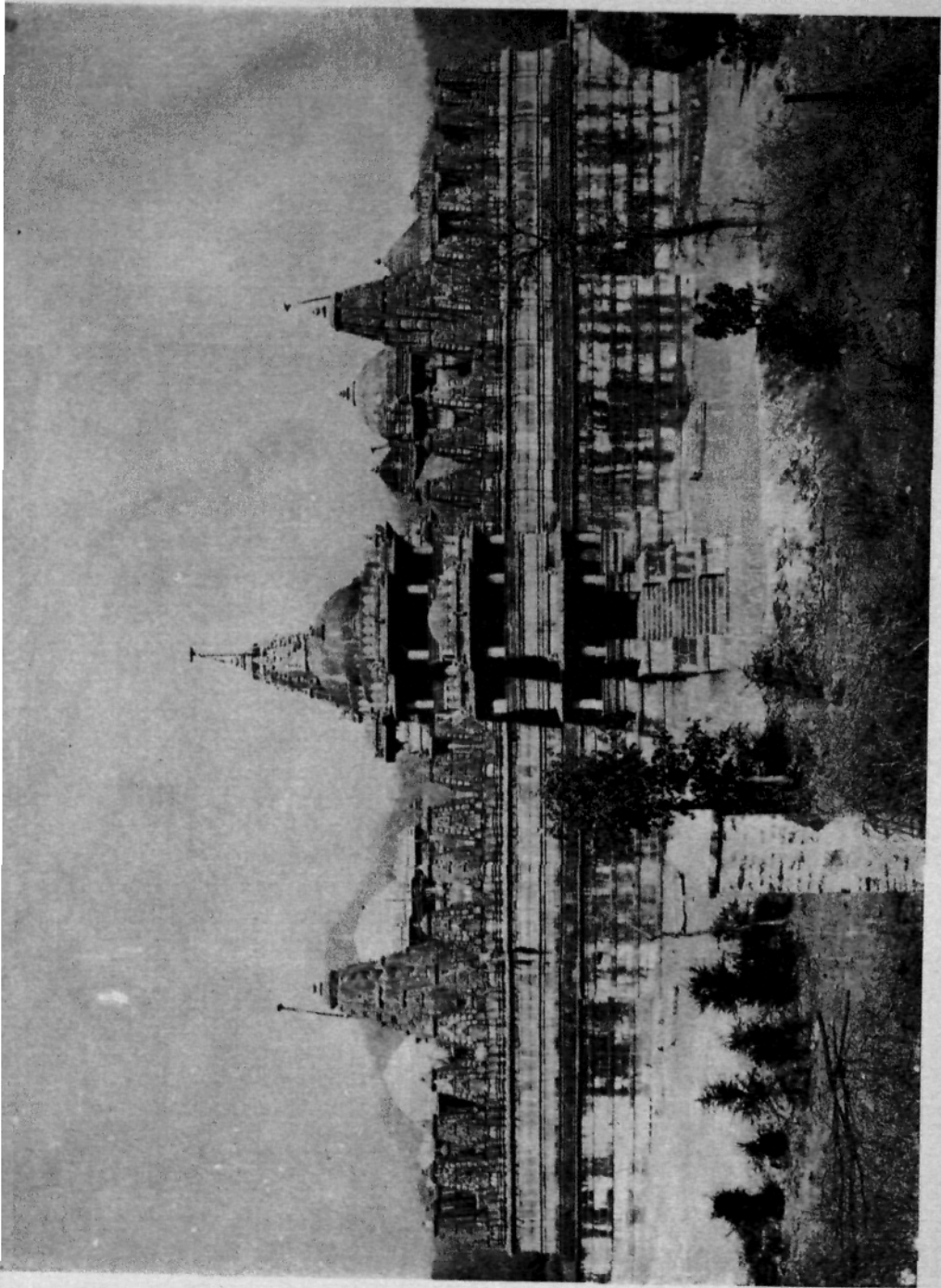

चित्र ११८ श्री धर्मविहार-उत्तर तथा पश्चिम बाजुनो देखाव
Fig. 118 North-west view of Sri Dharmavijhār - Rāṇakpur

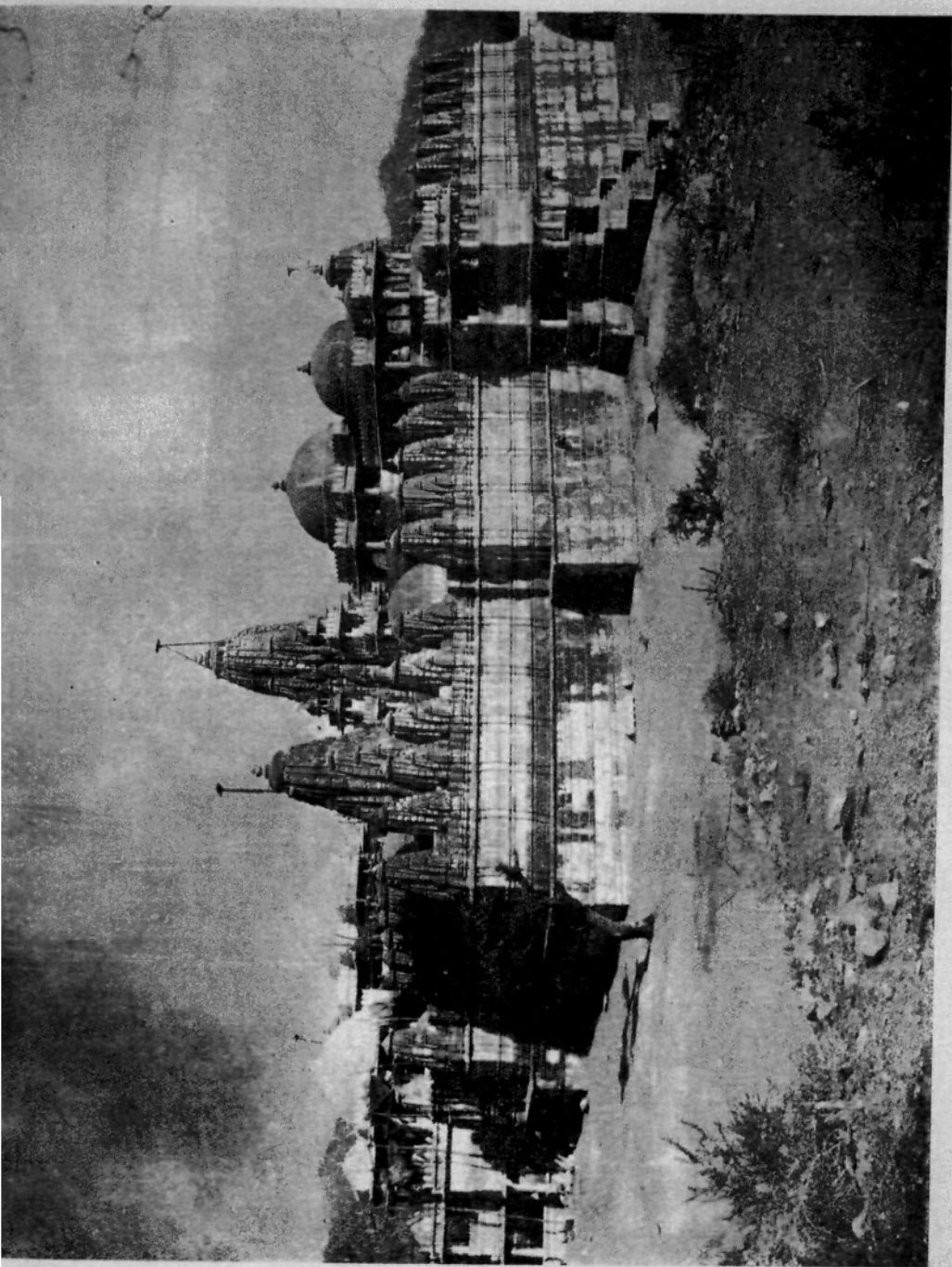
चित्र ११९ धरणीहार्-उत्तर तथा पश्चिम बाजुतो देखाव
 Fig. 119 Dharavihār-North-west view with Dharmasālā - Rāṇākpur

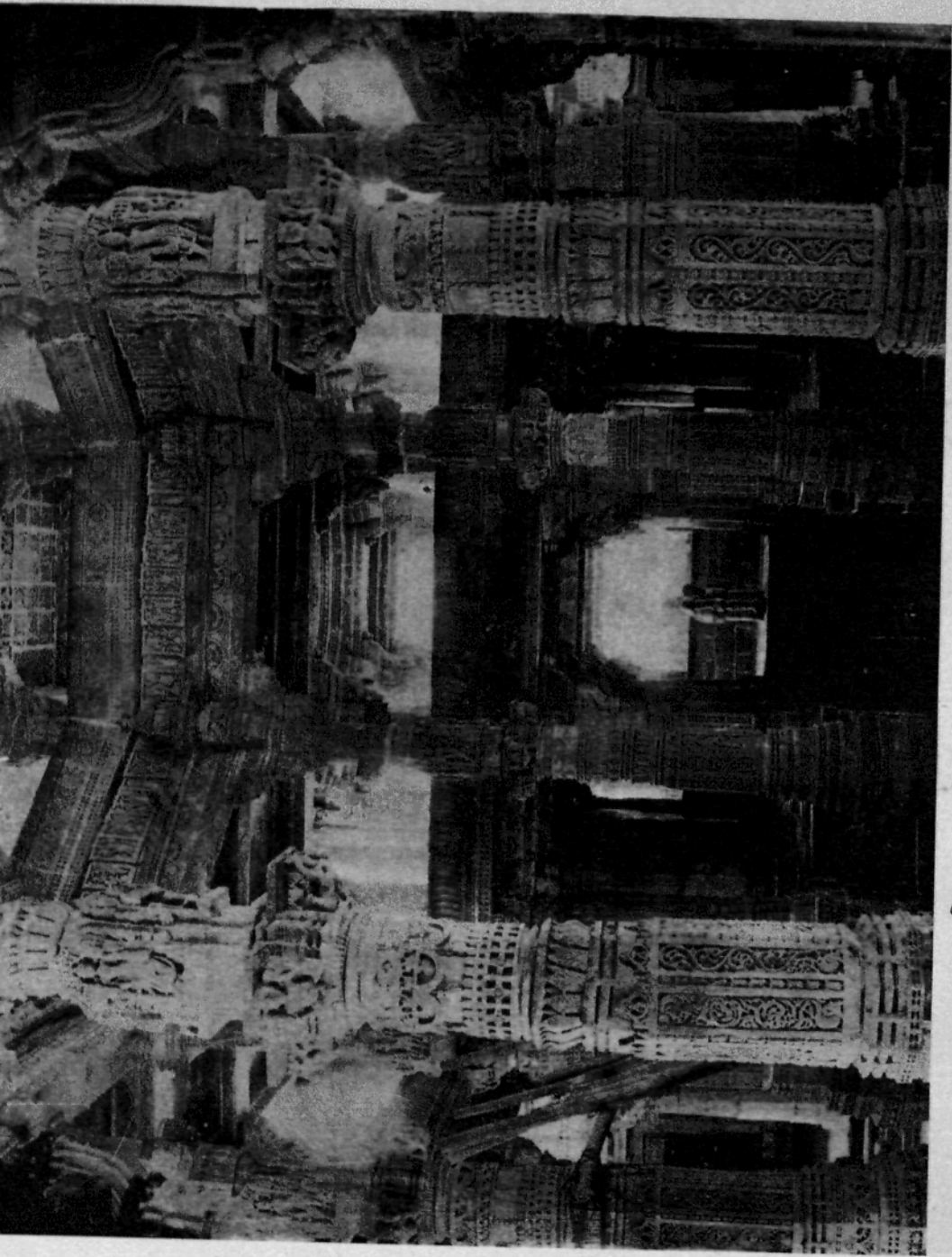

चित्र १२० धरमविहार-पूर्व बाजुनो बहारनो देसाव
Fig. 120 East view of Dharamvihar - Ranakpur (Marwar)

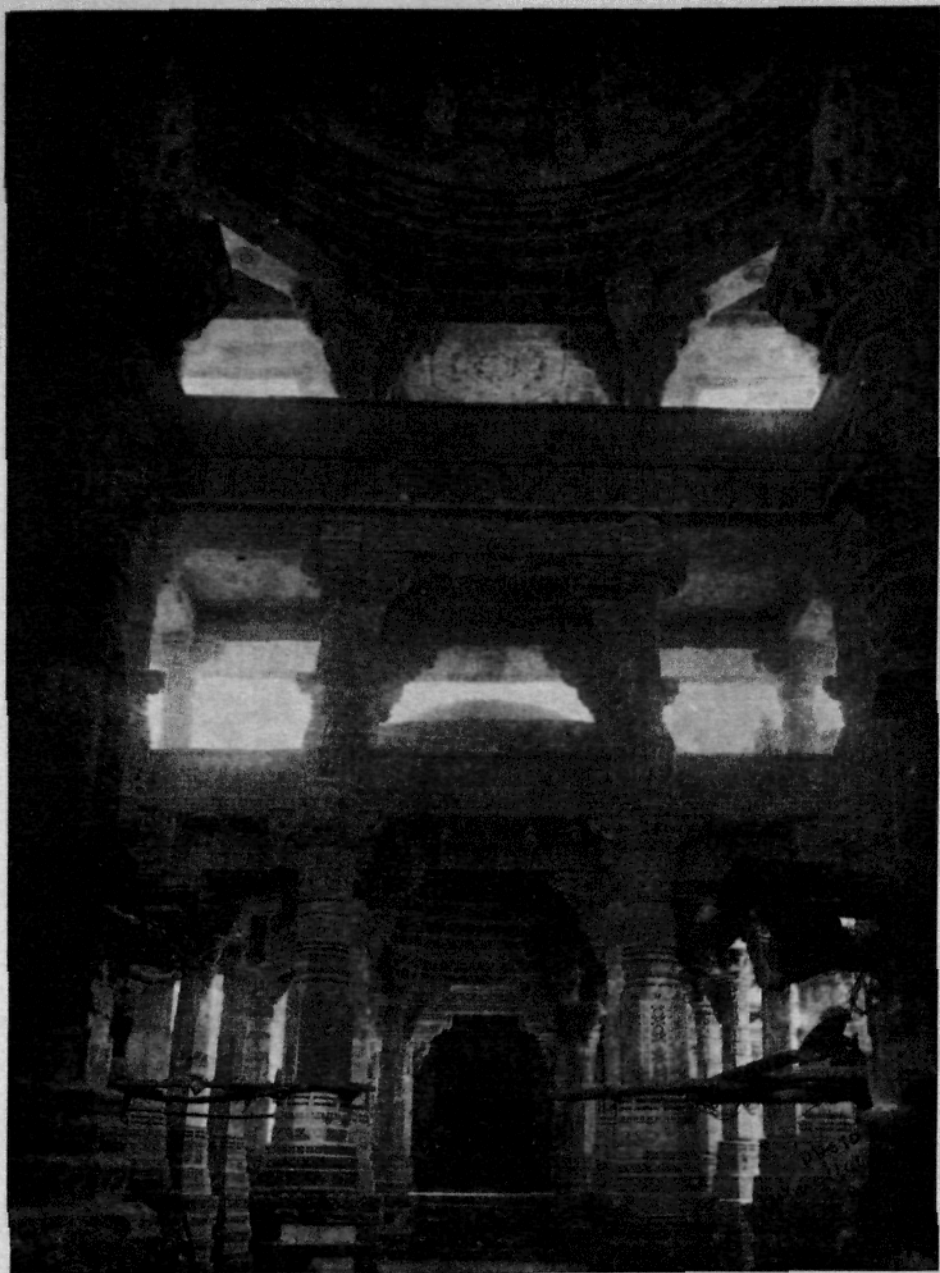

चित्र १२१ धरगविहार-पूर्व तथा दक्षिण बाजुनो देखाव
Fig. 121 Dharavihār-A South-east view - Ranakpur

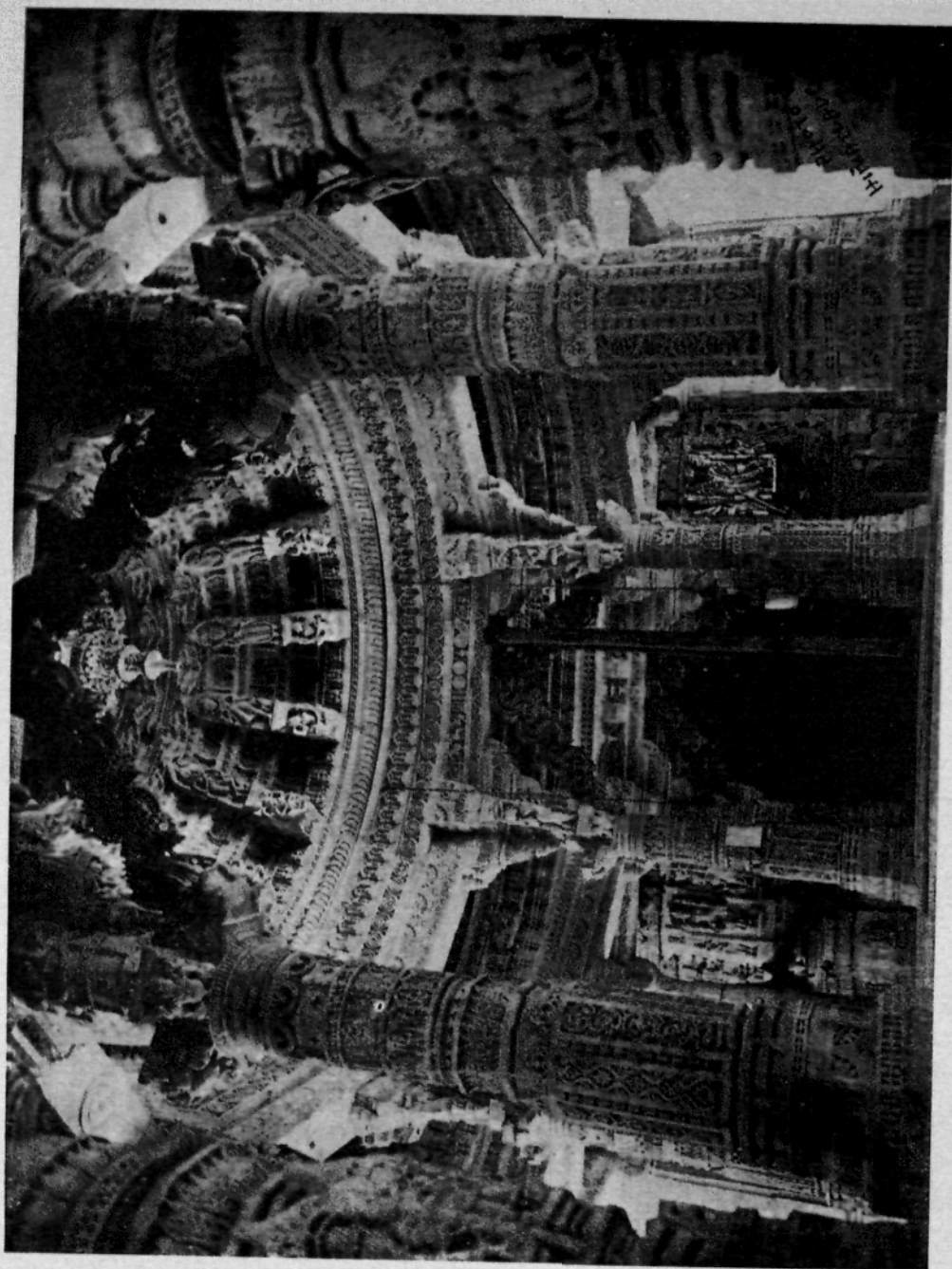

चित्र १२२ धरणाविहार-दक्षिण मेघनाद मंडपानो देखाव - रणकपुर (मारावाड)
 Fig. 122 Dharanvihār-A view of south Meghanāda mādapa - Rānāpur

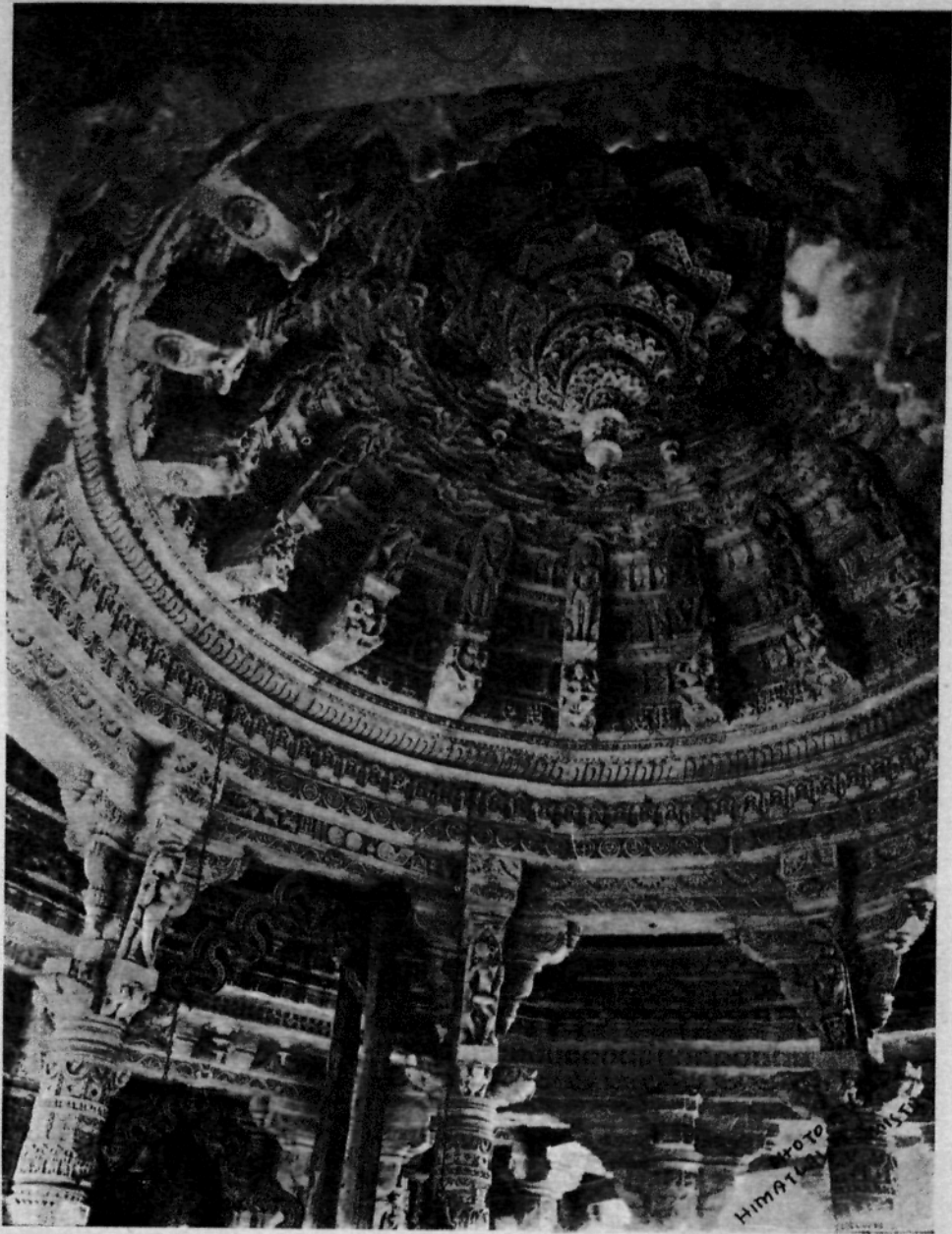
चित्र १२३ धरणविहार-पश्चिम मेघनाद मंडपनी अंदरनी देखाव

Fig. 123 Dharaṇvihār-Interior of west Meghanāda maṇḍapa - Rāṇakpur

चित्र १२४ धरणविहार-पश्चिम मेघनाद मंडपना घुमटनो देलाव
 Fig. 124 Dharavijhār-Dome of west Meghanāda mandapa

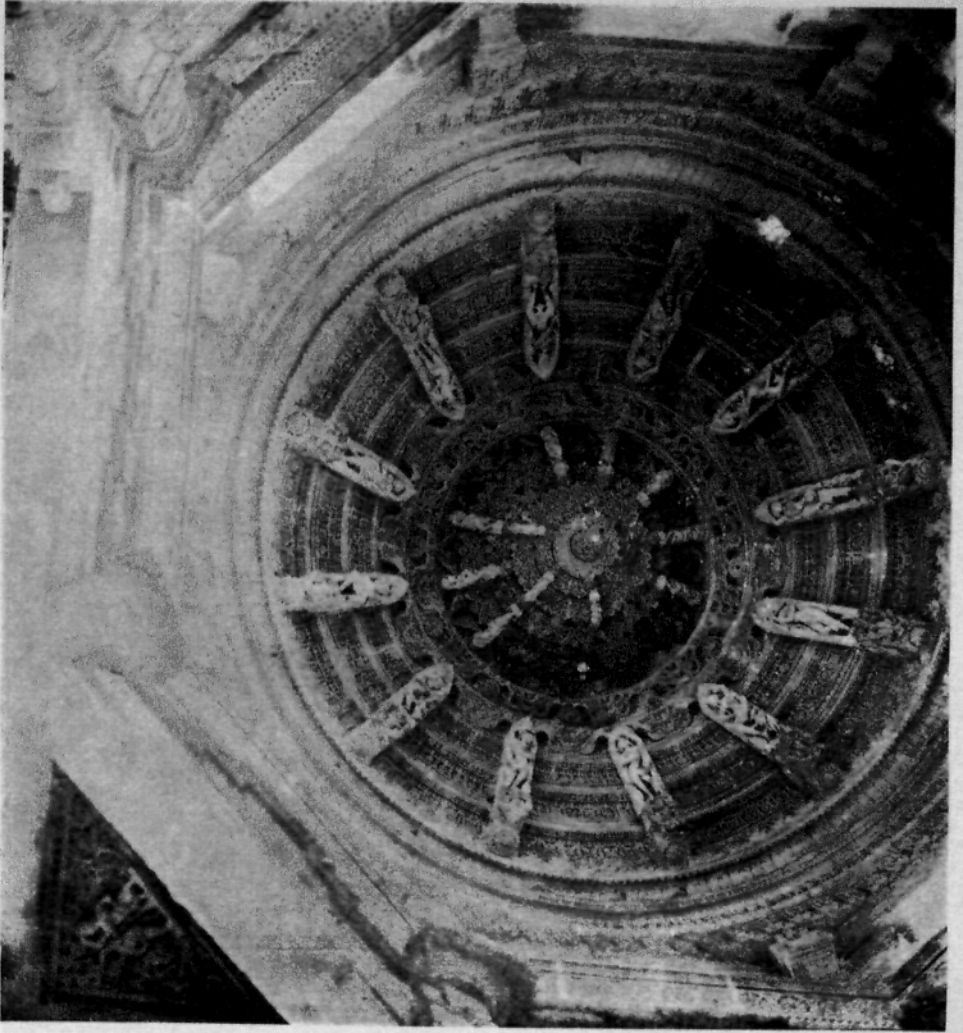

चित्र १२५ धरणविहार-पश्चिम मेघनाद मंडपनी अंदरनी देखाव

Fig. 125 Dharanvihār-An interior of west Meghanāda maṇḍapa - Raṇakpur

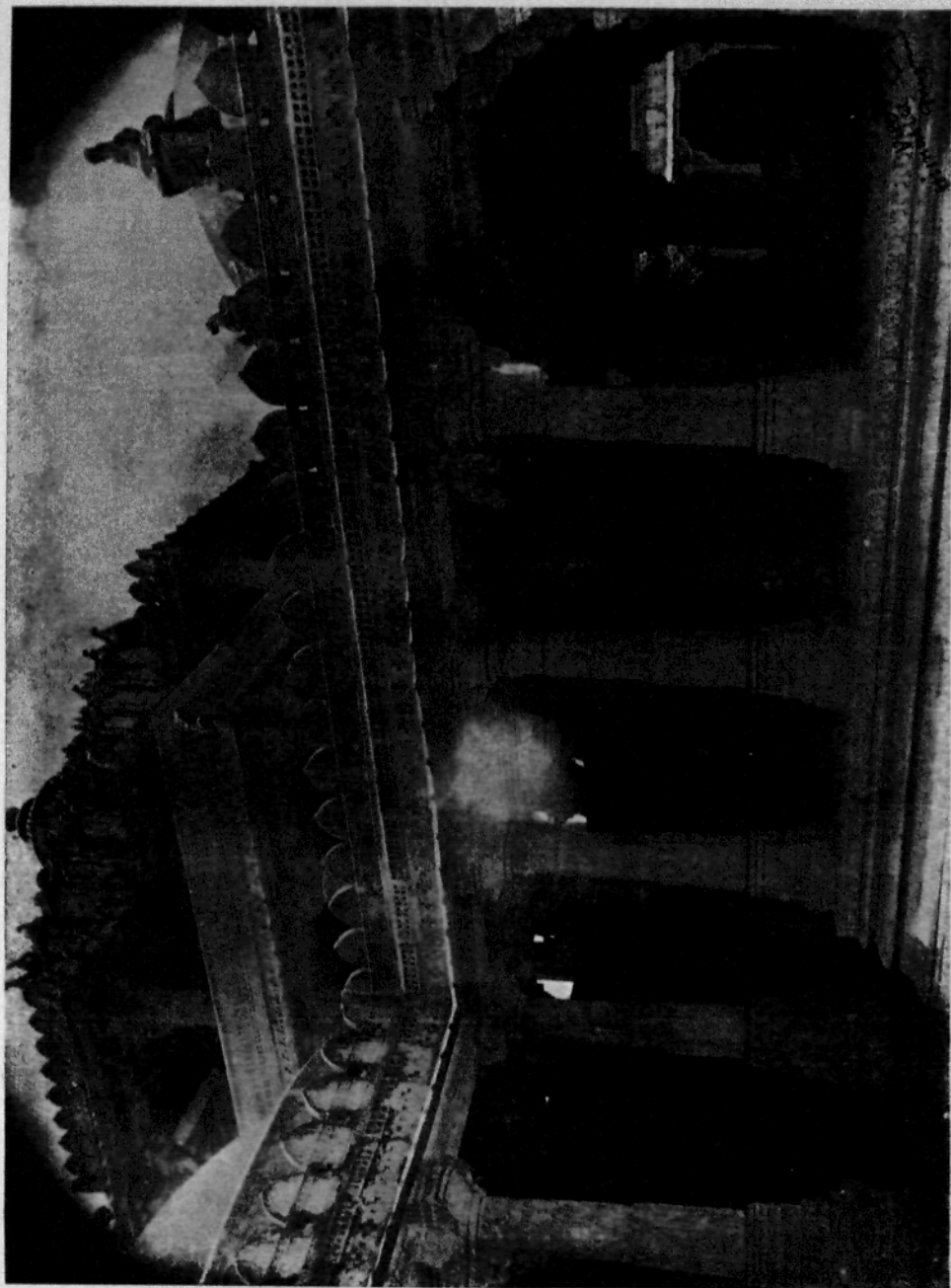

चित्र १२६ धरणविहार-पश्चिम मेघनाद मंडपना घुमटनो देखाव

Fig. 126 Dharanvihār-Dome of west Meghanāda maṇḍapa · Rāṇakpur

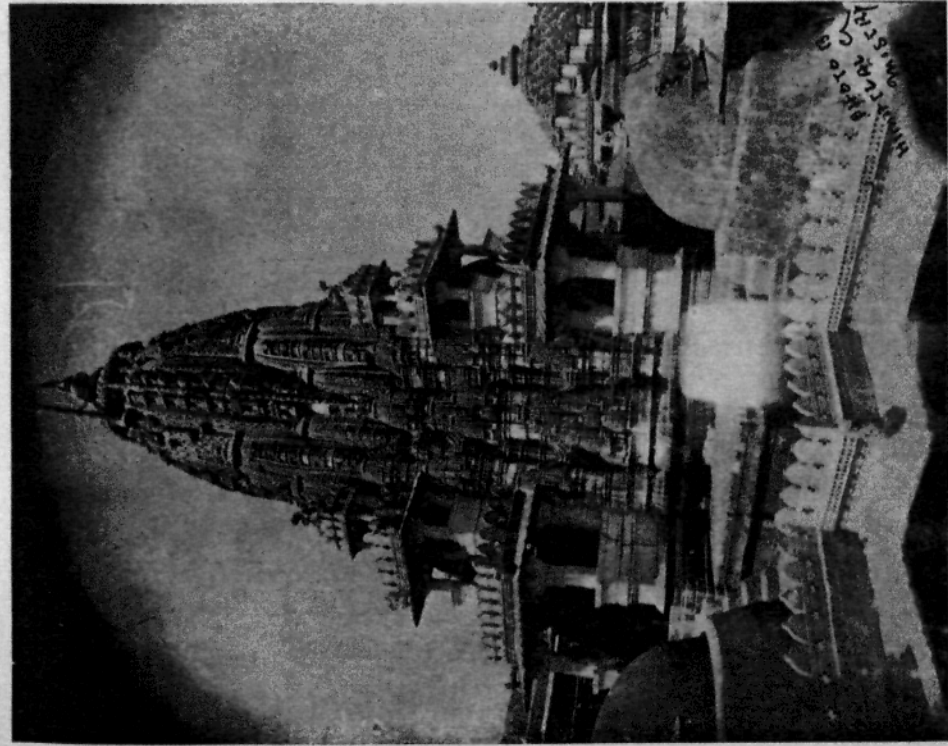

चित्र १२७ धरणाविलार-रानाकपुर खूणानो अंदरनो देखाव
 Fig. 127 Dharanvilhar-Ranakpur Interior of the south-west corner

चित्र १२८ धरणविहार-अमिखणानो अंदरनो देखाव

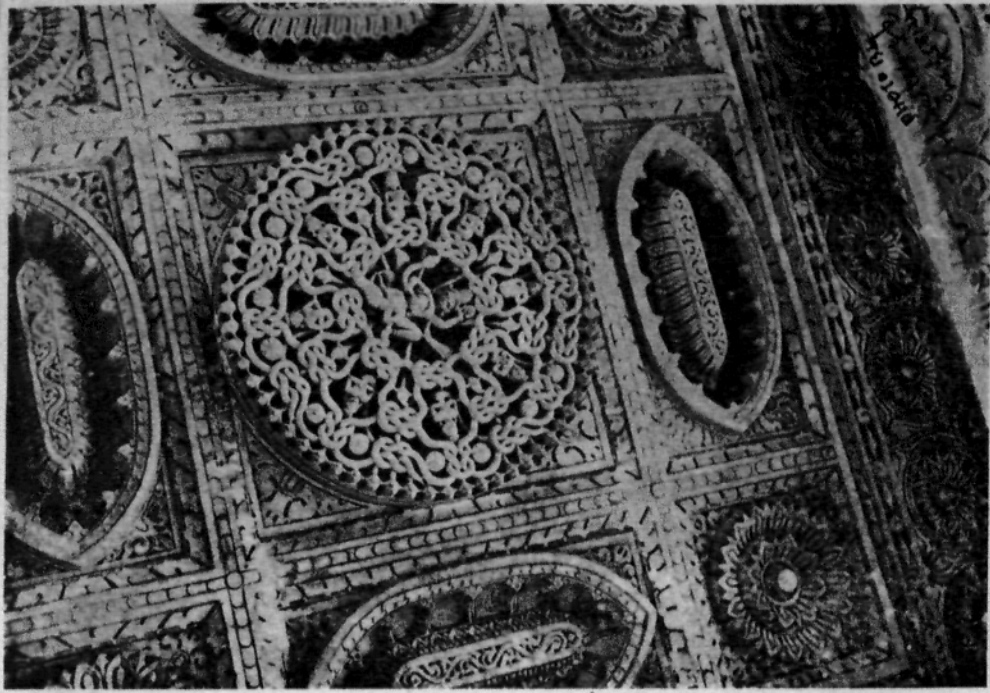
Fig. 128 Dharaivihar-Ranakpur Interior of the south-east corner

चित्र १२९ धरणाविहार-मुख्य शिखर

Fig. 129 Dhatarvihar - Main spire

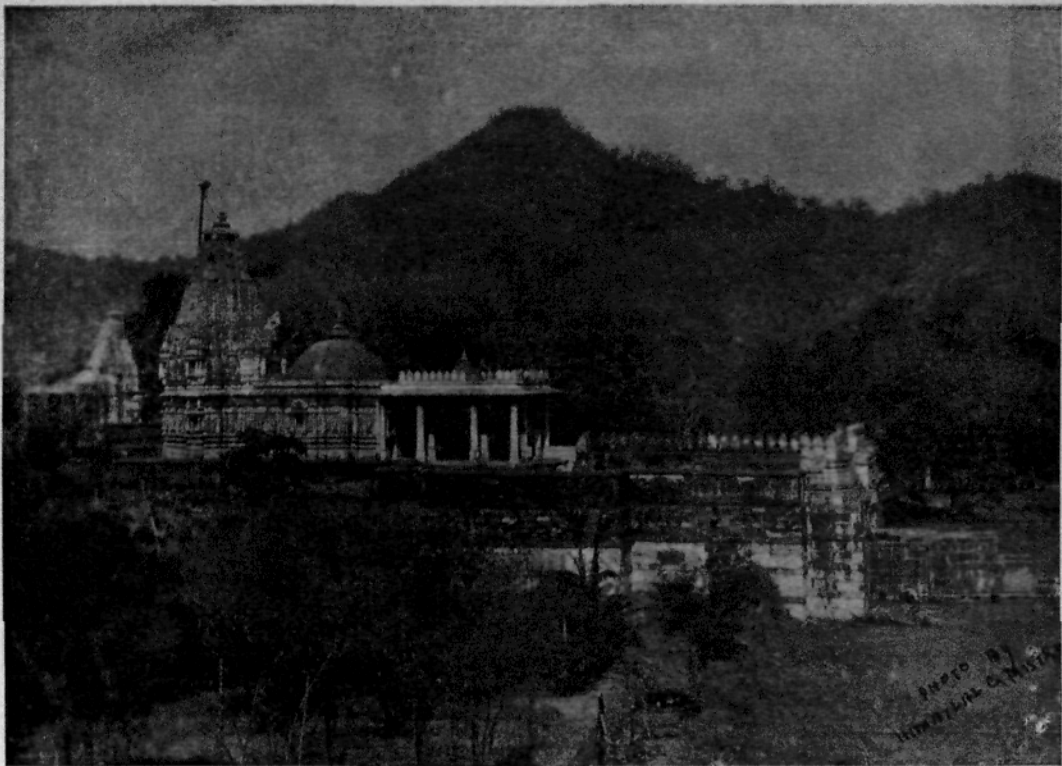
Copyright S. M. Nawab

चित्र १३० दक्षिण मेघनाद मंदपनी पक्क छतको देखाव

Fig. 130 A ceiling of south Meghnad mandap - Ranakpur

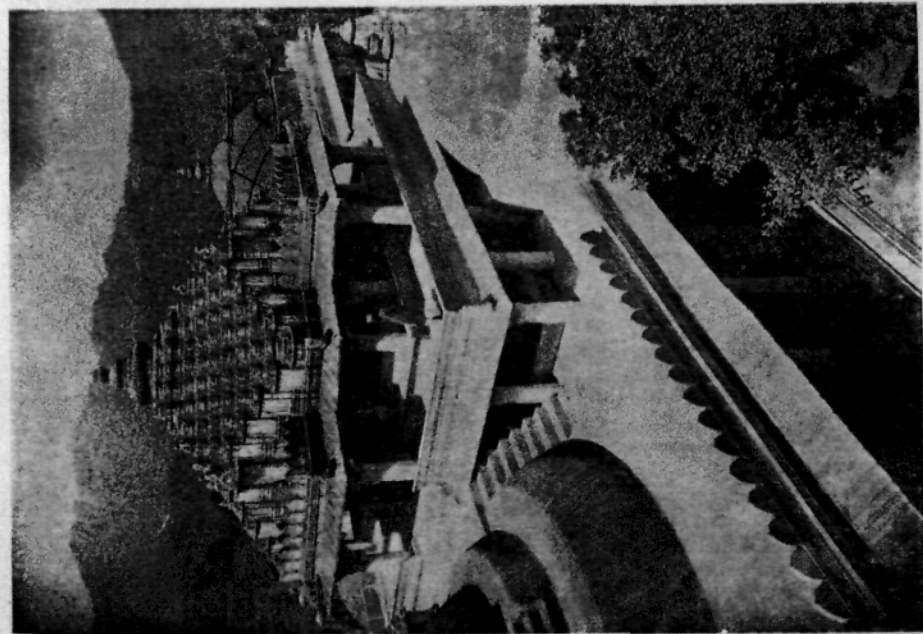

चित्र १३१ धरणविहारनी पश्चिमे आवेल श्री पार्श्वनाथ भगवाननु देरासर
Fig. 131 The Parśvanāth temple on the west side of Dharaṇvihār - Rāṇakpur

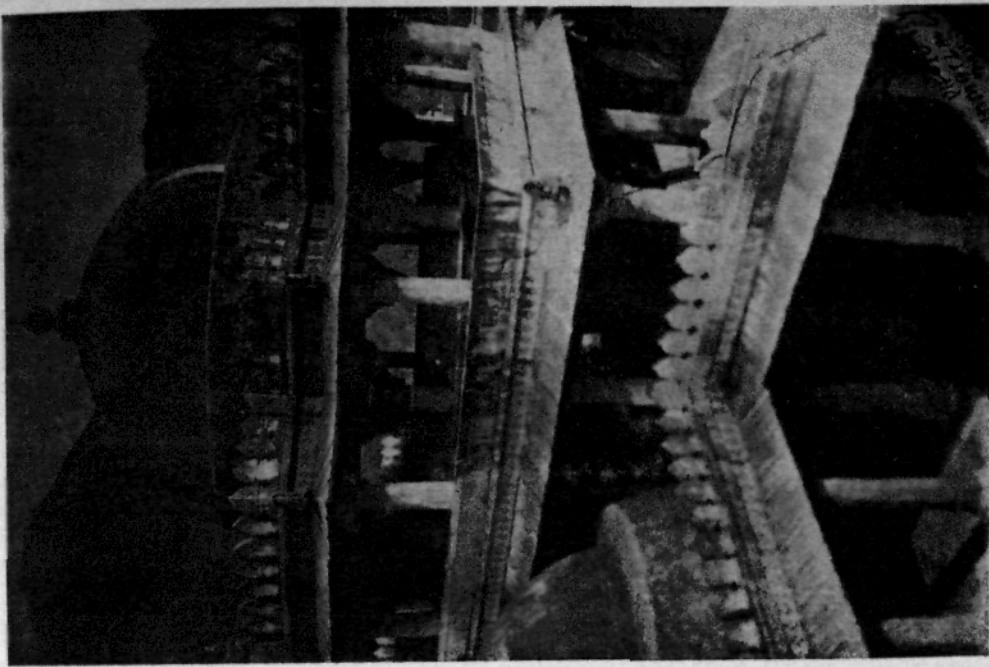
चित्र १३२ पश्चिम बलाणकनी एक छतनो देखाव
Fig. 132 A ceiling of west Balāṇaka

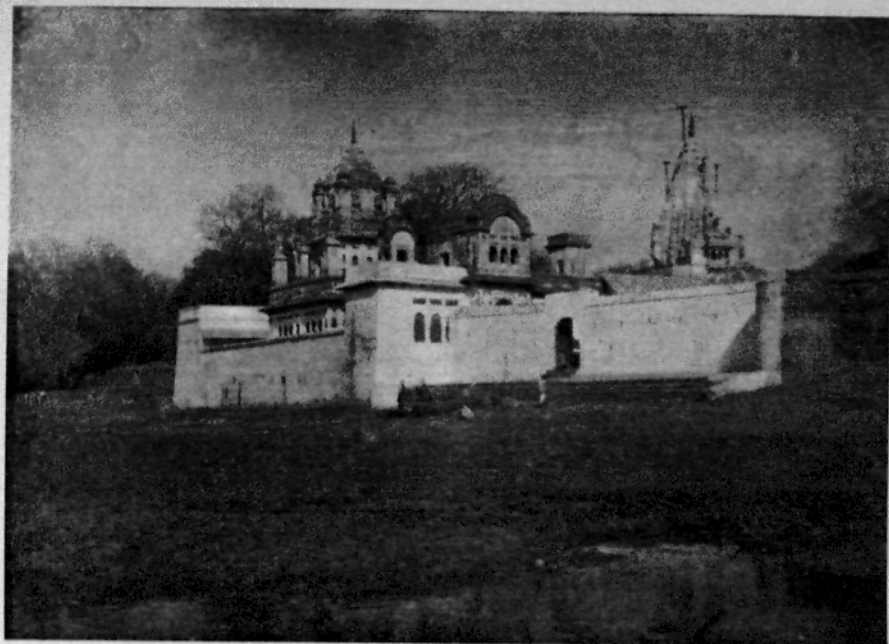
चित्र १३३ पश्चिम मेघनाद मंडपना यासरणनो देखाव

Fig. 133 A view of Sāmarāṇa of west Meghnād maṇḍap - Rāṇākpur
Copyright S. M. Nawab

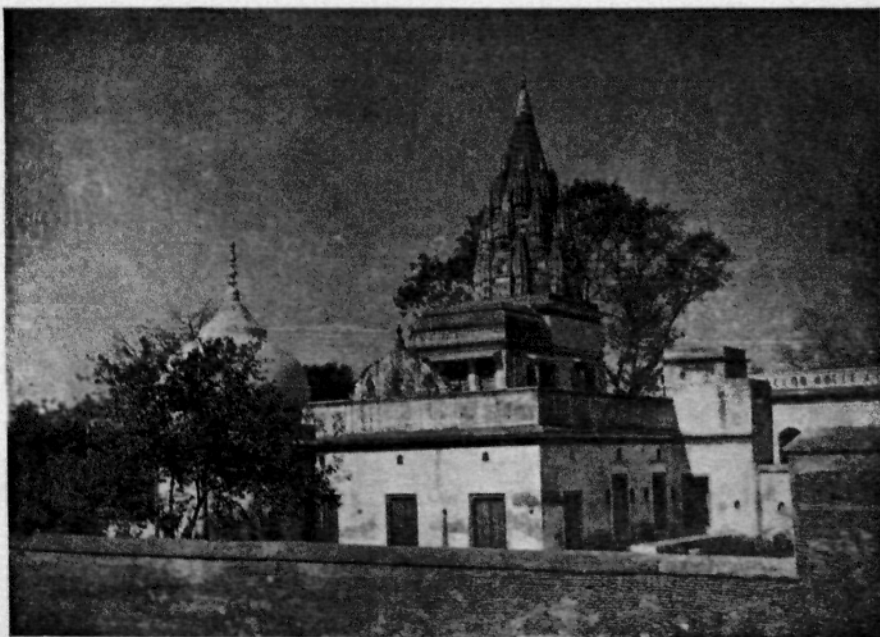
चित्र १३४ पश्चिम बाजुना नृत्यमंडपनो देखाव

Fig. 134 A view of dancing maṇḍap on the west - Rāṇākpur

चित्र १३५ श्री मक्षीजीनुं देरासर

Fig. 135 The Jain temple of Makṣīji (Malwā)

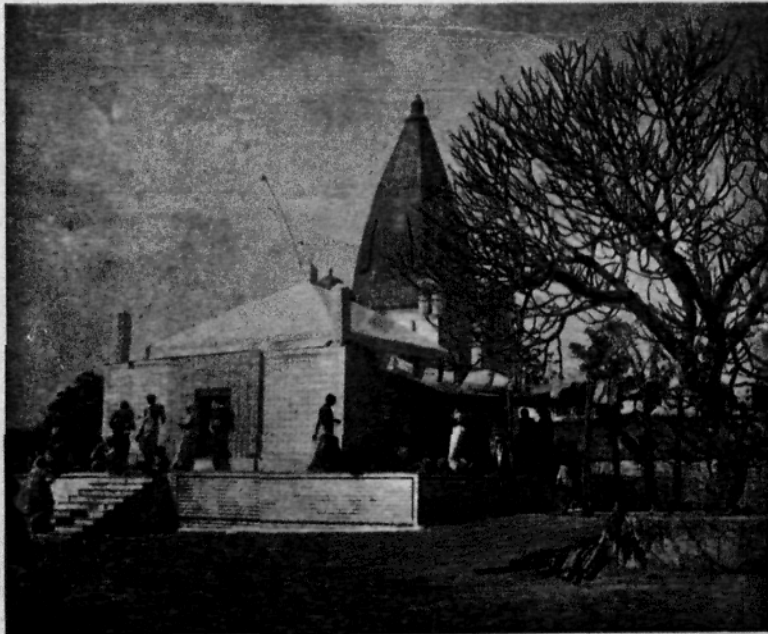

चित्र १३६ श्री दादावाडीतुं देरासर - लखनौ

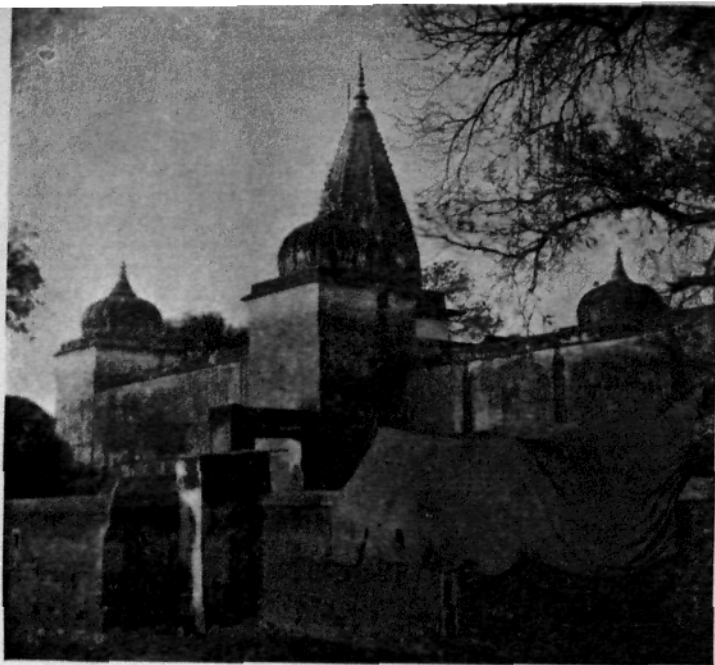
Fig. 136 The Jain temple of Dādāwāḍī - Lucknow

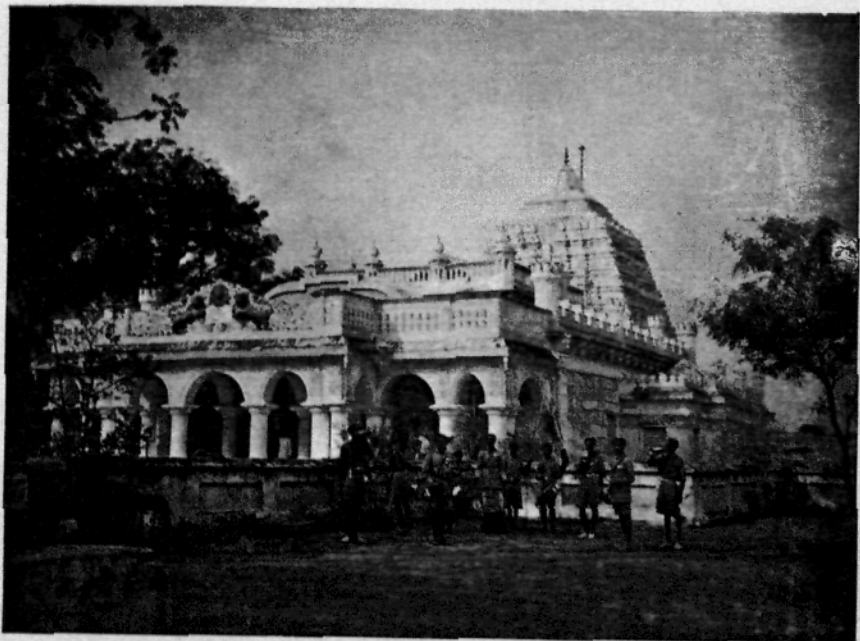
चित्र १३७ श्री लल्लवाडनुं नीचिनुं देरासर
Fig. 137 The Jain temple at Lachwār (Bihār)

चित्र १३८ श्री क्षत्रियकुंडनुं पर्वत परनुं देरासर
Fig. 138 The Jain temple on the hill of Kṣatriyakund

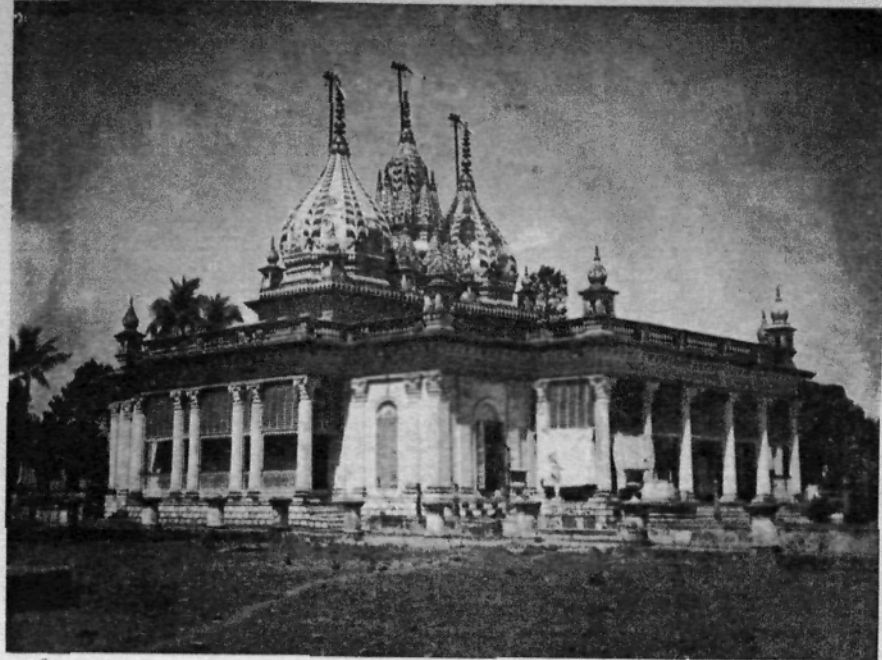

चित्र १३९, श्री कंषिलानगरी (फरुक्काबाद)नुं देरासर
Fig. 139 The Jain temple at Kampilā - Farukkābād

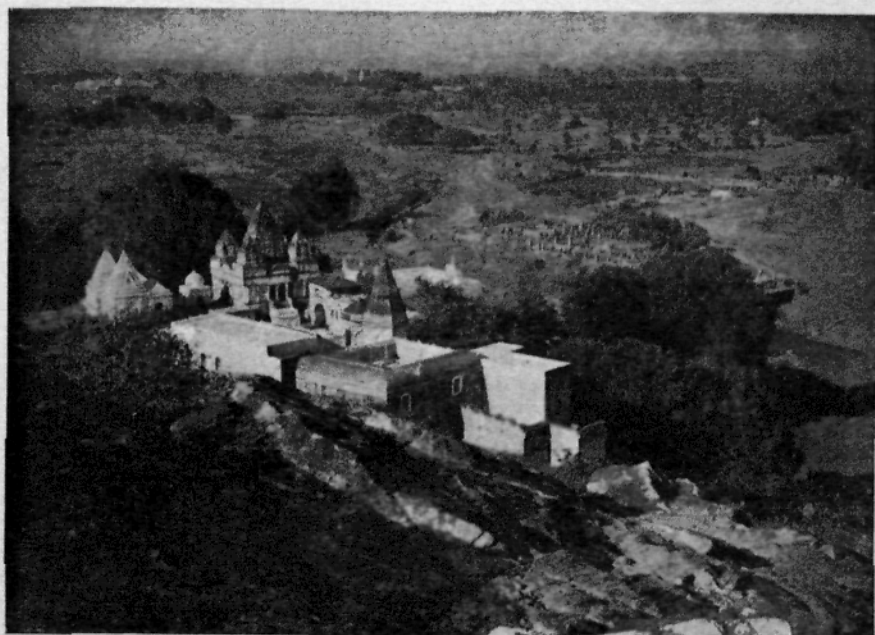

चित्र १४० श्री कुल्पाकजीनुं देरासर
Fig. 140 The Jain temple of Kulpākji

चित्र १४१ जगतशेठनुं देरासर - कटगोला
Fig. 141 Jagatśeth's Jain temple - Katgolā (Bengal)

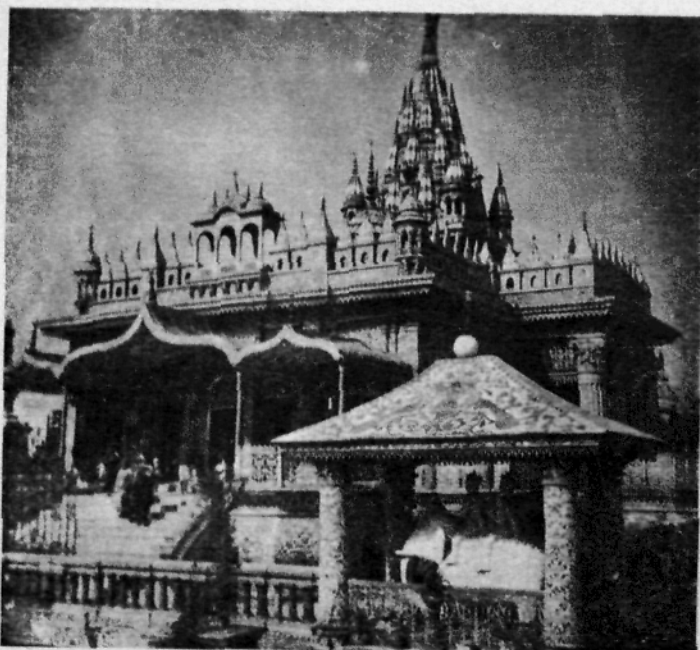

चित्र १४२ सप्तधारानुं दृश्य - राजगिर
Fig. 142 A general view of Saptadhārā - Rājagira

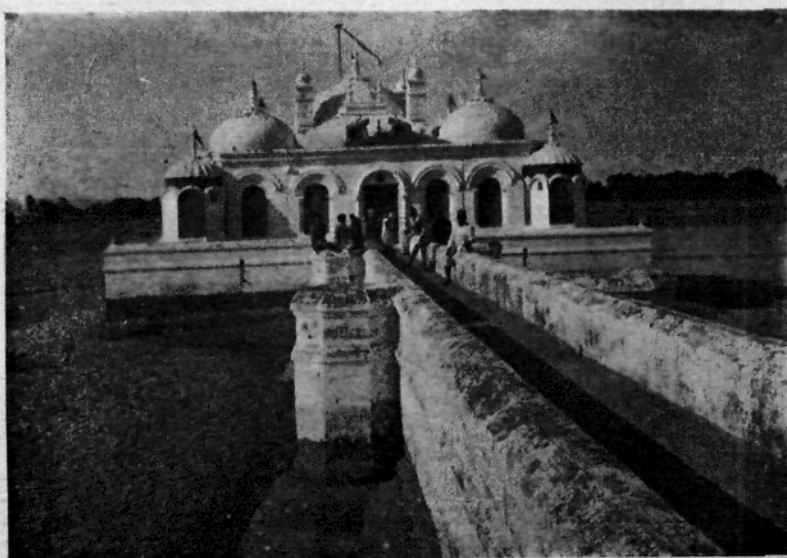
चित्र १४३ श्री बद्रीदास बाबुना देरासरना कंथाउन्डुनुं मुख्य द्वार - कलकत्ता
 Fig. 143 Main entrance of Babu Badridās temple - Calcutta

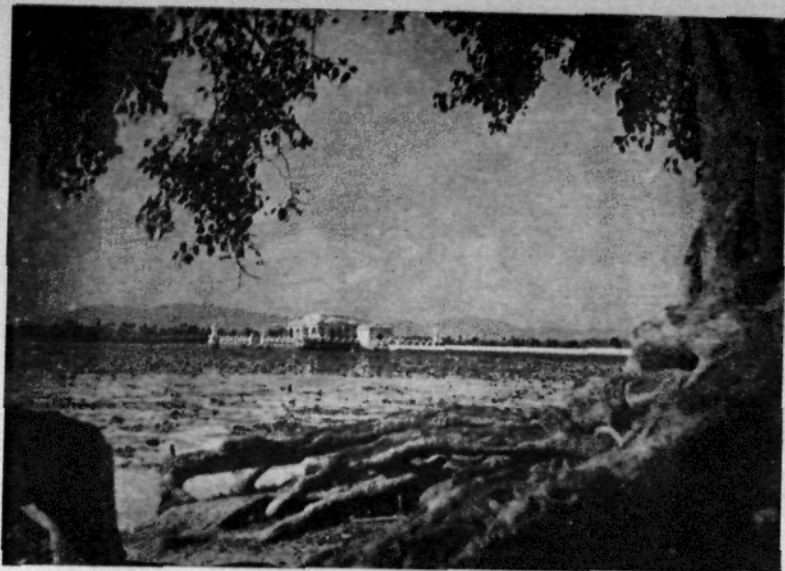
चित्र १४४ श्री बद्रीदास बाबुनुं देरासर - कलकत्ता
 Fig. 144 The Jain temple of Badridās Babu - Calcutta

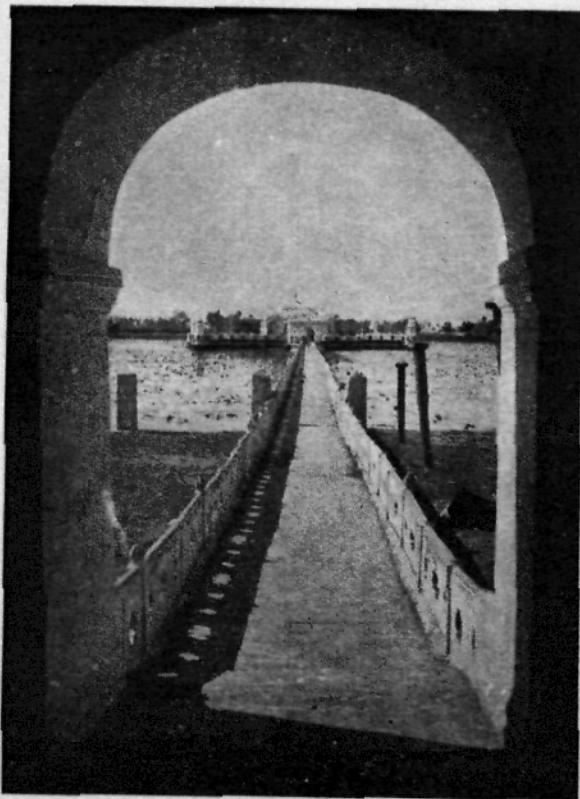
चित्र १४५ श्री बद्रीदास बाबुना देरासरनी भव्यता दर्शावतुं दृश्य - कलकत्ता
Fig. 145 A general view of Babu Badridās temple - Calcutta

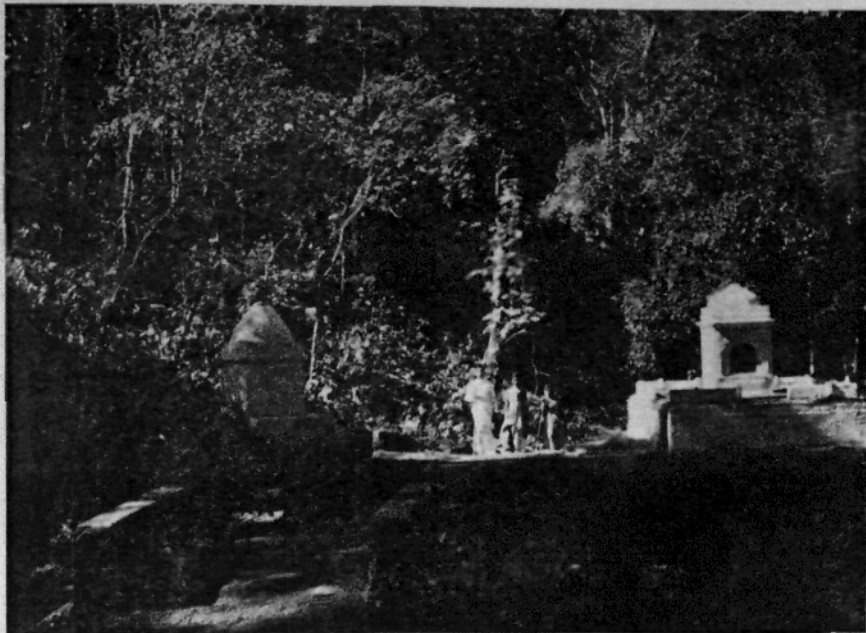
चित्र १४६ जैन श्वेतांबर देरासर - गुणीयाजी
Fig. 146 The Jain Śwetāmbar temple - Guṇiāji

चित्र १४७ श्री जलमंदिरनु सुंदर दृश्य • पावापुरी
Fig. 147 A General view of Jalmandir - Pāvāpurī

चित्र १४८ मुख्य प्रवेशद्वार सहितनु जलमंदिरनु दृश्य
Fig. 148 Jalmandir through main entrance - Pāvāpurī

चित्र १४९, सीतानाळानो देखाव - समेतशिखर

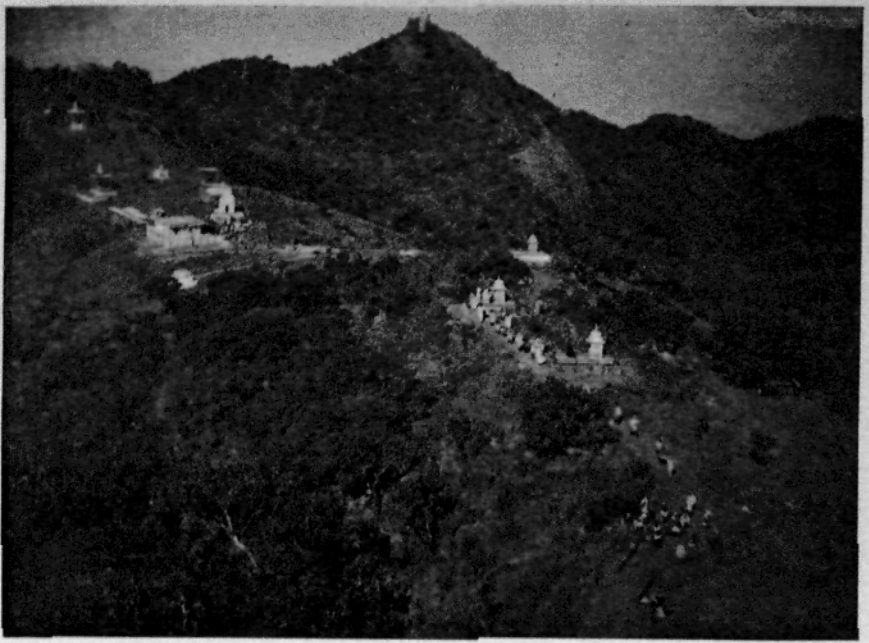
Fig. 149 Sitānālā - Sametsikhar

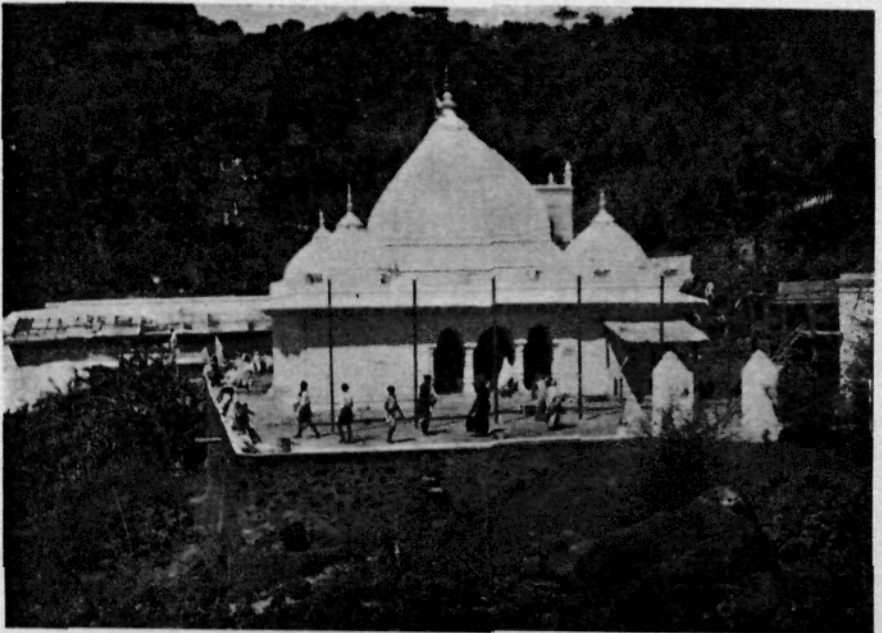
चित्र १५० समेतशिखर पर्वतनु एक कुदरती दृश्य

Fig. 150 Scenery on Sametsikhar hill

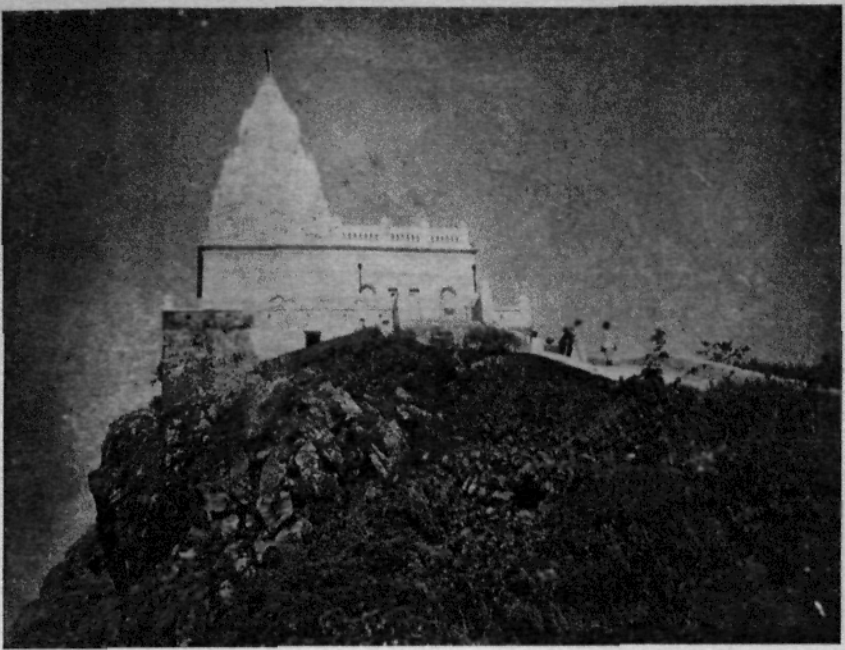

चित्र १५१ समेतशिखर पर्वतनी टीच परनुं रम्य दृश्य
Fig. 151 Bird's-eye view of Sametśikhar hill

चित्र १५२ मुख्य मंदिर (जलमंदिर) समेतशिखर
Fig. 152 Main temple - Sametśikhar

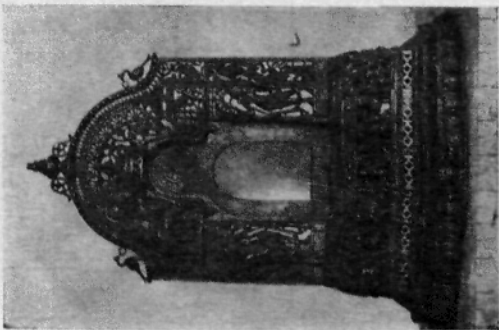
चित्र १५३ श्री पार्श्वनाथ भगवाननी निर्वाणभूमि

Fig. 153 The place where Śrī Pārśvanāth attained Nirvāṇa

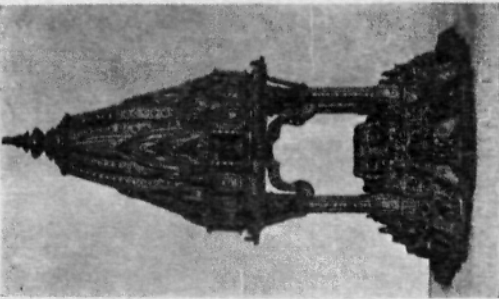

चित्र १५४ जैन देरासरो सहितनुं रम्य दृश्य - अचलगढ़

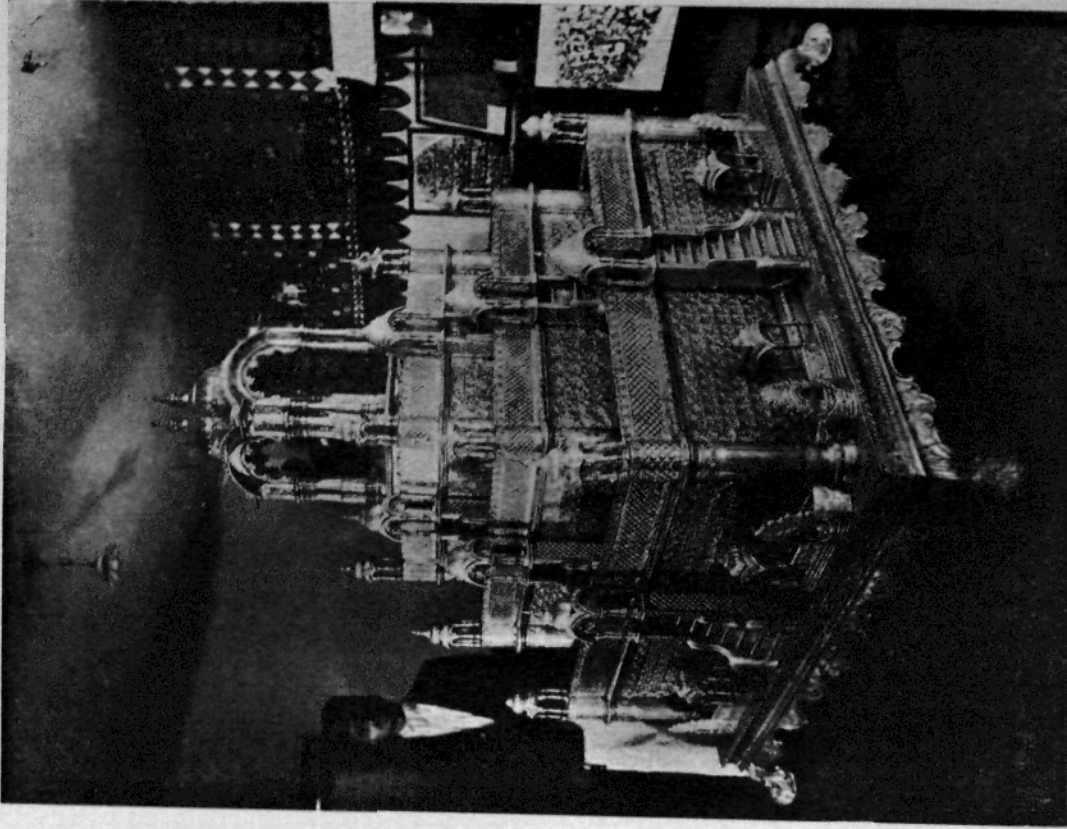
Fig. 154 The beautiful scene of Avachalgadh with Jain temples

चित्र १५५ धातुचुं परिकर - पाटण
Fig. 155 Metal Parikar - Pāṭaṇ

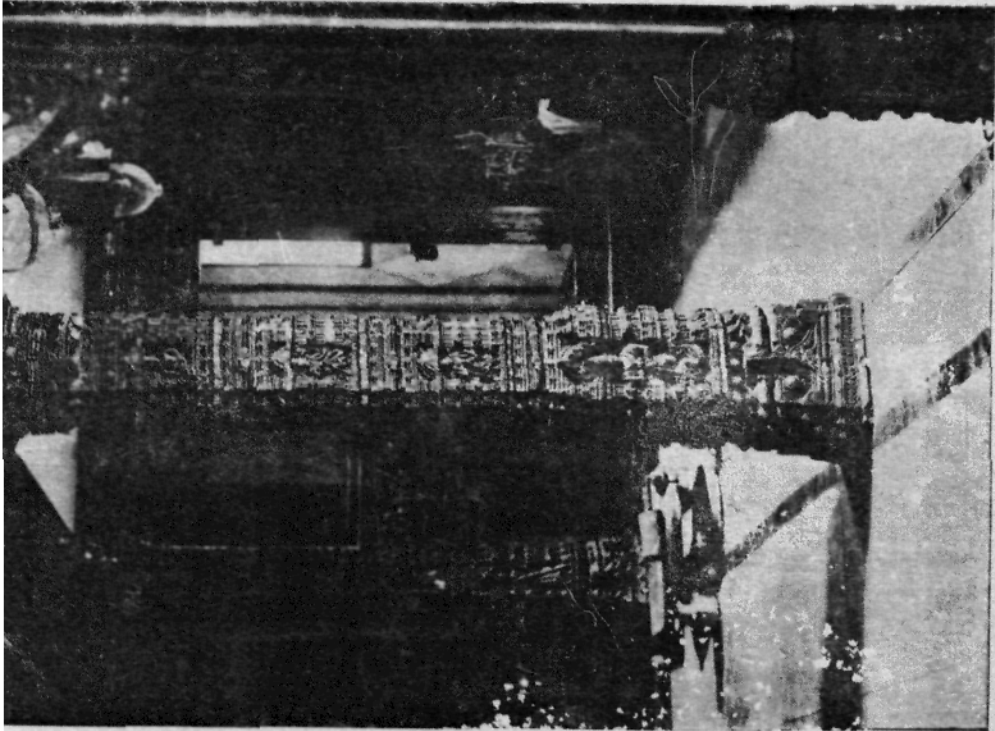
चित्र १५६ धातुचुं नातुं देरासर
Fig. 156 A miniature temple

चित्र १५७ चादीनुं समवसरण - वडोदरा
Fig. 157 Silver Samavasaraṇa (Baroda)

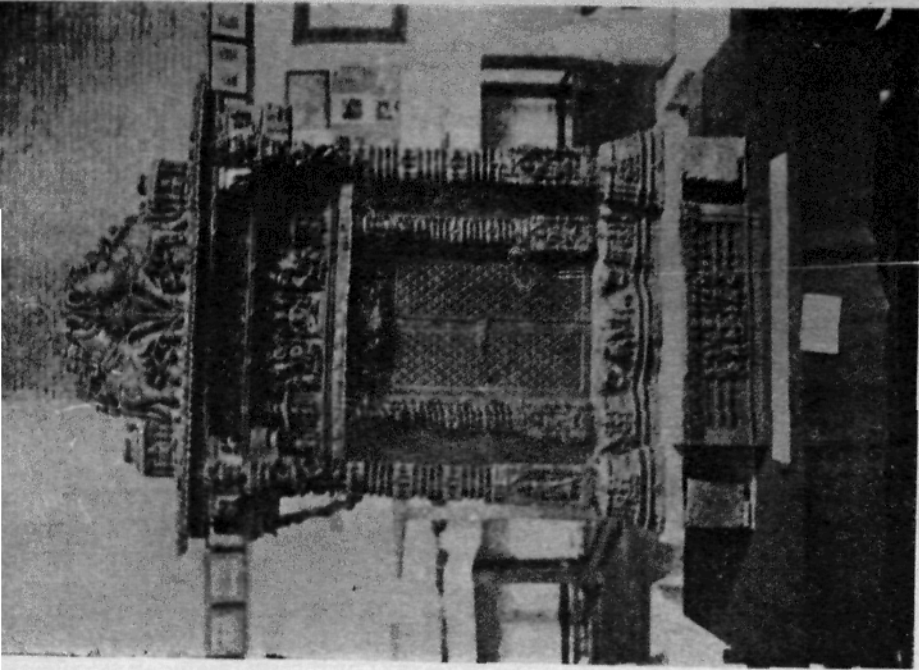
चित्र १५८ श्री जैन कीर्तिस्थंभ - चित्तोडगढ़
Fig. 158 Jain Tower - Chitodgaḍh

चित्र १५९ लाकडांना कीर्तमूखावाळी थांबले

Fig. 159 A wooden pillar with exquisite carving - Surat

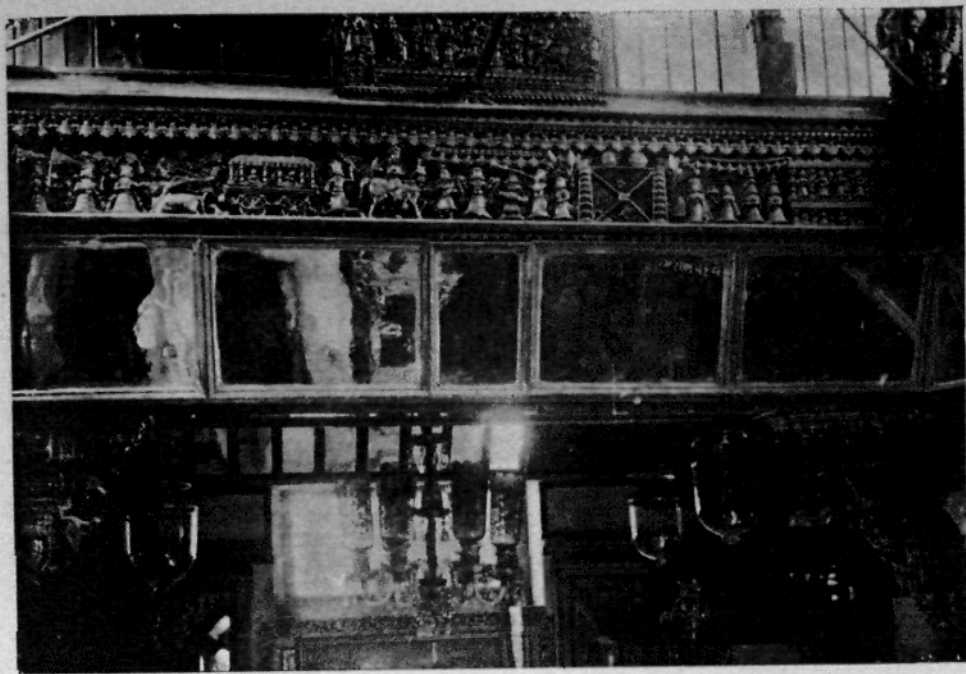
Copyright S. M. Nawab

चित्र १६० लाकडातुं नातुं घर देशास - पाटण

Fig. 160 A small wooden temple - Patan

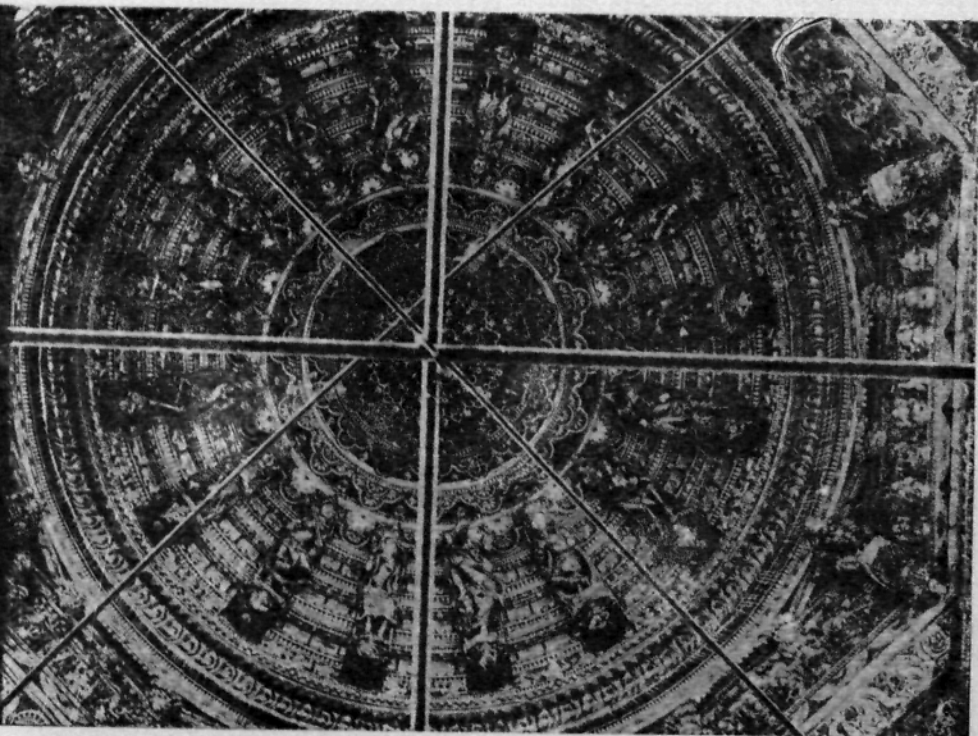

चित्र १६१ श्री नेमिनाथजीनी जाननुं लाकडानुं कोतरकाम • पाटण
Fig. 161 Marriage procession of Nemināth in wood carving - Pāṭan

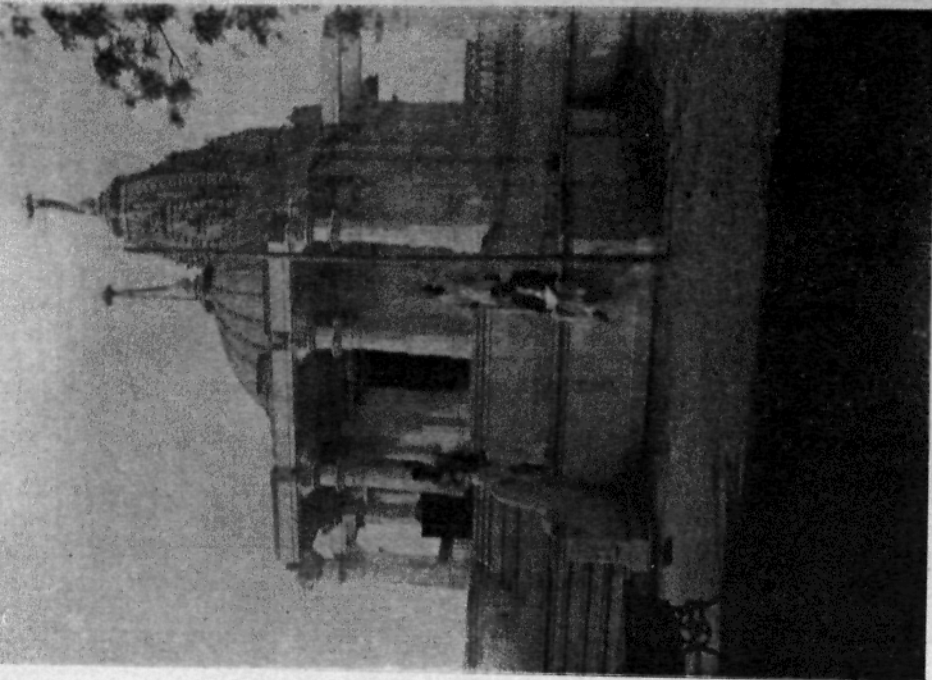

चित्र १६२ एक सुंदर स्थापत्यकाम • चाणस्मा
Fig. 162 A beautiful piece of sculpture - Chāṇasmā

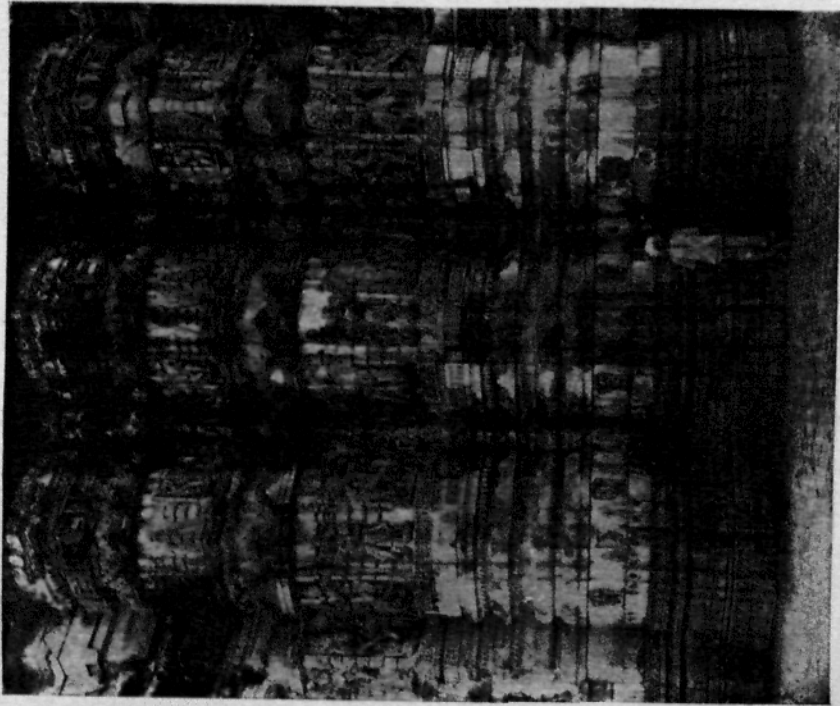
चित्र १६३ लाकडांना कोतरकामवाळी छत • पाटण
Fig. 163 A ceiling in wood carving - Pāṭaṇ
Copyright S. M. Nawab

चित्र १६४ श्री जैन देरासर • धाणस्मा
Fig. 164 The Jain temple - Chāṇasmā

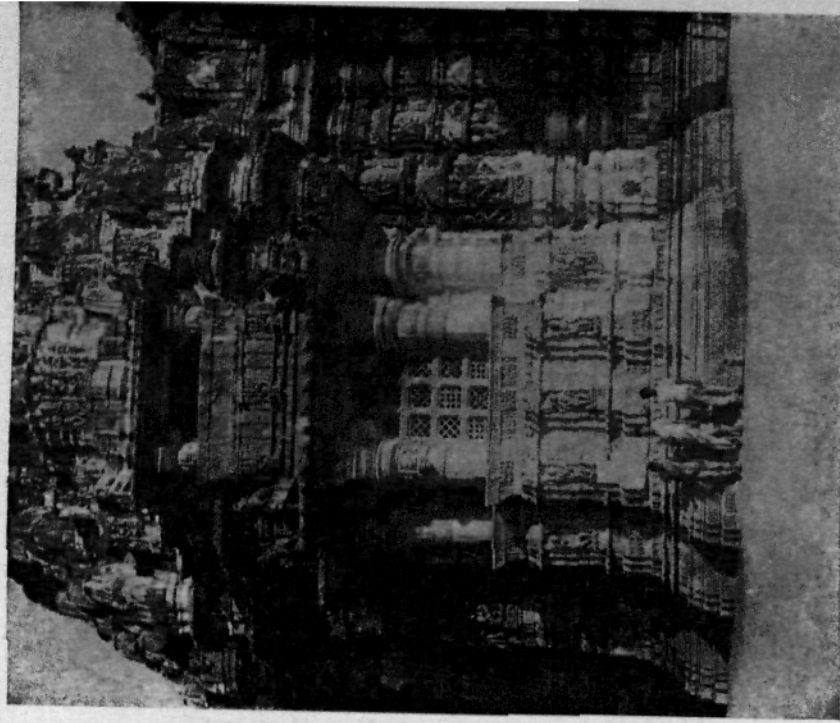

चित्र १६५. श्री अजितनाथनुं देरासर • तारंगा
Fig. 165 Śrī Ajitnath temple - Tārāṅgā

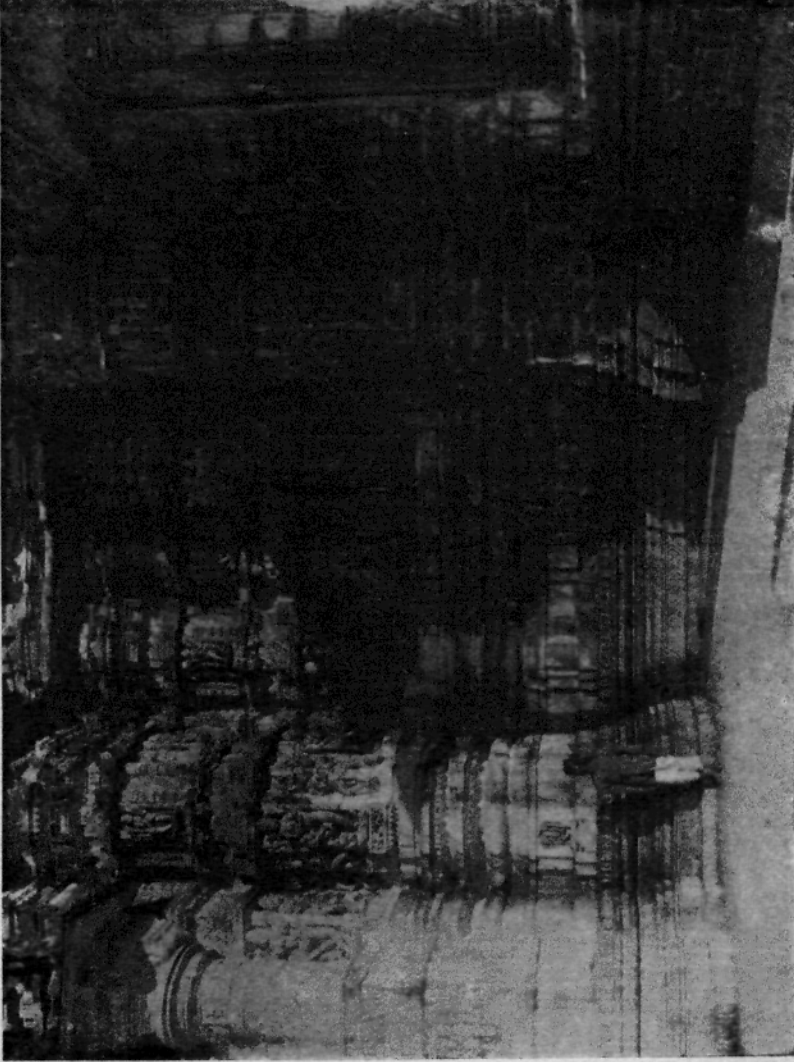
चित्र १६६ दक्षिण बाजुनां स्थापत्यकामो • तारंगा

Fig. 166 Sculptures on the south side - Tārāṅgā

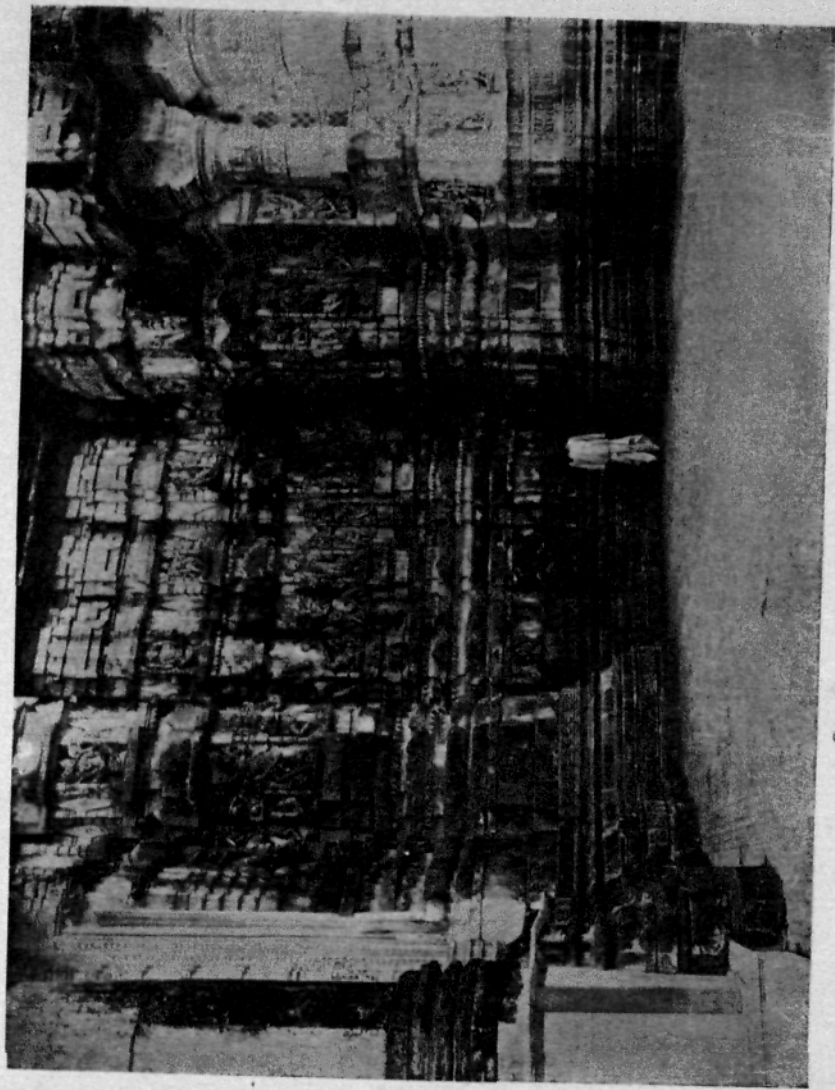
चित्र १६७ श्री अजितनाथना देरासरनो पाछळनो देखाव

Fig. 167 Back view of Ajitnāth temple - Tārāṅgā

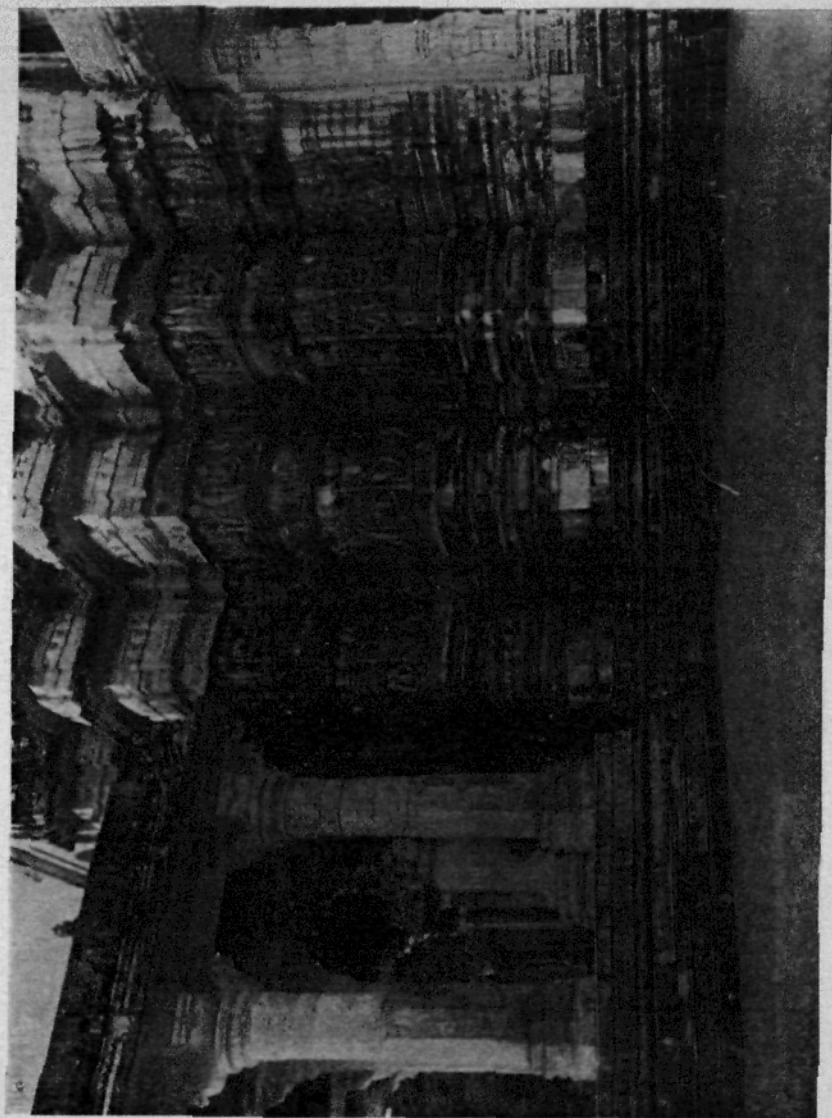
चित्र १६८ तारंगना मुंदर शिल्पस्थापत्यको नमूना
Fig 168 A view of Tārāṅga sculptures

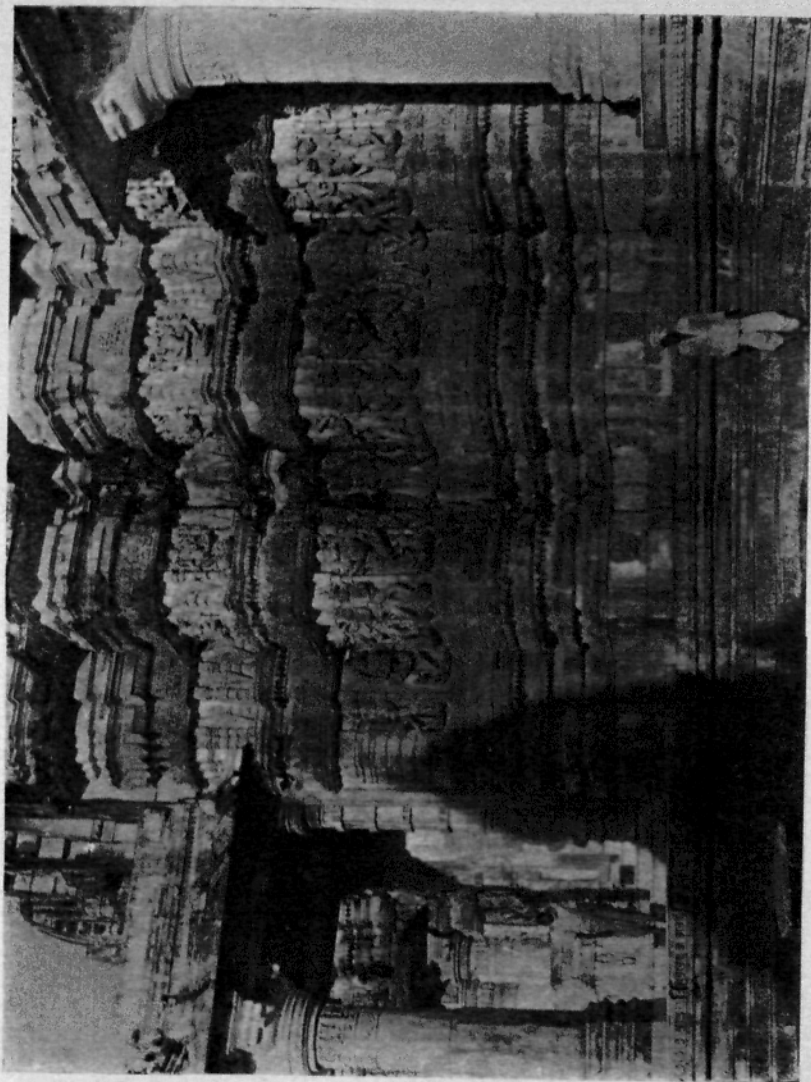
चित्र १६९. तारंगाना शिल्पस्याप्ययुं वीजुं दत्तेन
Fig. 169. Another view of Tārāṅgā sculptures - Tārāṅgā

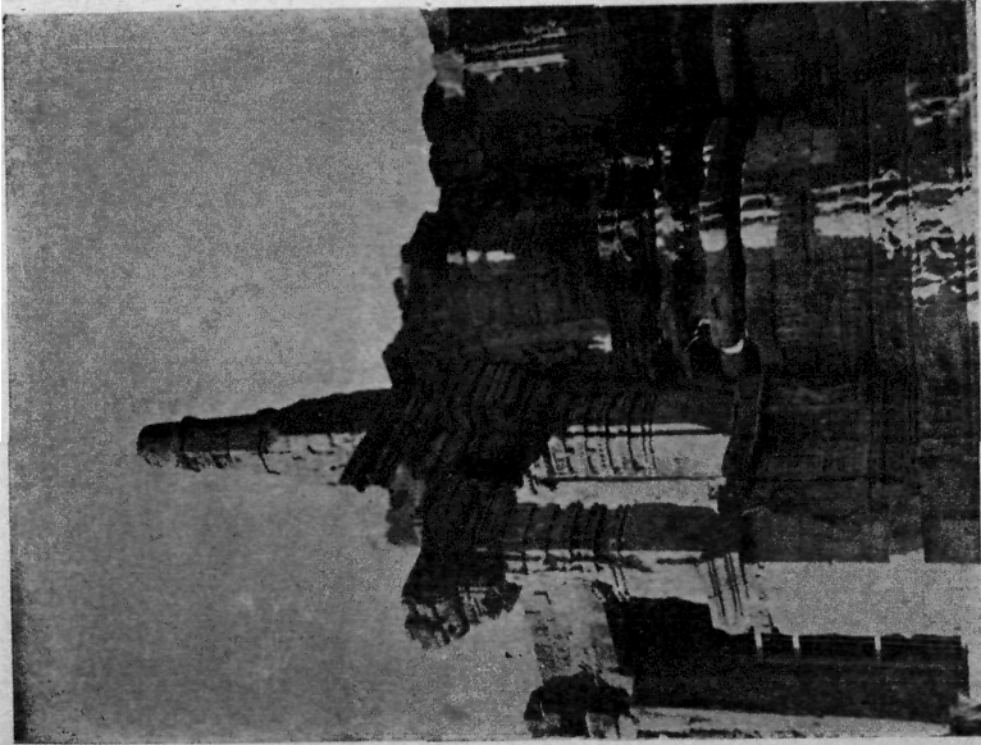
चित्र १७० बीजी एक वाजुनां स्थापत्यकामो • तारंगा

Fig. 170 One more view of Tārāṅgā sculptures

चित्र १७१ भोडा वधु स्यापयकामो - तारंगा

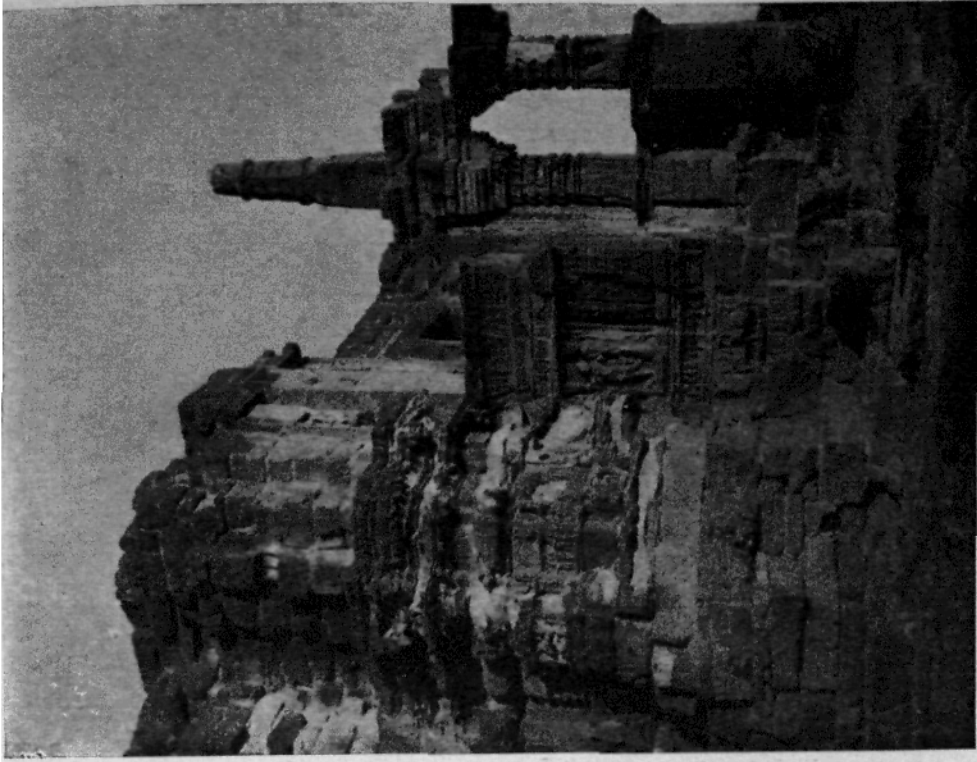
Fig. 171 Further Tārāṅgī sculptures

चित्र १७२ श्री सोमनाथना मंदिरनो एक भाग-प्रभासपाटण

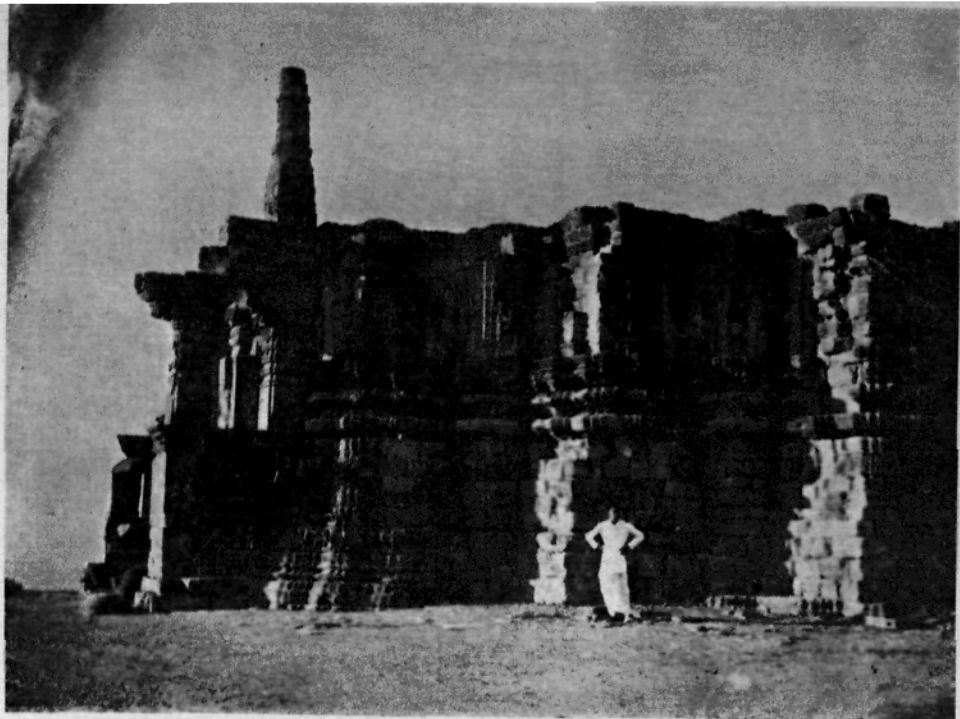
Fig. 172 A portion of Somanāth temple - Prabhāspātaṇ

Copyright S. M. Nawab

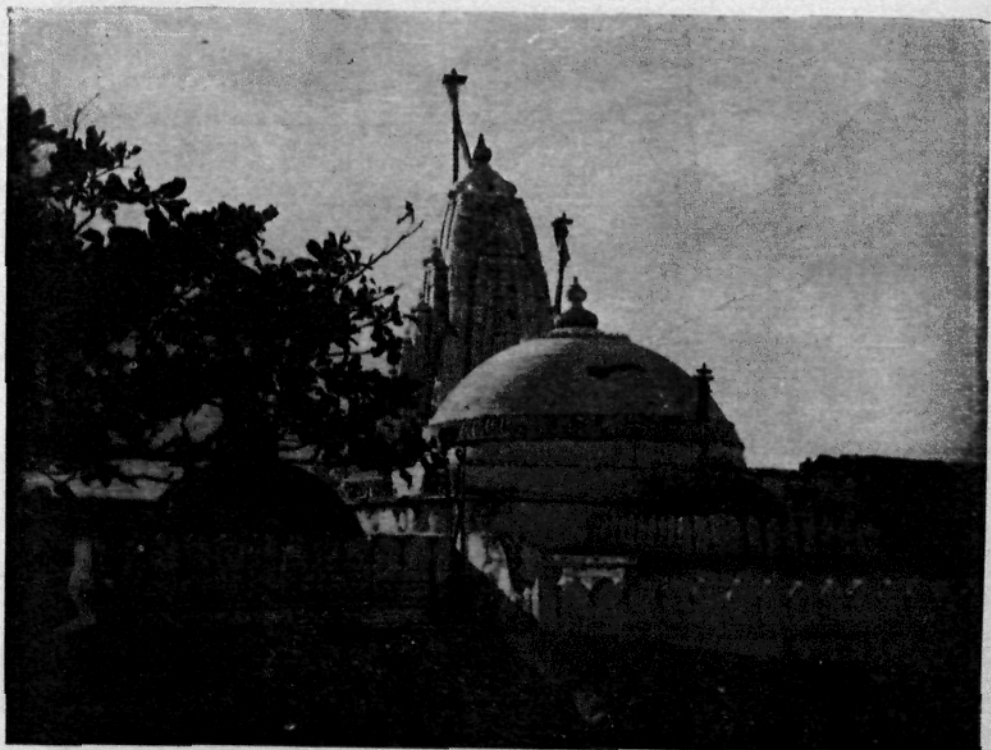

चित्र १७३ सोमनाथना मंदिरनो द्वीजो भाग-प्रभासपाटण

Fig. 173 Second portion of Somanāth temple - Prabhāspātaṇ

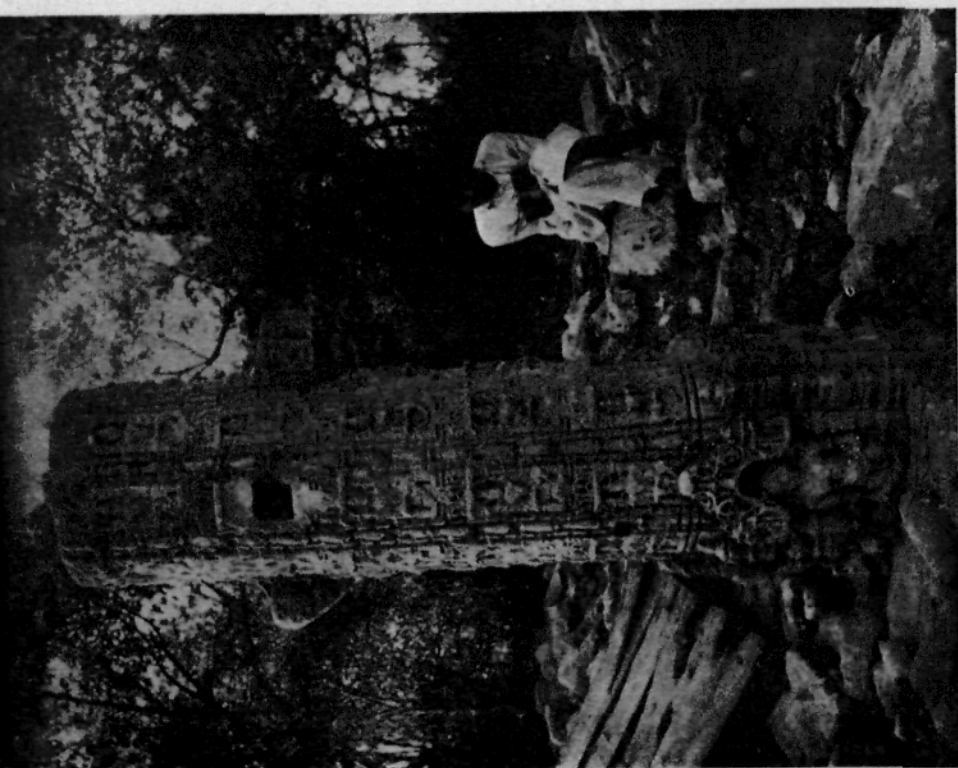

चित्र १७४ सोमनाथना मंदिरनो त्रीजो भाग - प्रभासपाटण
Fig. 174 Third portion of Somnāth temple - Prabhāspātaṇ

चित्र १७५ श्री अजारापार्श्वनाथजीनुं देरासर - अजारा
Fig. 175 General view of Ajārā Pārśvanāth's temple - Ajārā

चित्र १७६ सुंदर कोतरकामवाळो थांमलो • अजारा

Fig. 176 A beautifully carved pillar - Ajārā

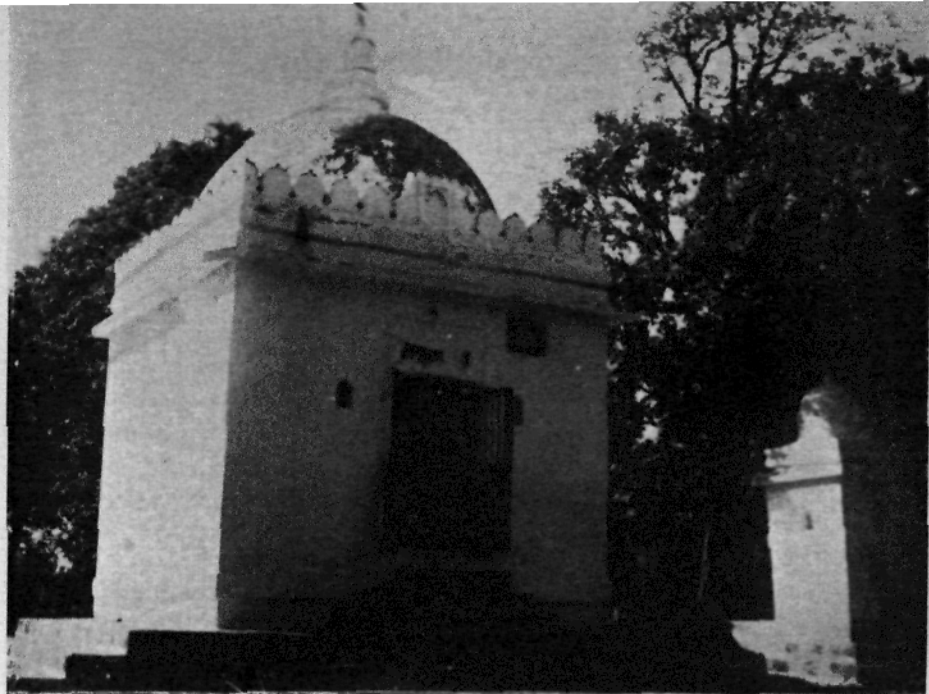
Copyright S. M. Nawab

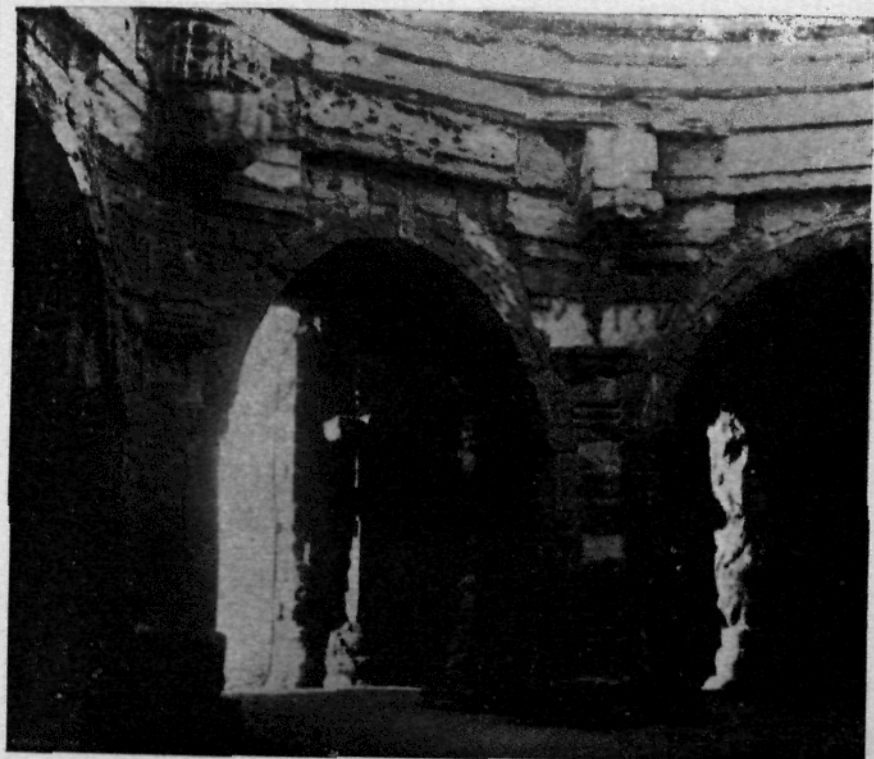
चित्र १७७ चित्र १७६ वाळा थांमलानी बीजी बाजु

Fig. 177 Another view of the pillar in fig. 176

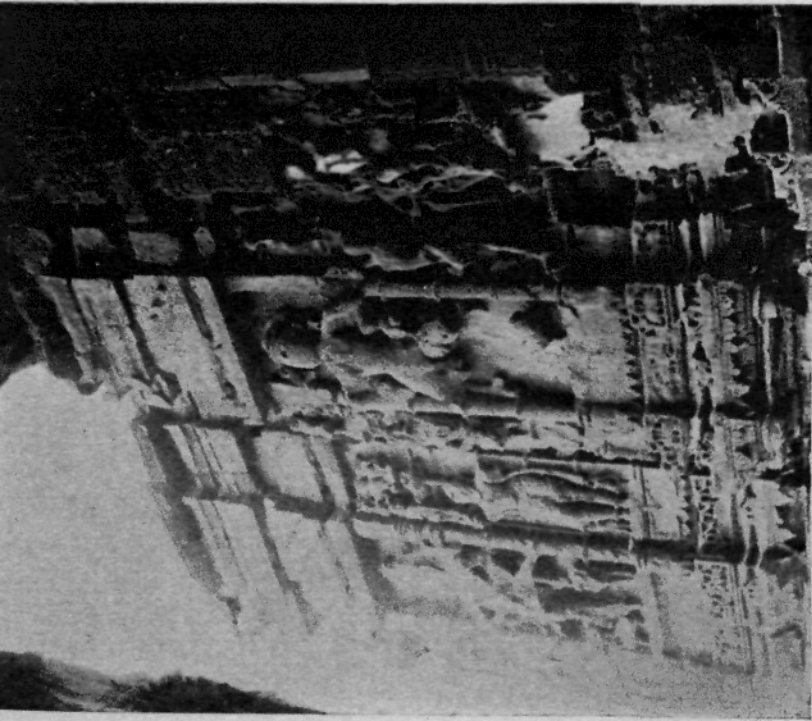

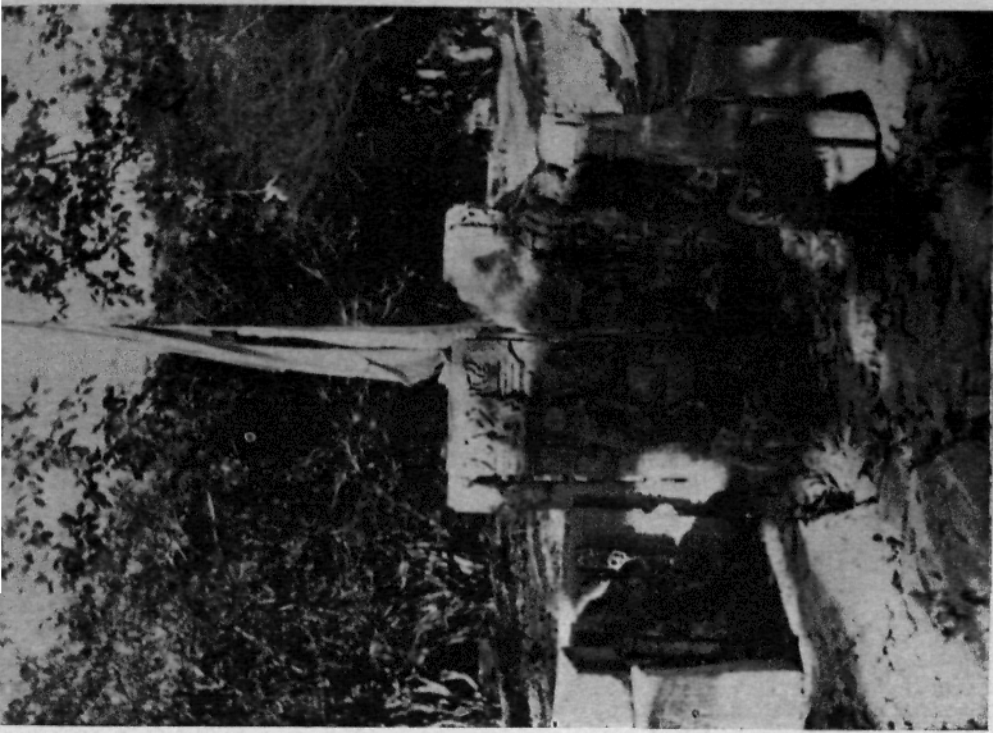
चित्र १७८ श्री ह्रीरविजयसूरिनी निर्वाणभूमि • उना नजीक
Fig. 178 The death place of Śrī Hiravijayasurī near Unā

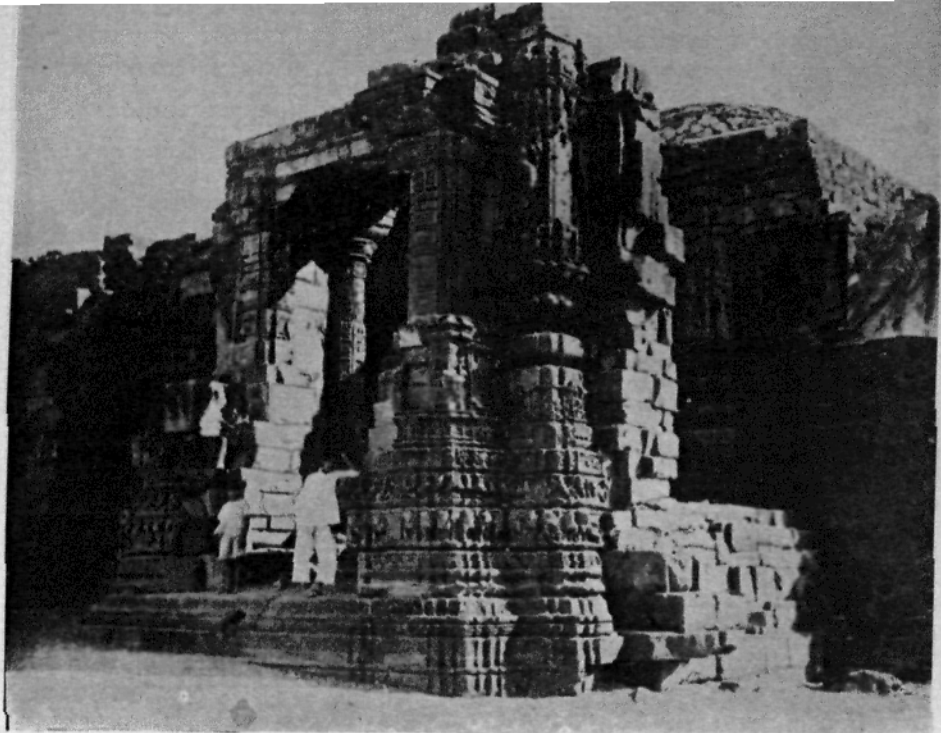
चित्र १७९ सोमनाथना मंदिरनो अंदरनो भाग • प्रभासपाटण
Fig. 179 Interior of Somanāth temple - Prabhāspāṭan

चित्र १८० सोमनाथना मंदिरां केटलांक शिल्प
Fig. 180 Some sculptures of Somanāth temple
Copyright S. M. Nawab

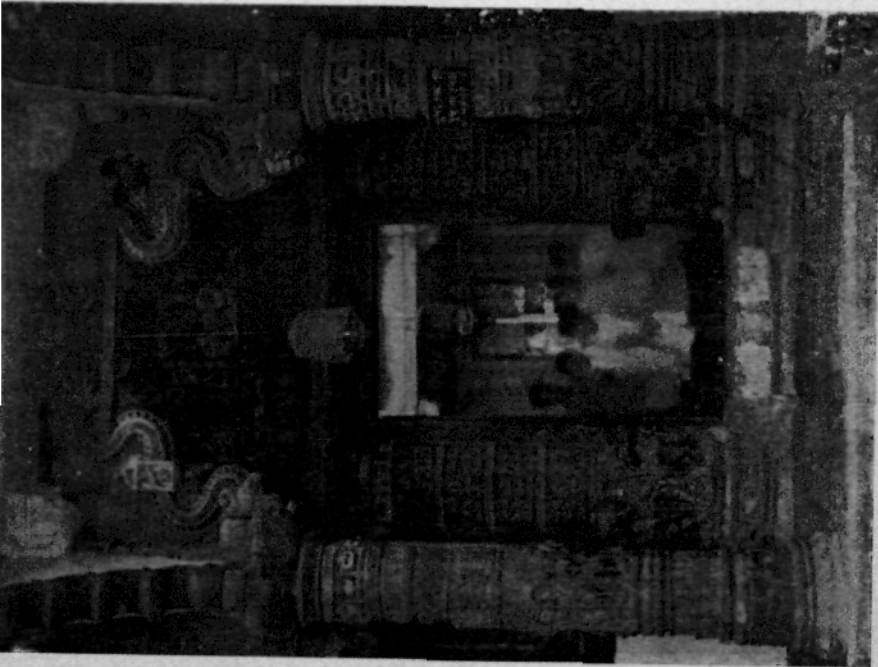
चित्र १८१ श्री अजयपालनो चोरो - अजारा
Fig. 181 Ajayapāl's choro - Ajārā

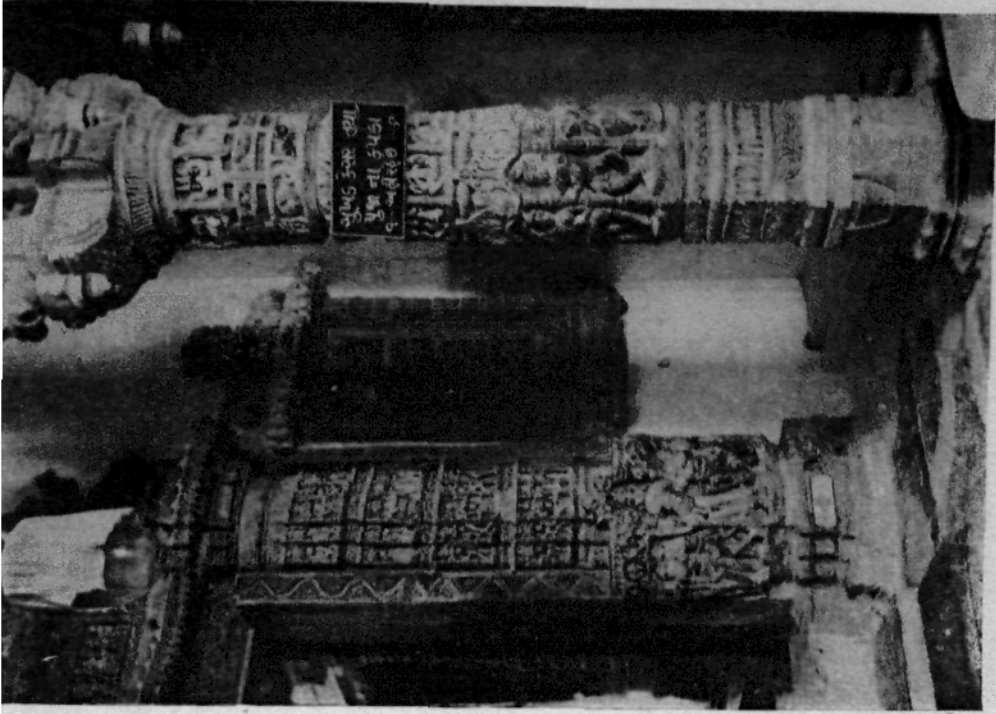
चित्र १८२ सोमनाथना मंदिरनु प्रवेशद्वार - प्रभासपाटण
Fig. 182 Main entrance of Somanāth temple - Prabhāspātan

चित्र १८३ श्री प्रभासपाटणनां जैन देवासरोनुं सामुदायिक दृश्य
Fig. 183 General view of Jain temples - Prabhāspātan

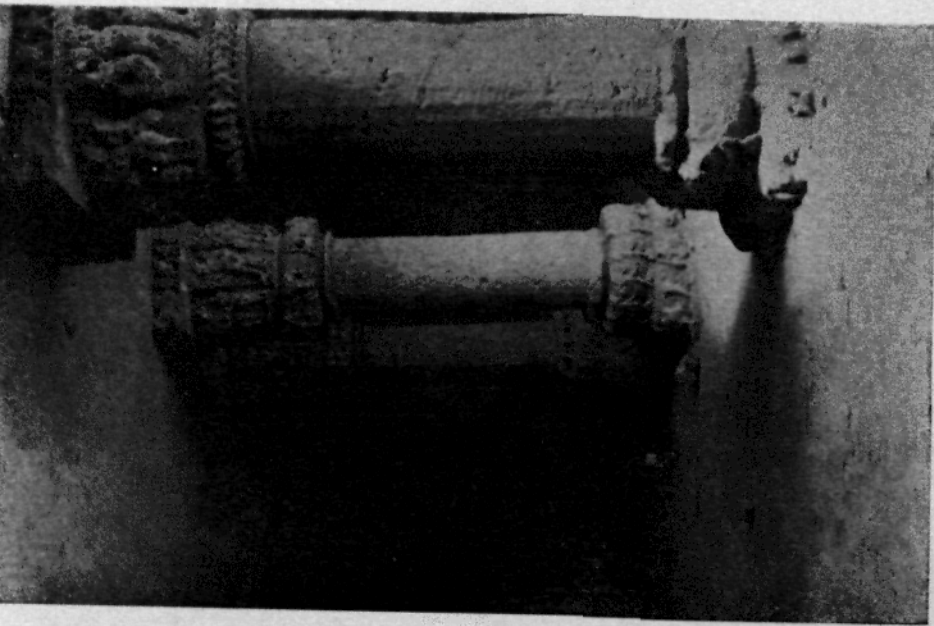

चित्र १८४ श्री चंद्रप्रभुसा देगमरनु प्रवेशद्वार - प्रभासपाटण
Fig. 184 Entrance of Chandraprabhu's temple - Prabhāspāṭaṇ
Copyright S. M. Nawab

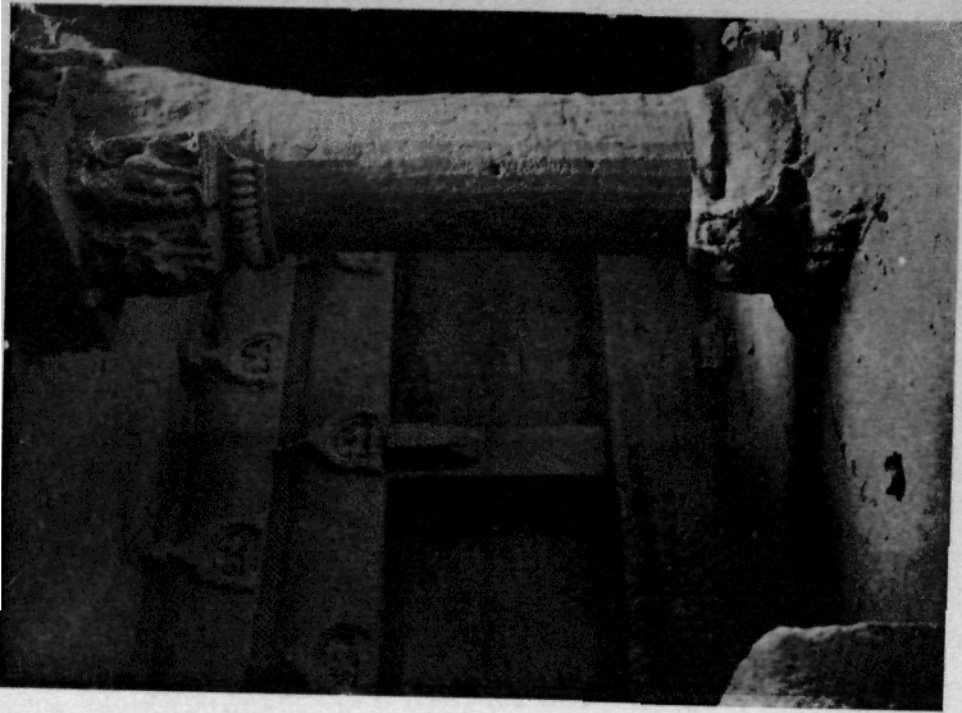

चित्र १८५ स्थापत्यकामवाक्य श्रीमहाओ
Fig. 185 Carved pillars - Prabhāspāṭaṇ

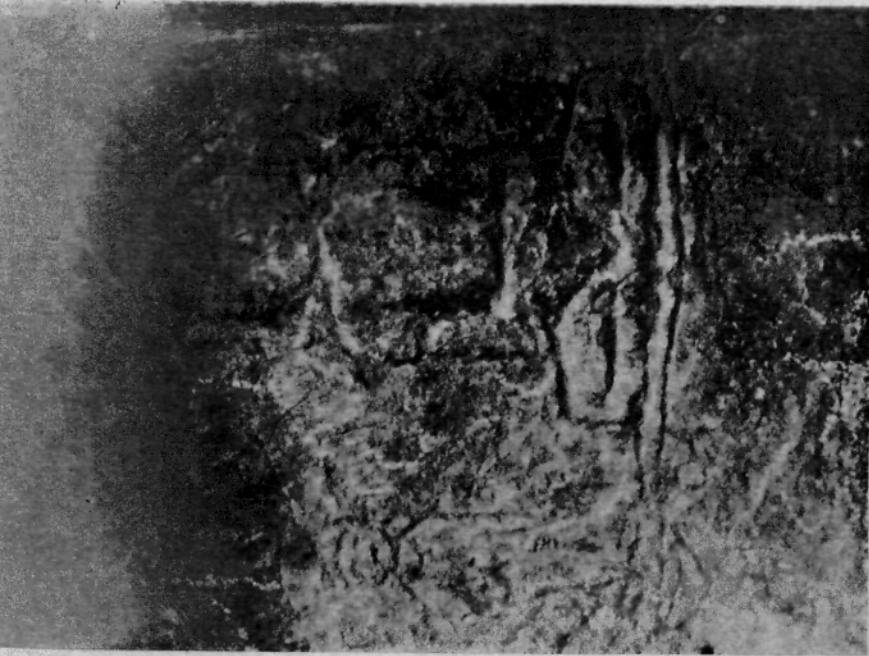

चित्र १८६ प्राचीन स्थापत्यशाला श्रमाला • उपरकोट जुनागढ
Fig. 186 Old carved pillars - Uperkot Junagadh

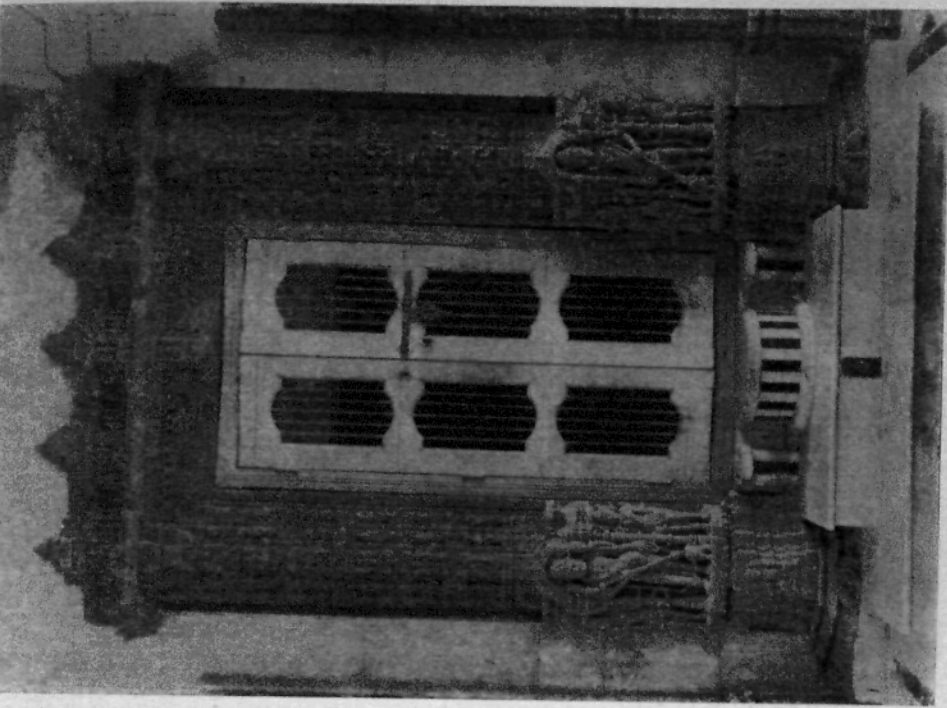
चित्र १८७ प्राचीन स्थापत्यशाला • उपरकोट जुनागढ
Fig. 187 Old Architecture at Uperkot Junagadh

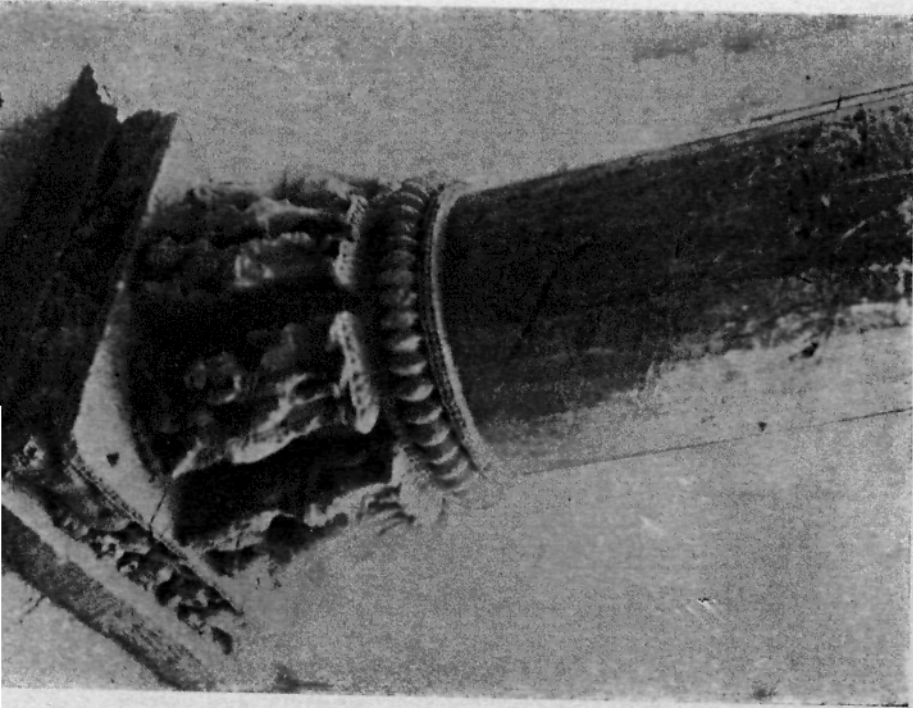
चित्र १८८ कोतरेली जिनमूर्ति • उपरकोट

Fig. 188 Carved image of Jina - Uperkot

चित्र १८९ मेरकवसीनी द्वाजा मुख्य देवासतनुं प्रवेशद्वार • गिरनार

Fig. 189 Entrance door of main temple Merakvasi's Tuk - Girnār

चित्र १९० प्राचीन शिल्पनो नमूना - उपरकोट

Fig. 190 Specimen of old sculpture - Uperkot

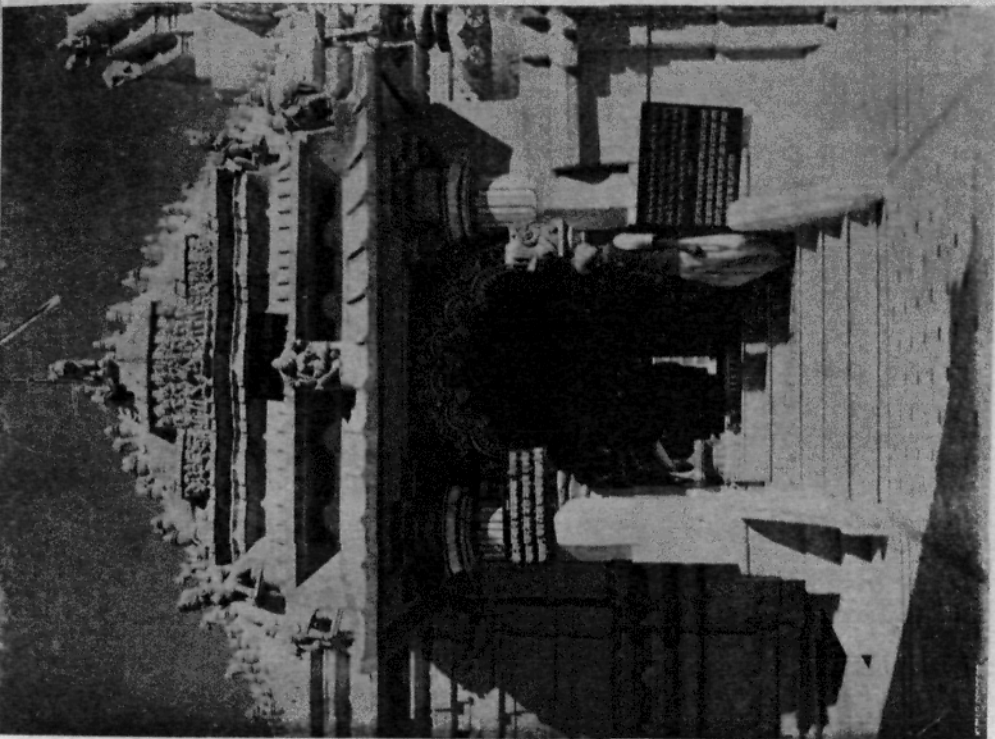

चित्र १९१ शिलाओमांथी केरी काटेली बाव - उपरकोट

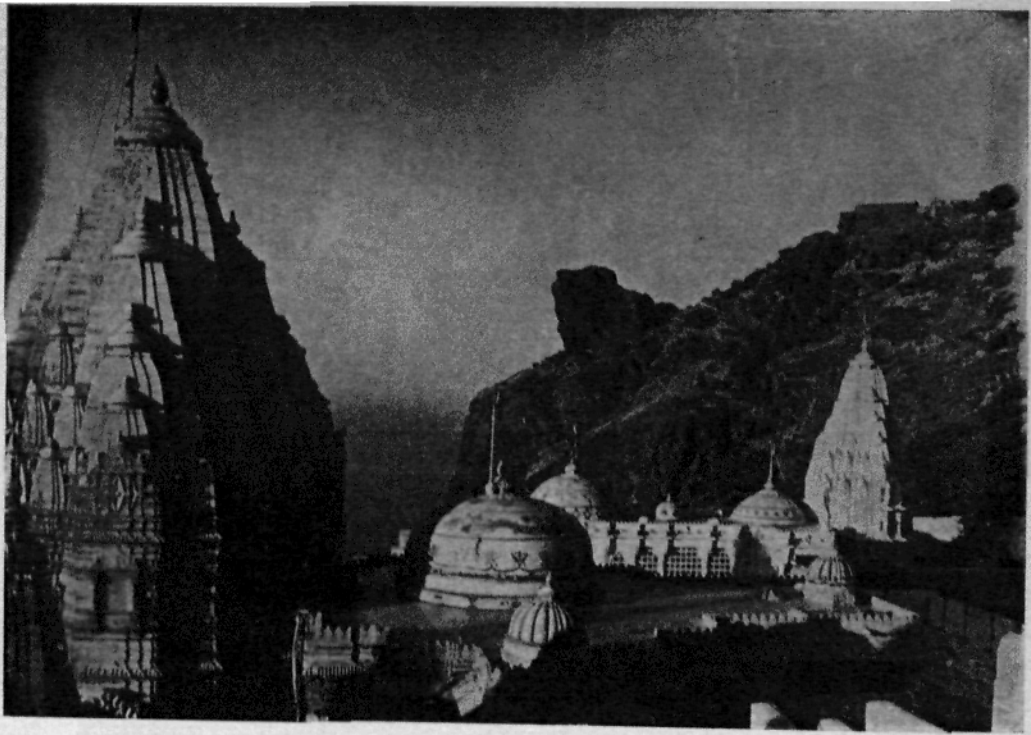
Fig. 191 Rock-cut well - Uperkot

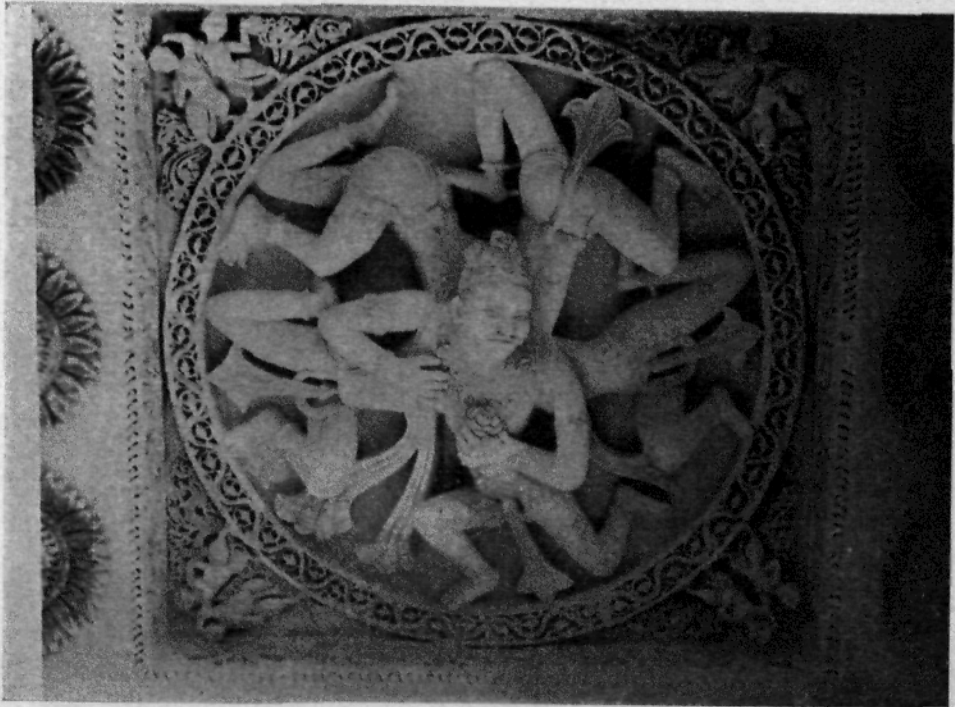
चित्र १९२ गिरनार पर्वतनुं प्रवेशद्वार • जूनागढ
Fig. 192 Entrance to Mount Girnār - Junāgadh

चित्र १९३ श्री नेमीनाथजीनुं देरासर • गिरनार
Fig. 193 Śrī Neminath's temple - Girnār

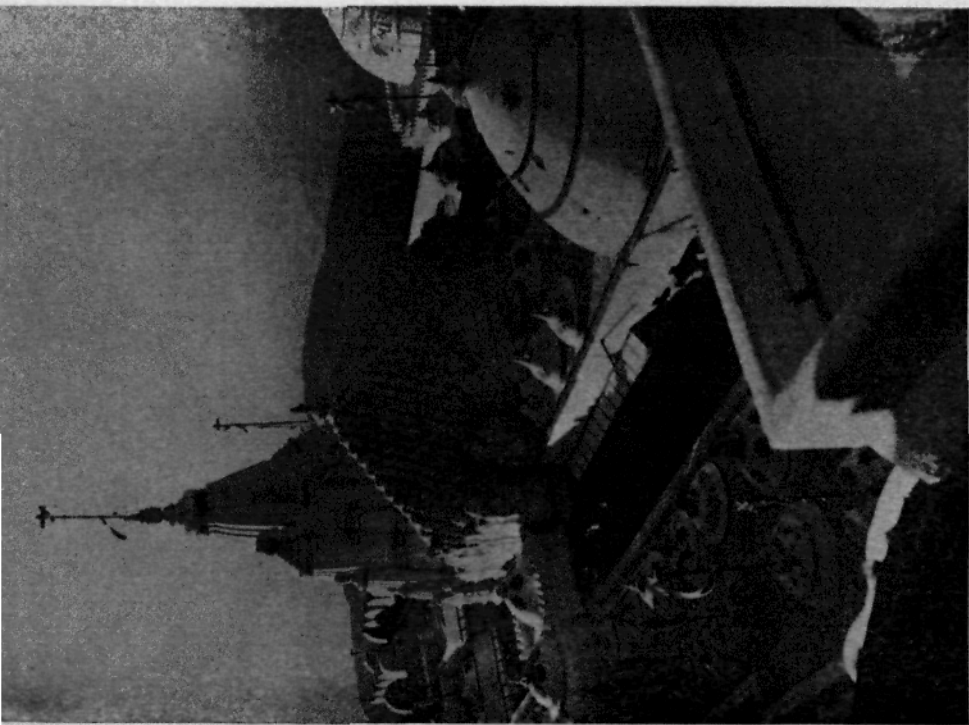

चित्र १९४ कुमारपालनी टुक - गिरनार
Fig. 194 Kumārpāl's Tuk - Gīrnār

चित्र १९५ मेरकवशीनी टुक परना मंदिरमानी एक छत - गिरनार
Fig. 195 Ceiling from a temple on Merakvaśī's Tuk - Gīrnār

चित्र १९६ श्री मेरकवशीनी टुक. गिरनार

Fig. 196 Merakvasi's Tuk - Girnār

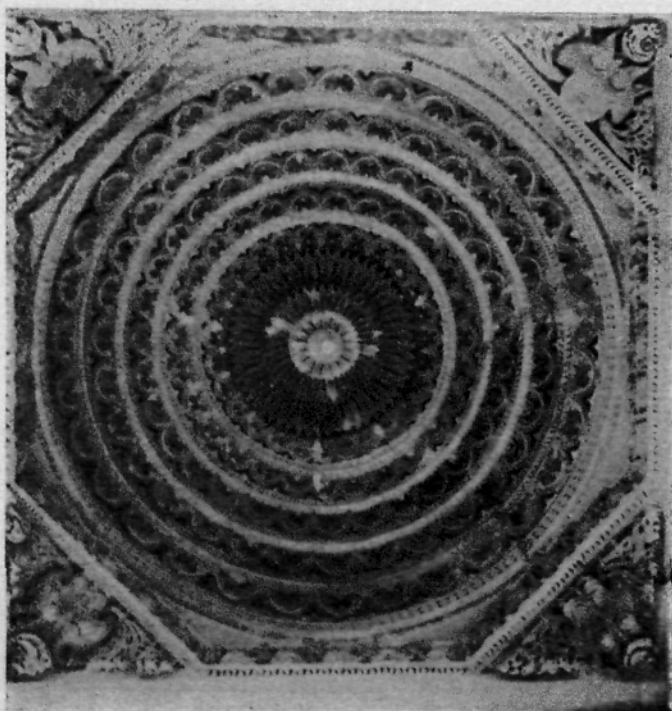
चित्र १९७ मेरकवशीनी टुक. परना मंदिरमोनी बीजी छत - गिरनार

Fig. 197 Another ceiling from a temple on Merakvasi's Tuk - Girnār

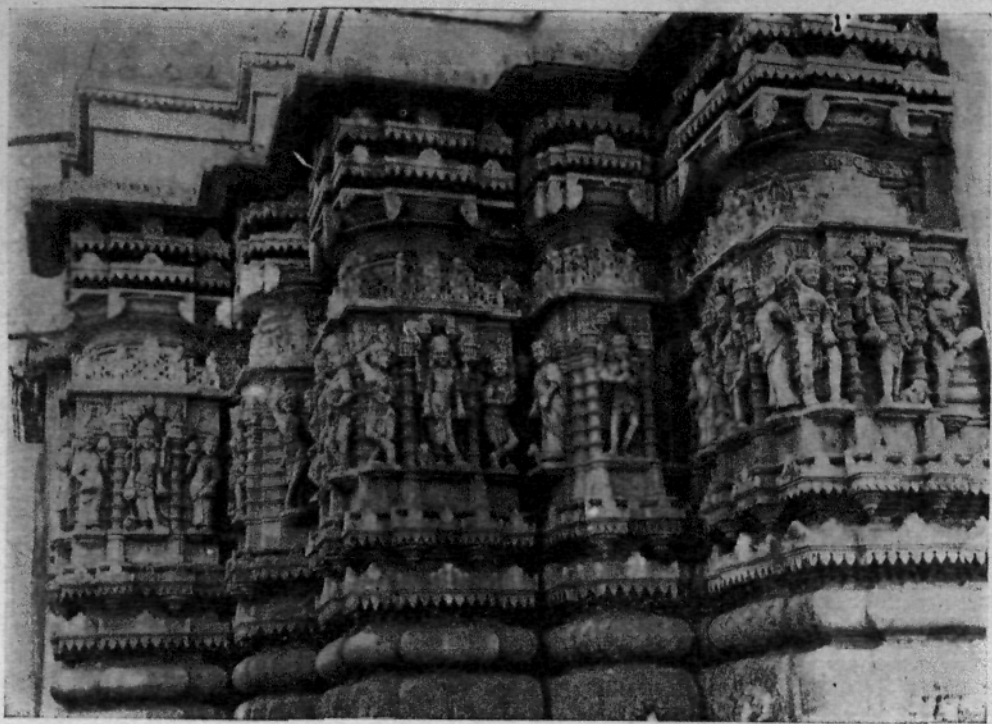

चित्र १९८ बीजी कोतरेली जिनमूर्ति • उपरकोट
Fig. 198 Another carved image of Jina - Uperkot

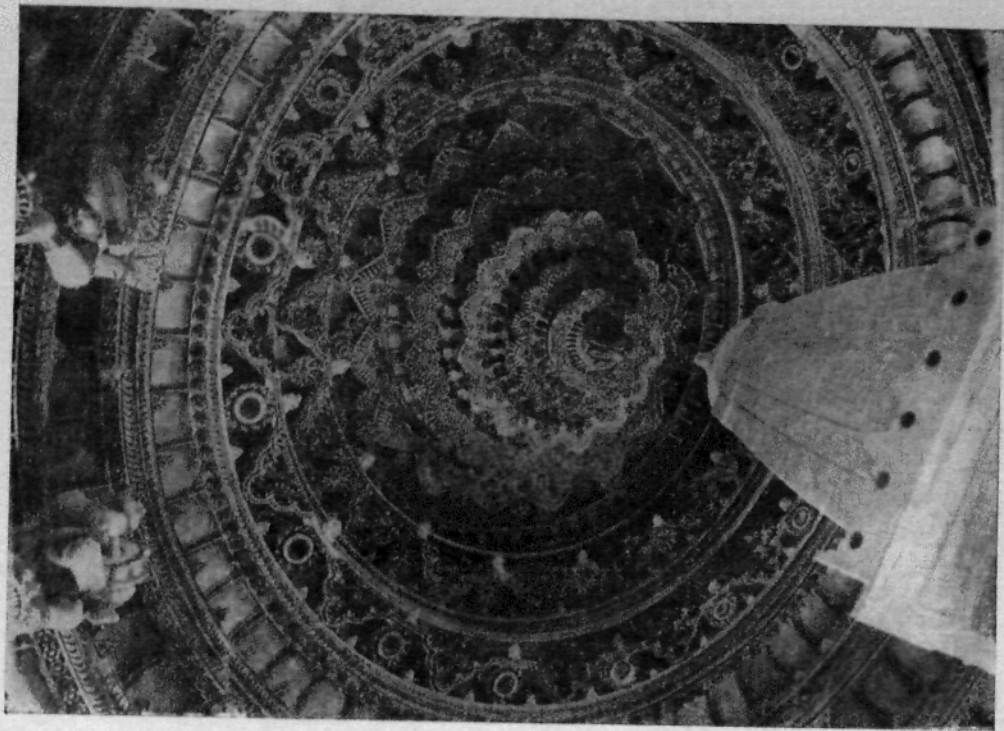
चित्र १९९ मेरकवशीनी टुकनी त्रीजी छत • गिरनार
Fig. 199 Third ceiling of Merakvaši's Tuk - Girnār

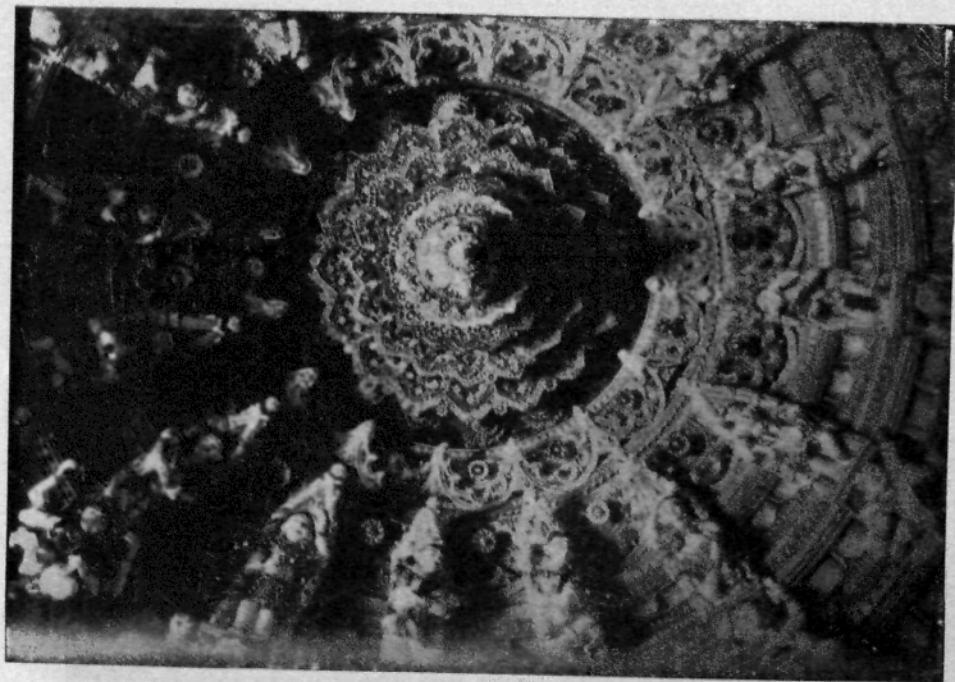
चित्र २०० शांतिनाथना देरासरनो पाछळनो भाग • गिरनार
Fig. 200 Back portion of Śāntināth's temple - Gīrnār

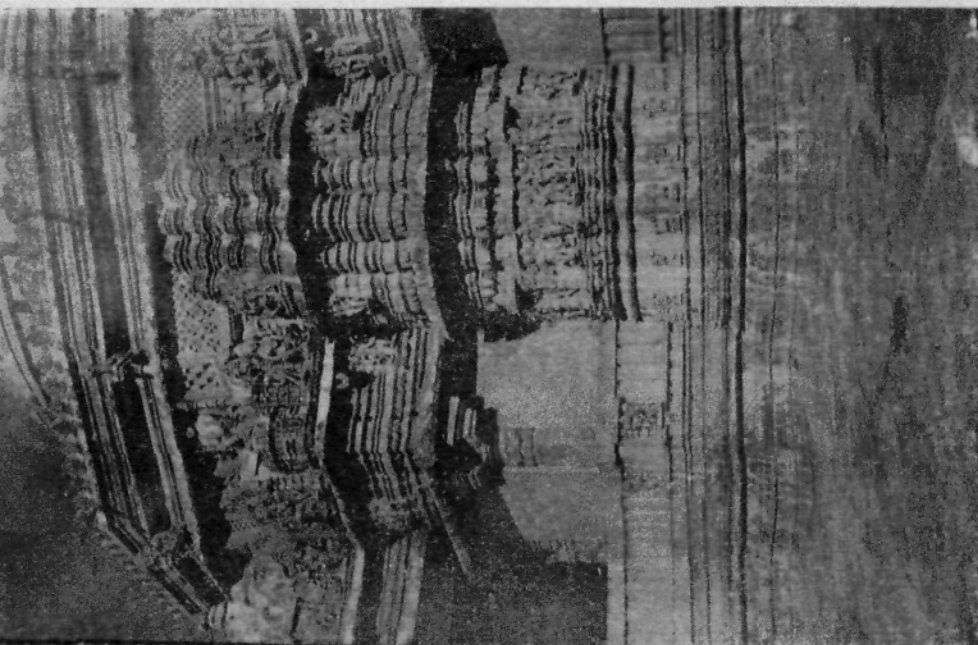
चित्र २०१ श्री वस्तुपालना देरासरनो मंडोवर • गिरनार
Fig. 201 The Mandovar of Vastupāl's temple - Gīrnār

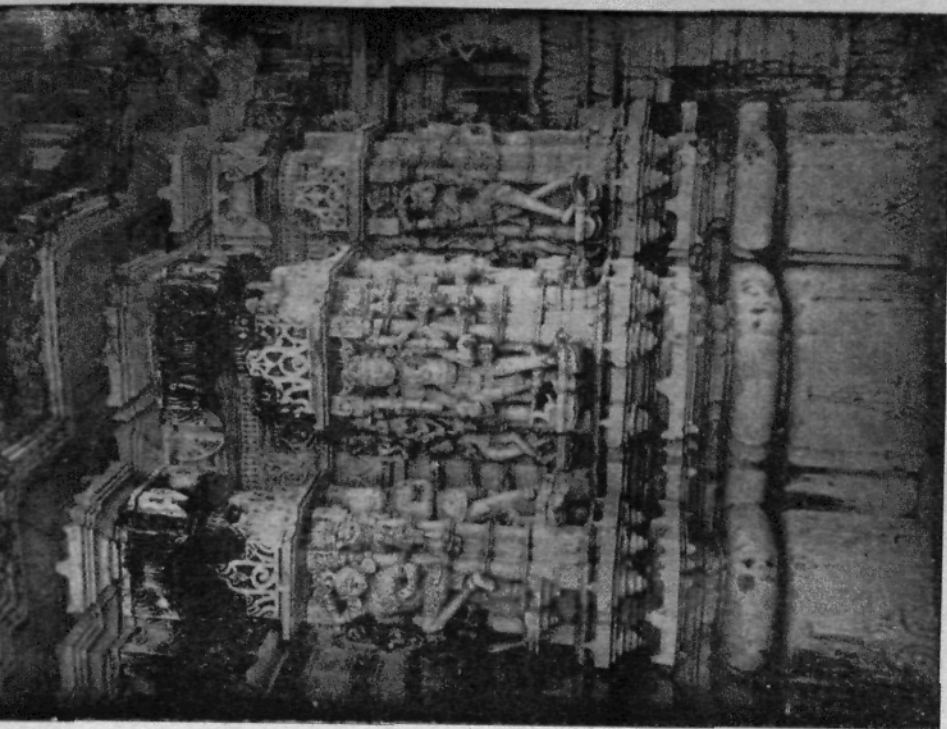
चित्र २०३ श्री शान्तिनाथजीना देरासरी छत - गिरनार
Fig. 203 Ceiling of Santinath's temple - Girnār

चित्र २०२ श्री वस्तुपालना देवासरी छत - गिरनार
Fig. 202 Ceiling of Vastupāl's temple - Girnār
Copyright S. M. Nawab

चित्र २०४ वस्तुपाली टुकनो पश्चिम भाग . गिनार
Fig. 204 West view of Vastupāl's Tuk.

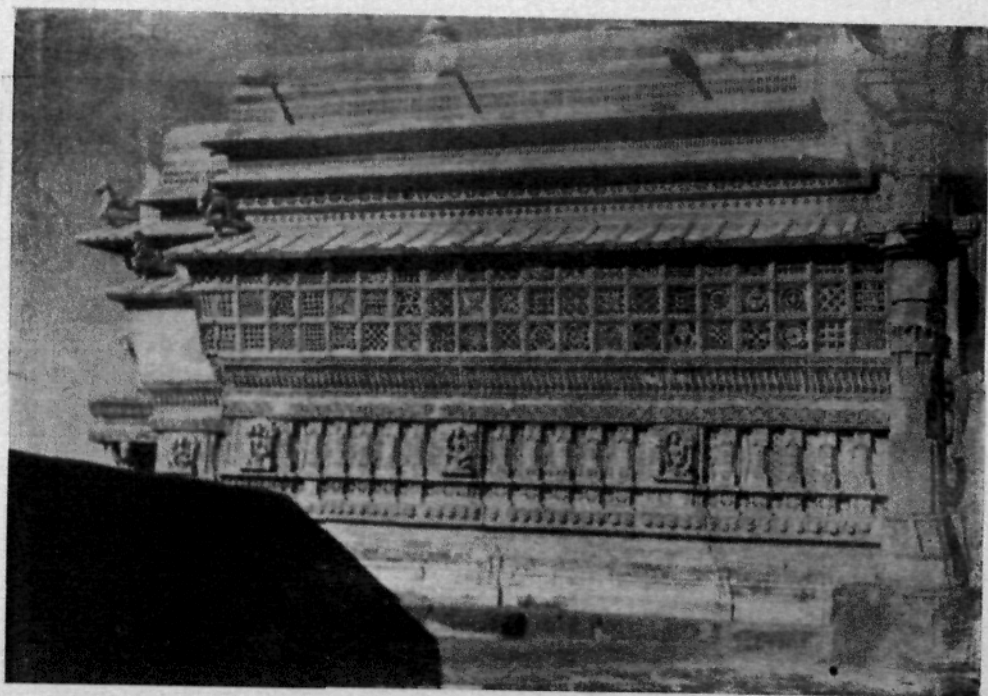

चित्र २०५ पांच पांडवनी देरीनी पाछळनो भाग . शत्रुंजय
Fig. 205 Back view of five Pāndava's temple-Śatrunjaya

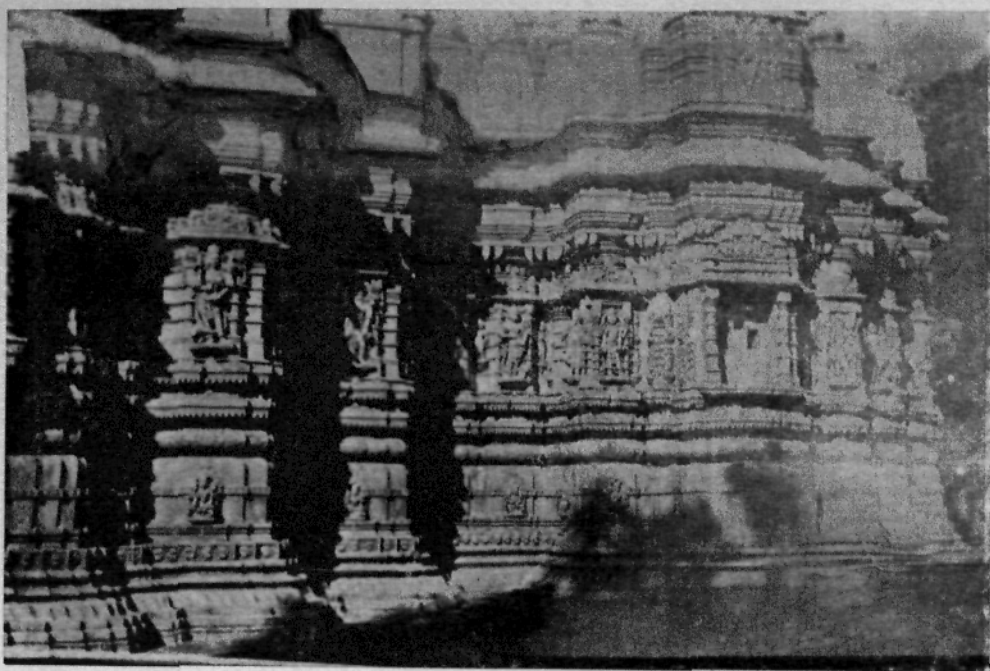

चित्र २०६ श्री संप्रति महाराजनी टूक • गिरनार
Fig. 206 Tuk of Samprati - Girnār

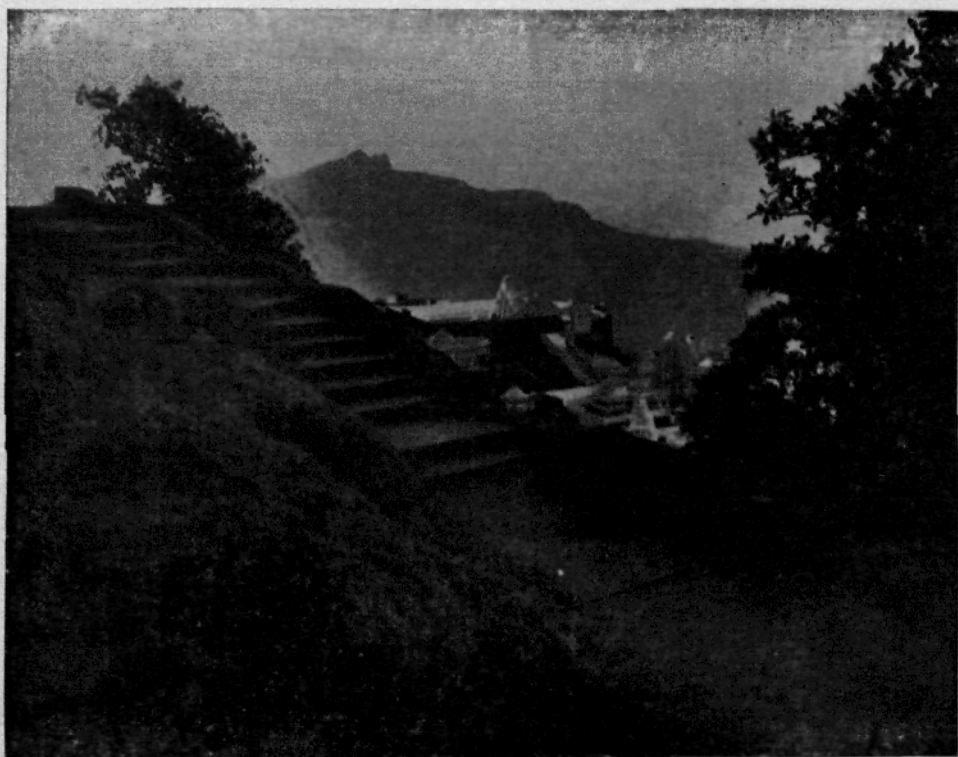

चित्र २०७ श्री संप्रतिनी टूकनी जाळीओनुं शिल्प • गिरनार
Fig. 207 The beautiful Carvings of Samprati's Tuk - Girnār

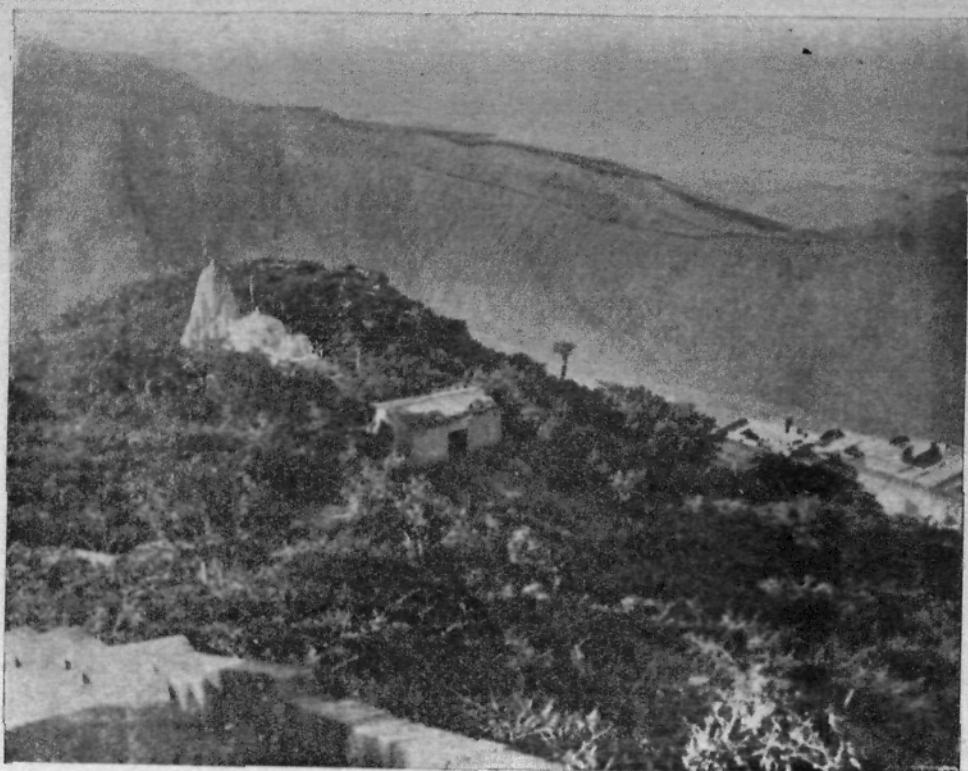

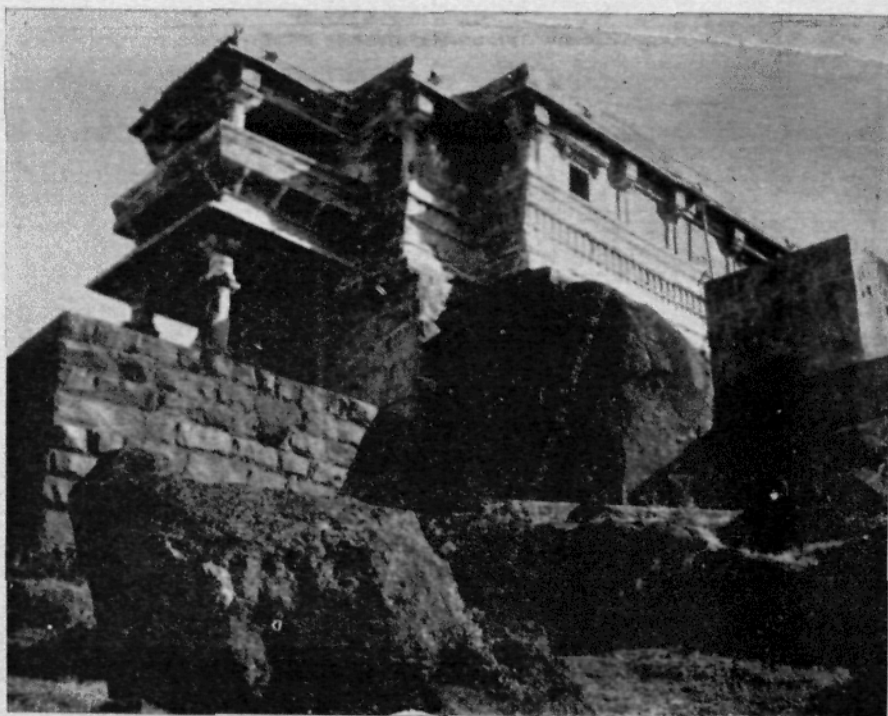
चित्र २०८ संप्रतिनी टुकनी पश्चिम बाजुनो देखाव • गिरनार
Fig. 208 West portion of Samprati's Tuk - Girnār

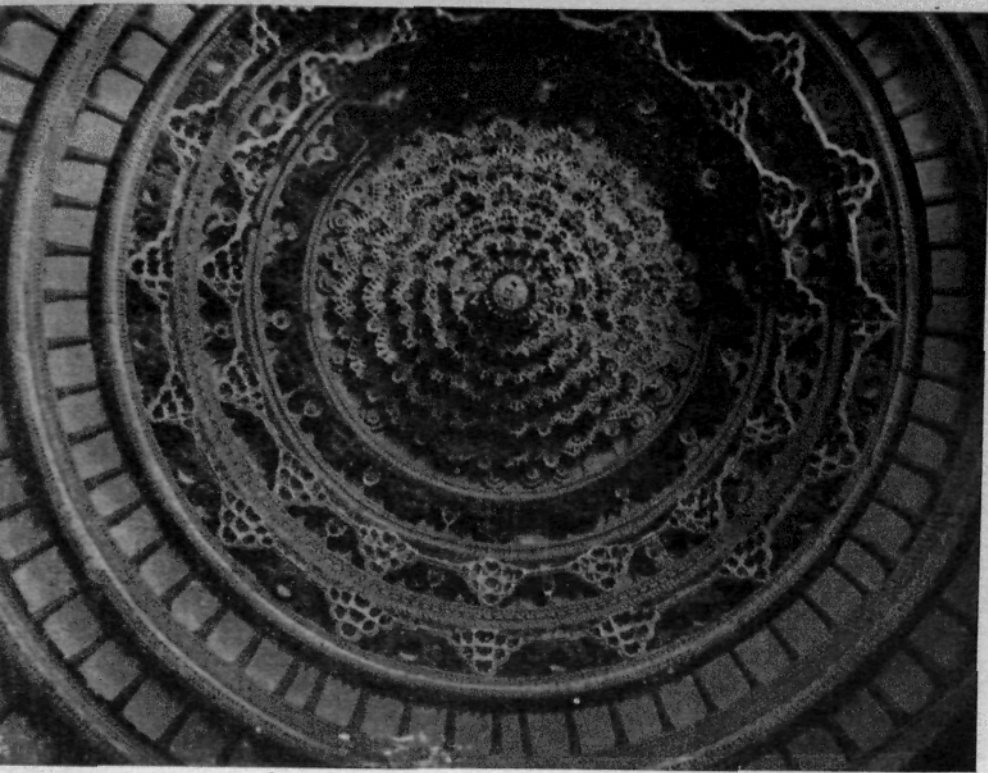
चित्र २०९ सहसावनना रस्तेथी मूळ नायकनी टुकनो देखाव • गिरनार
Fig. 209 View of main Tuk from the way to Sahasāmraṇa - Girnār

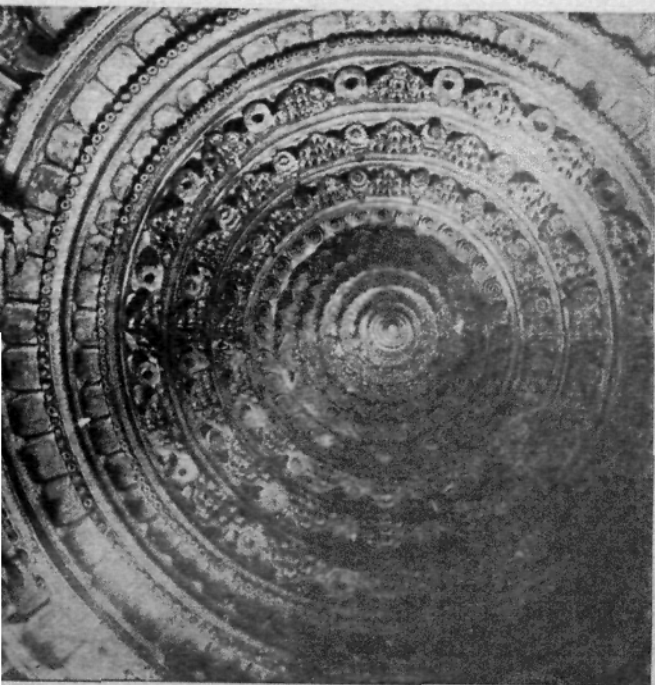
चित्र २१० श्री रहनेमिनी टुक - गिरनार
Fig. 210 Śrī Rahanemī's Tuk - Gīrnār

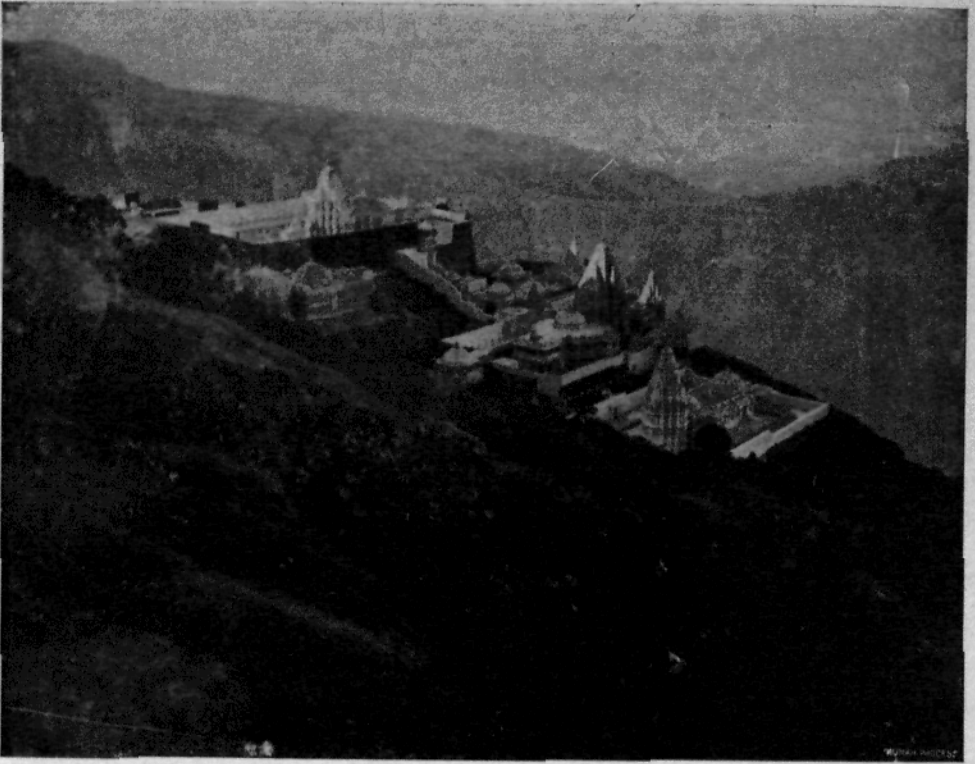
चित्र २११ श्री अंबिकानी टुक - गिरनार
Fig. 211 Śrī Ambika's Tuk - Gīrnār

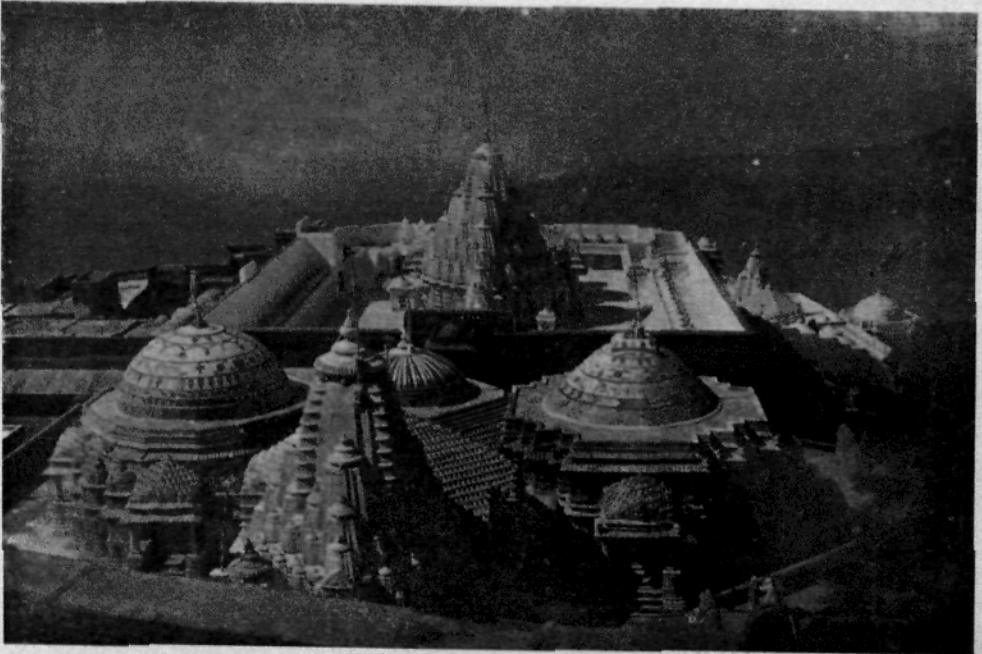
चित्र २१३ कुमारपालनी टुकमांनी एक छत - गिरनार
Fig. 213 A ceiling from Kumārpāl's Tuk - Gīrnār

चित्र २१२ श्री अंबिकाजीनी टुकमांनी एक छत - गिरनार
Fig. 212 A ceiling from Śrī Ambikā's Tuk - Gīrnār
Copyright S. M. Nawab

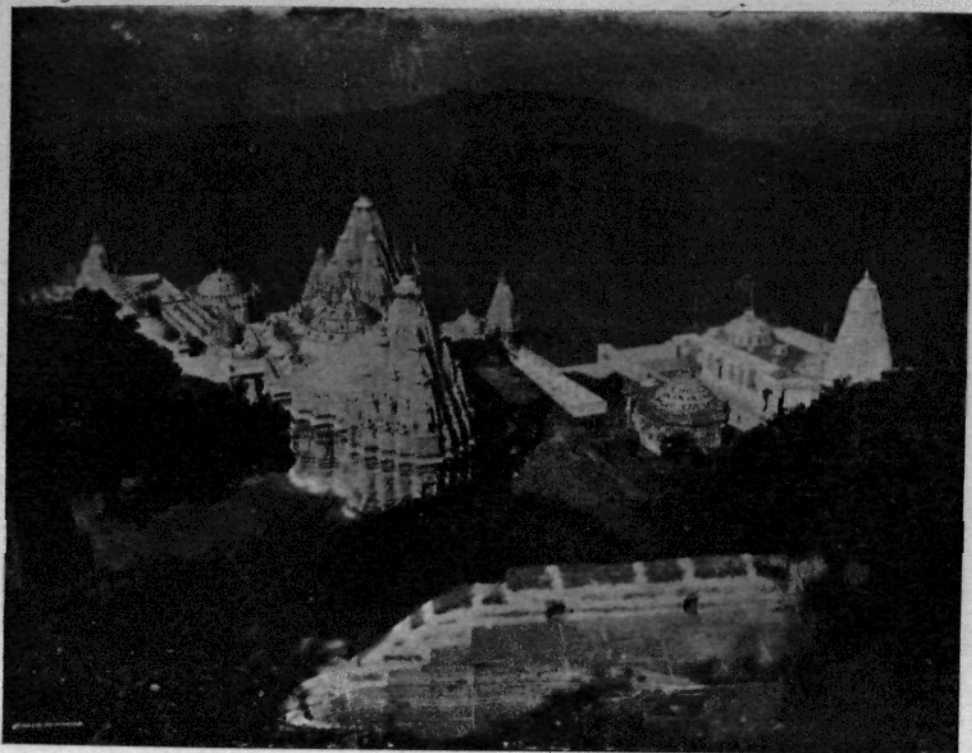

चित्र २१४ श्री गिरनारजीनां जैन मंदिराणां सामुदायिक दृश्य
Fig. 214 General view of Girnar's Jain temples

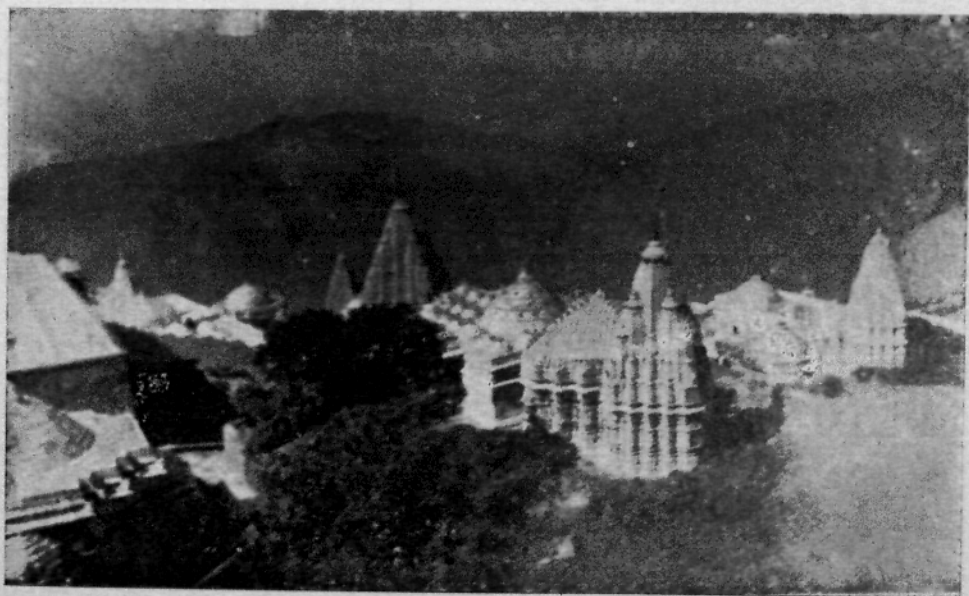

चित्र २१५ श्री गिरनार पर्वत परनां जैनमंदिरा
Fig. 215 Jain temples at Girnār

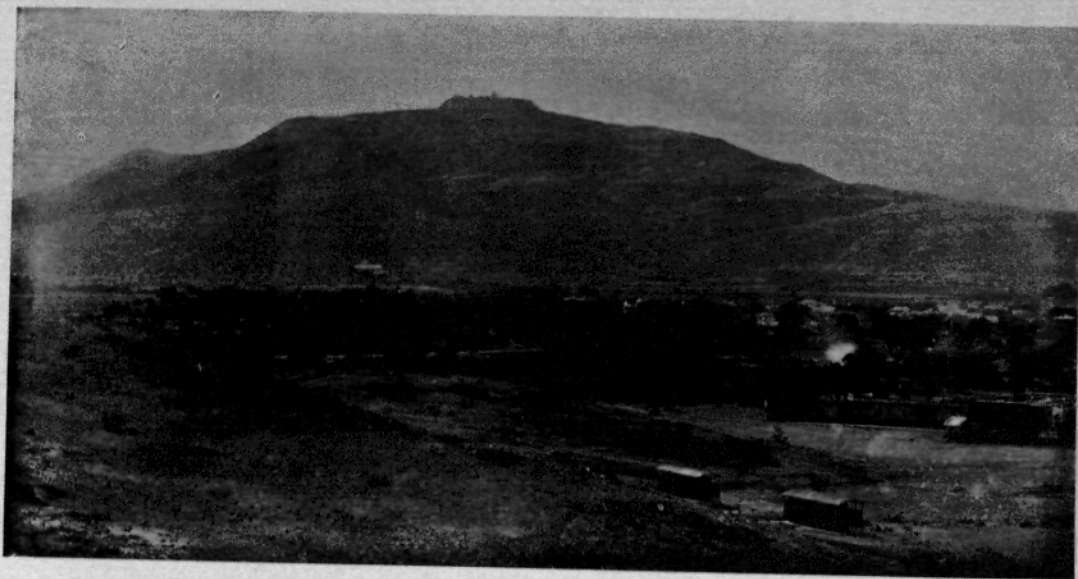

चित्र २१६ श्री गिरनारजीनां जैन मंदिरो
Fig. 216 Jain temples at Girnār

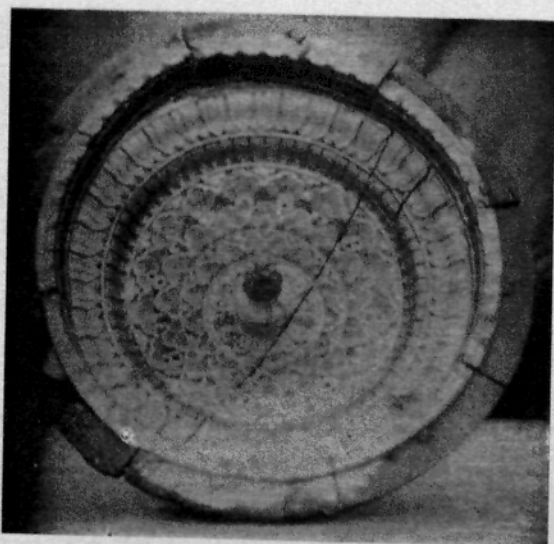

चित्र २१७ श्री गिरनार पर्वत परनां जैन देरासरो • गिरनार
Fig. 217 Jain temples at Girnār

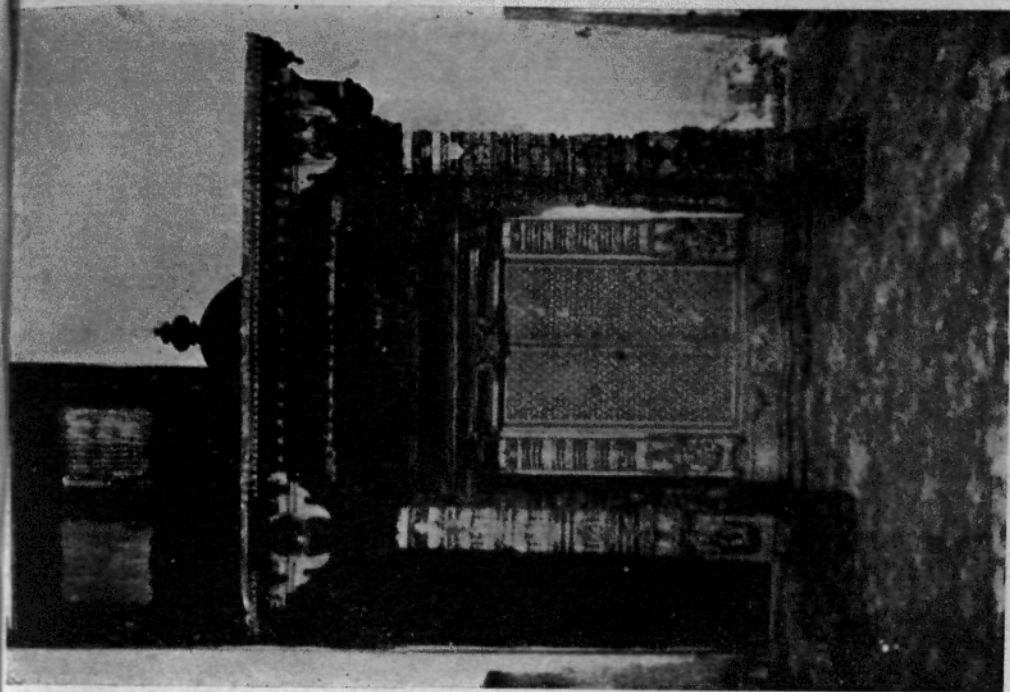

ચિત્ર ૨૧૮ શ્રી શત્રુંજય પર્વત અને પાલીતાણા શહેર
Fig. 218 Śrī Śatrunjaya hill and Palitāṇā City

ચિત્ર ૨૧૯ લાકડાના દેરાસરની છત - પાલીતાણા મુરુકુલ
Fig. 219 Ceiling of wooden temple - Palitāṇā

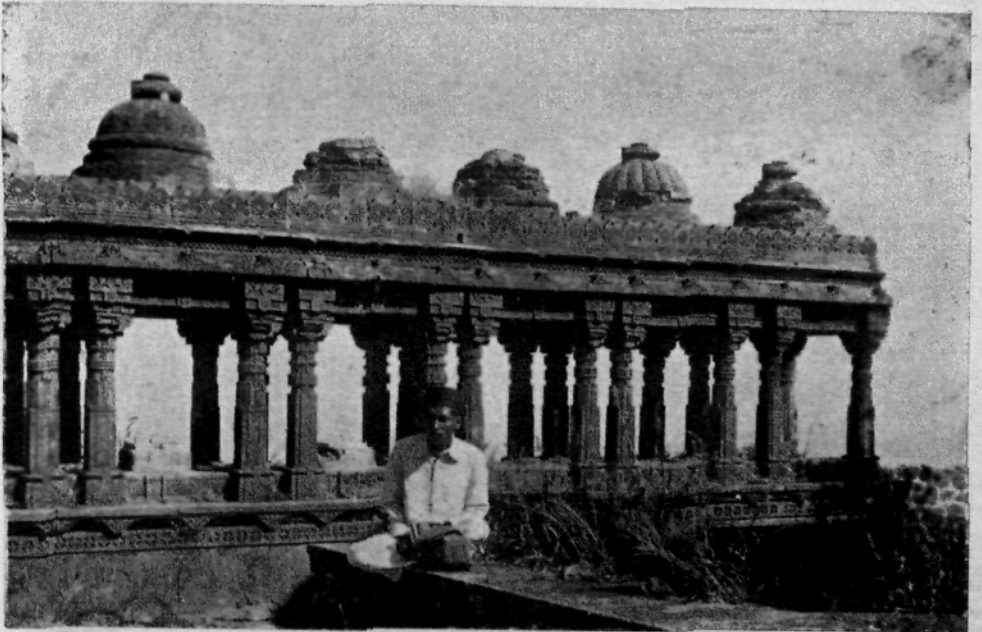
चित्र २२१ ललितपुर जैन देरसर • पालीताना
Fig. 221 The wooden Jain temple • Palitānā

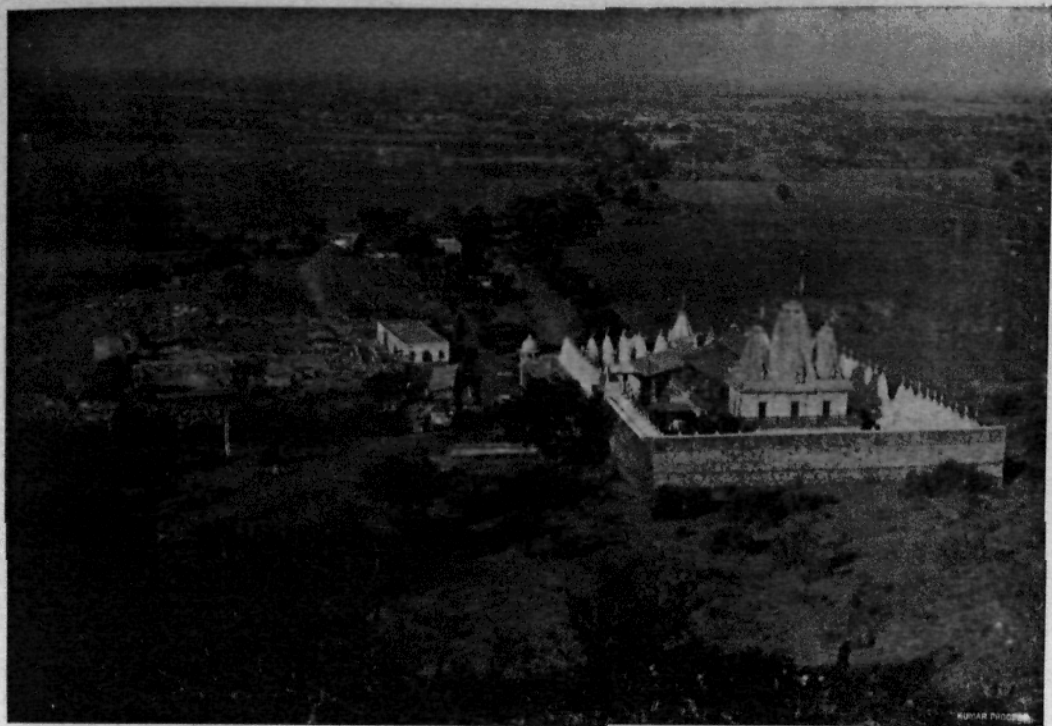
चित्र २२० सहस्राम्रवन् • गिरनार
Fig. 220 Sahasāmraavana-Girnār

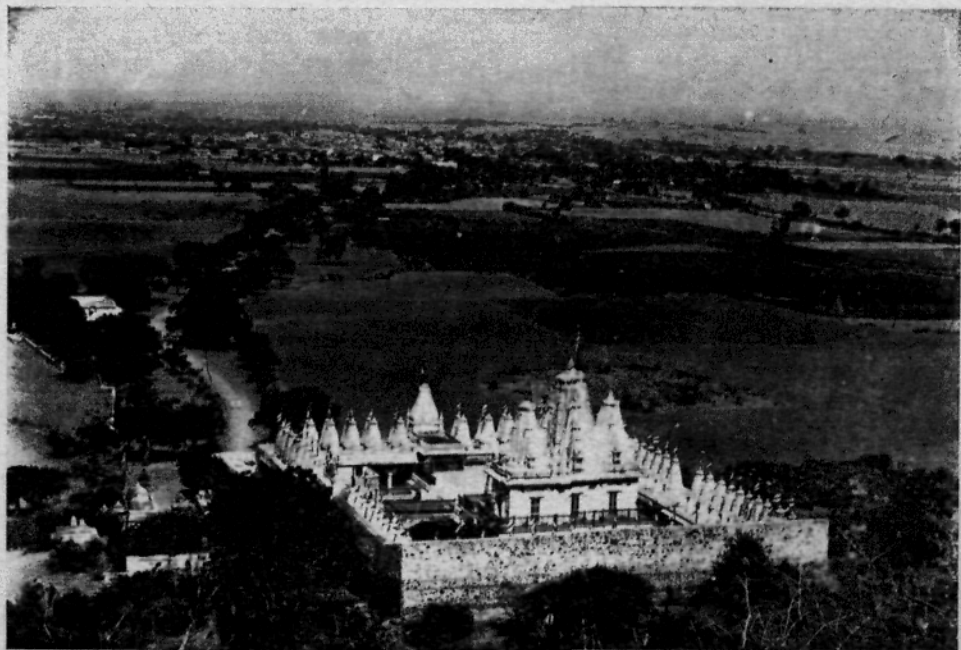
चित्र २२२ जयतलेटी • शत्रुंजय
Fig. 222 Jayatalati - Śatrunjaya

चित्र २२३ श्रीपूज्यजीनी टुक • शत्रुंजय
Fig. 223 Śripujyaji's Tuk - Śatrunjaya

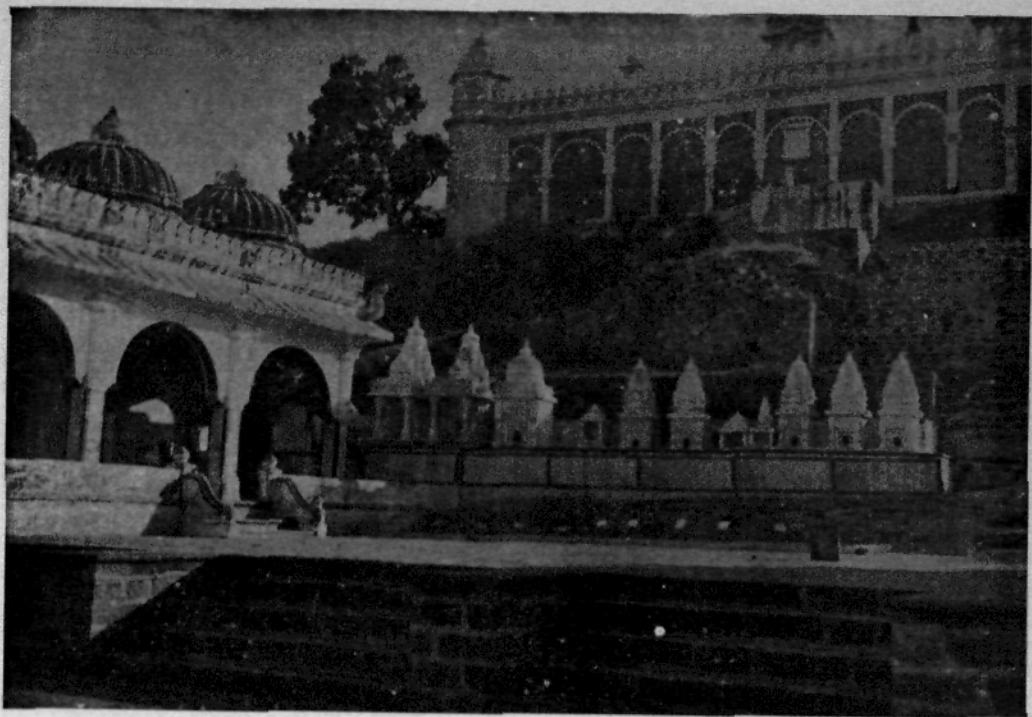

चित्र २२४ बाबुनुं देरासर • शत्रुंजय परधी
Fig. 224 Babu's temple from Satrunjaya

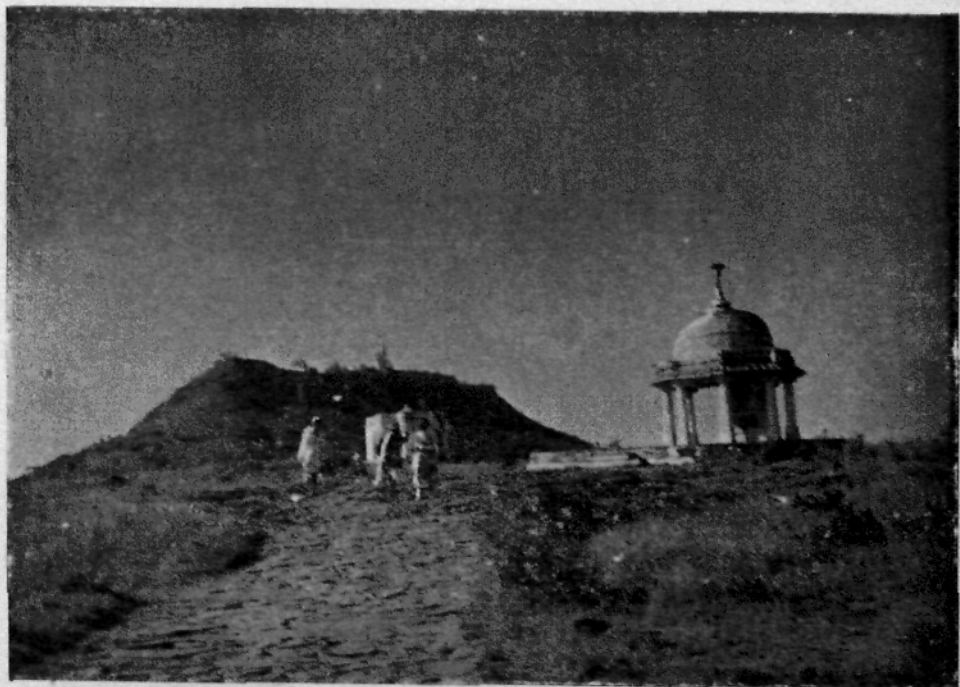

चित्र २२५ बाबुनुं देरासर • शत्रुंजय परधी
Fig. 225 Babu's temple from Satrunjaya another view

चित्र २२६ जयतलेटी • शत्रुंजय
Fig. 226 Jayataleti - Śatrunjaya

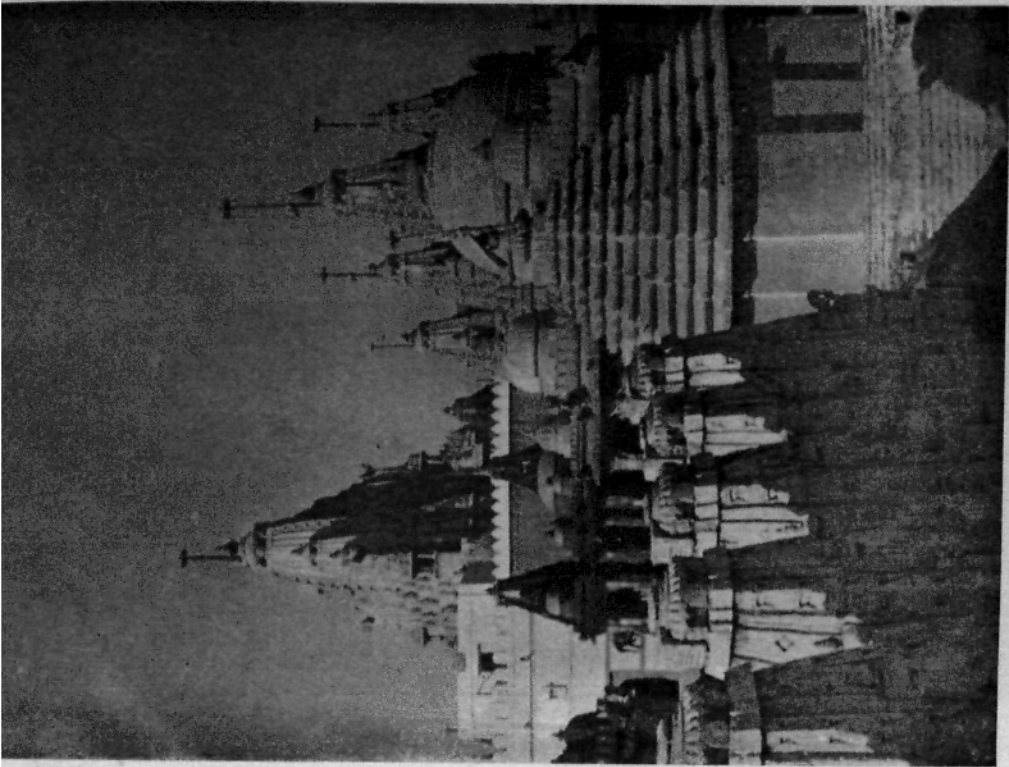
चित्र २२७ नवटूकना रस्ते • शत्रुंजय
Fig. 227 The way to Navatuk - Śatrunjaya

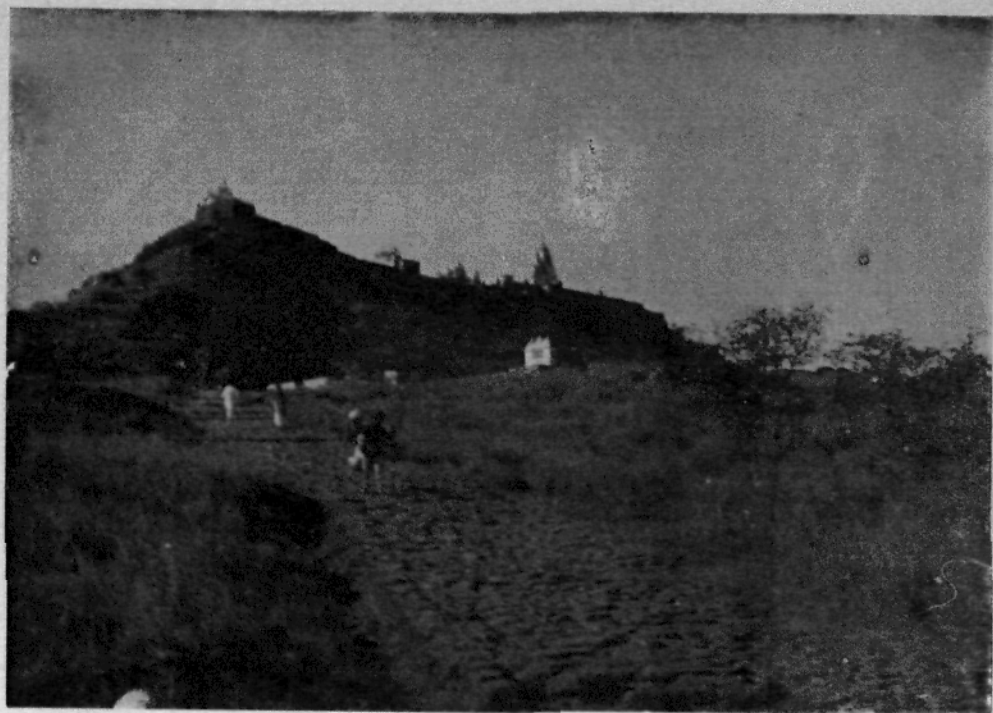

चित्र २२८ श्री पद्मावतीदेवीको देरी • शत्रुंजय

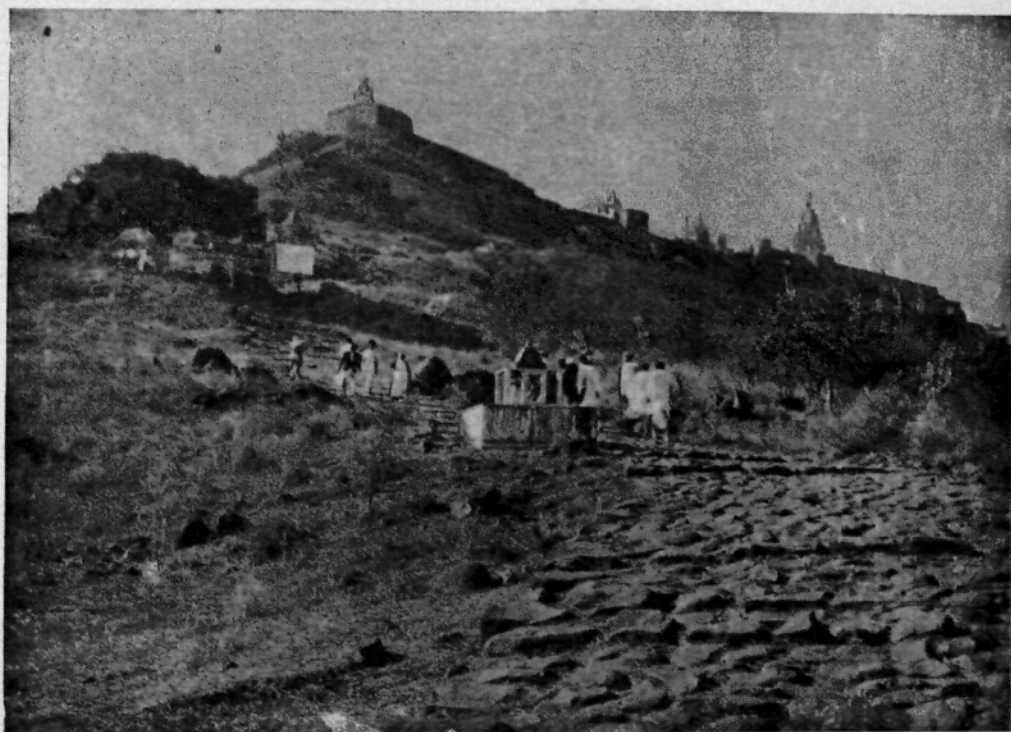
Fig. 228 The small shrine of Goddess Padmavati-Satrunjaya
Copyright S. M. Nawab

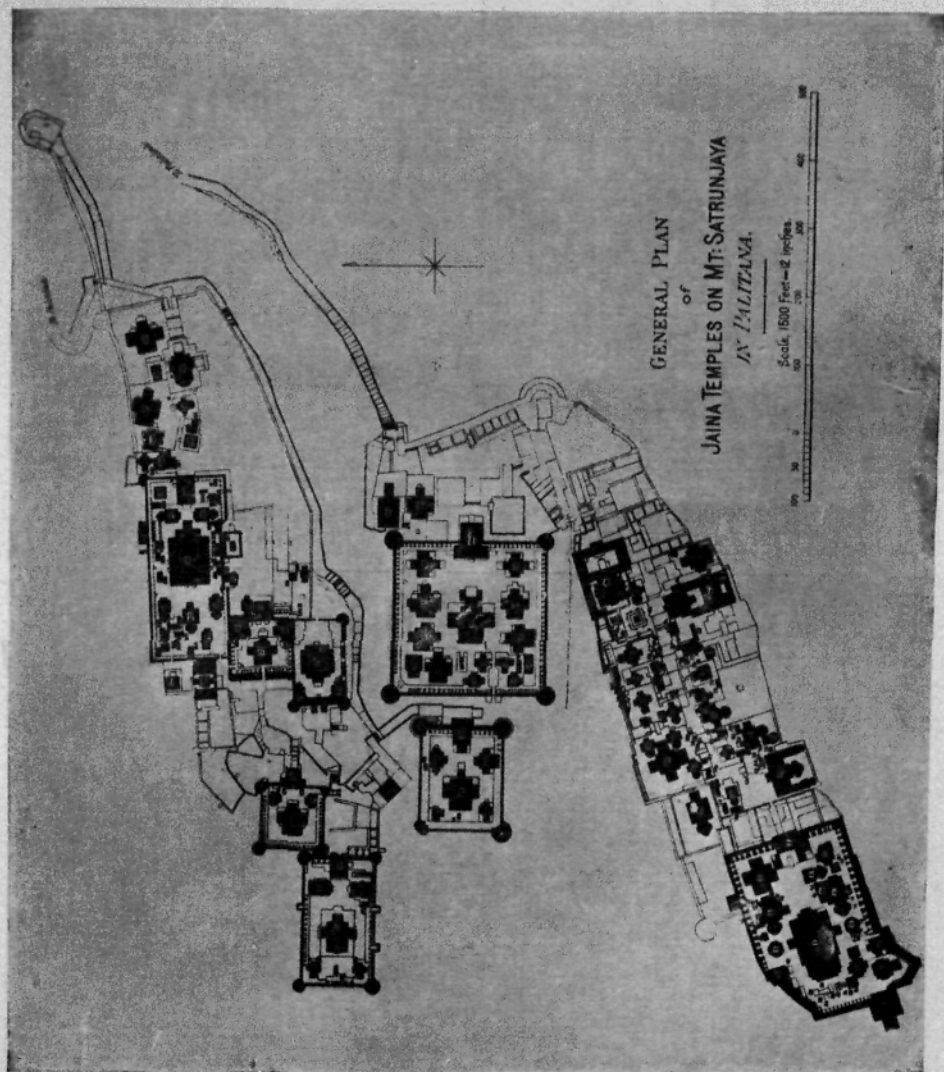
चित्र २२९ श्री चामुखजीनी टुकतां शिखरो • शत्रुंजय
Fig. 229 Sri Chamukhiji's Tuk - Satrunjaya

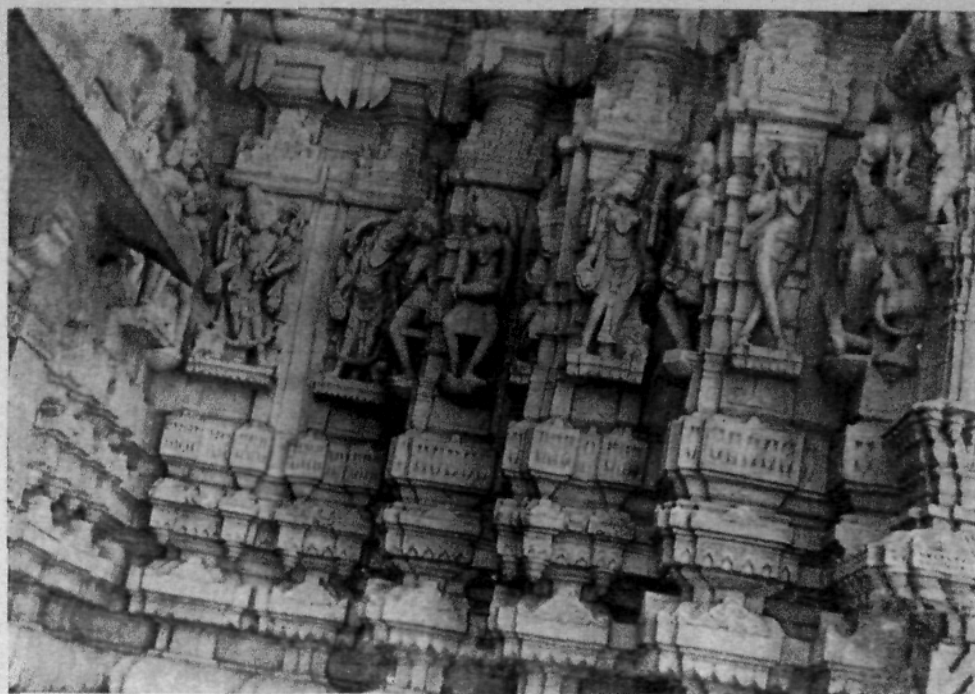
चित्र २३० नवटूकना रस्ते - शत्रुंजय
Fig. 230 The way to Navatuk - Śatrunjaya

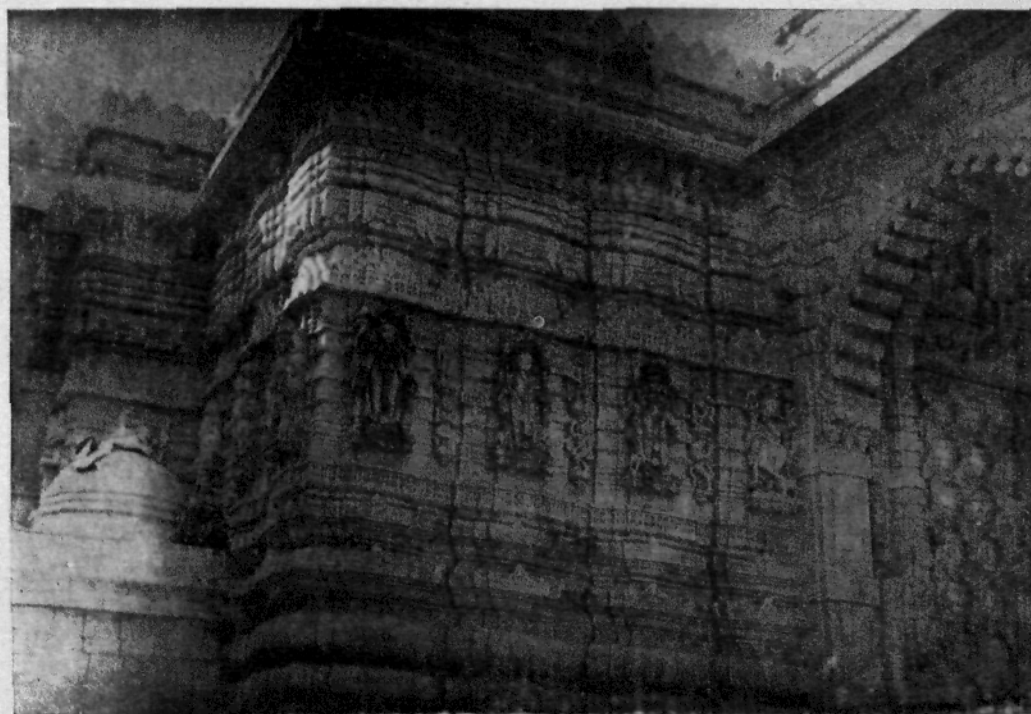
चित्र २३१ नवटूकना रस्ते - शत्रुंजय
Fig. 231 The way to Navatuk - Śatrunjaya

चित्र २३२ शत्रुंजय परनां जैन मंदिरानो नक्शो
Fig. 232 General plan of Jaina temples on Mt. Satrunjaya

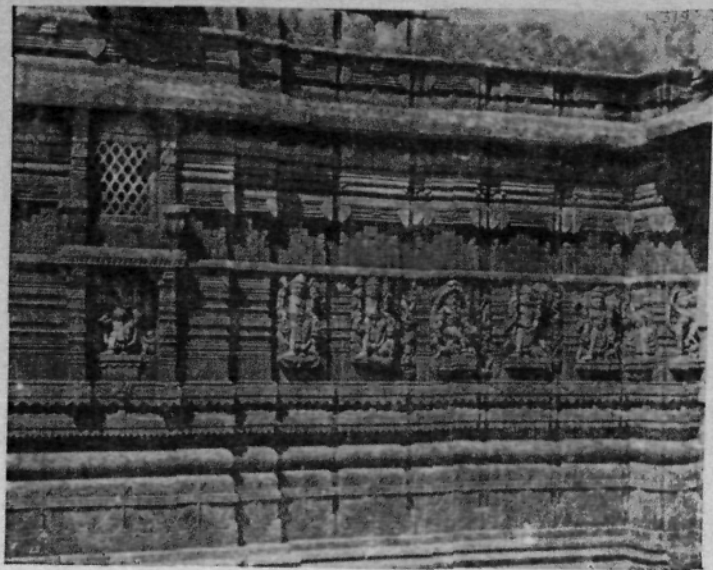

चित्र २३३ संप्रतिना देरासग्जीनी बाजुनो भाग - शत्रुंजय
Fig. 233 Side view of Samprati's temple - Śātrunjaya

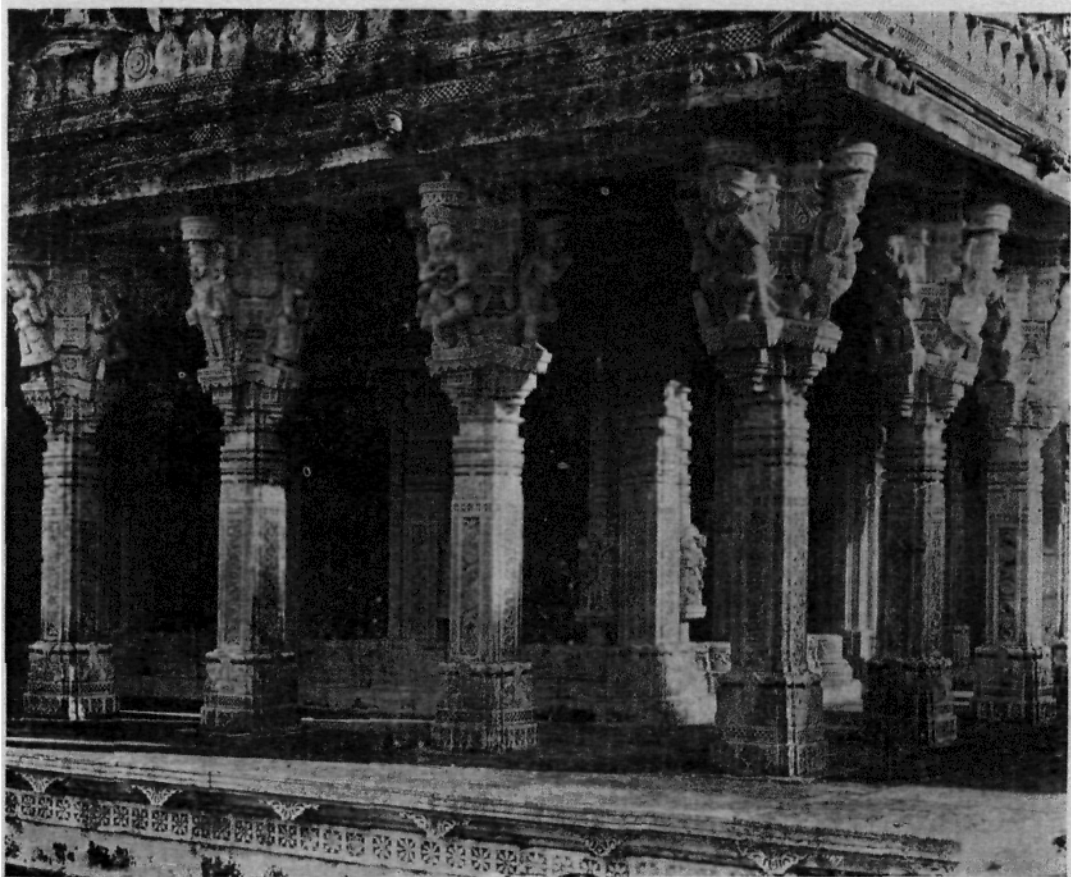

चित्र २३४ चोमुखजीनी टुकनो एक भाग - शत्रुंजय
Fig. 234 A portion of Chaumukhji's tuk - Śātrunjaya

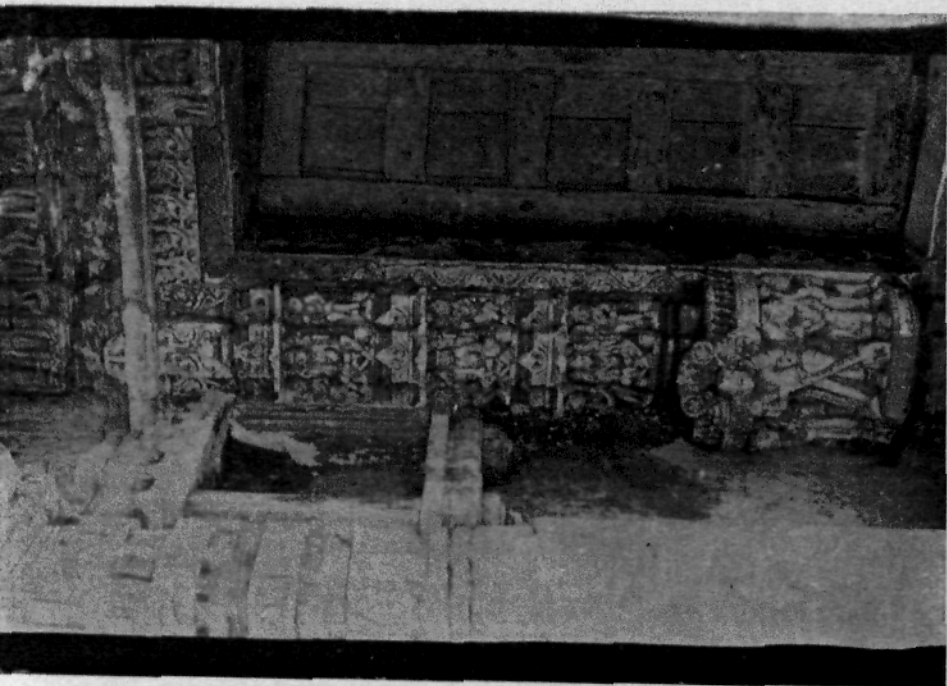

चित्र २३५ बालाभाई मोदीनी टुकले स्थापत्यकाम • शत्रुंजय
Fig. 235 Sculptures on Balabhai Modi's Tuk - Śatrunjaya

चित्र २३६ चोमुखजीनी टुकला थांभलाओनुं स्थापत्यकाम • शत्रुंजय
Fig. 236 Architectural beauty of the pillars of Chaumukhji's temple - Śatrunjaya

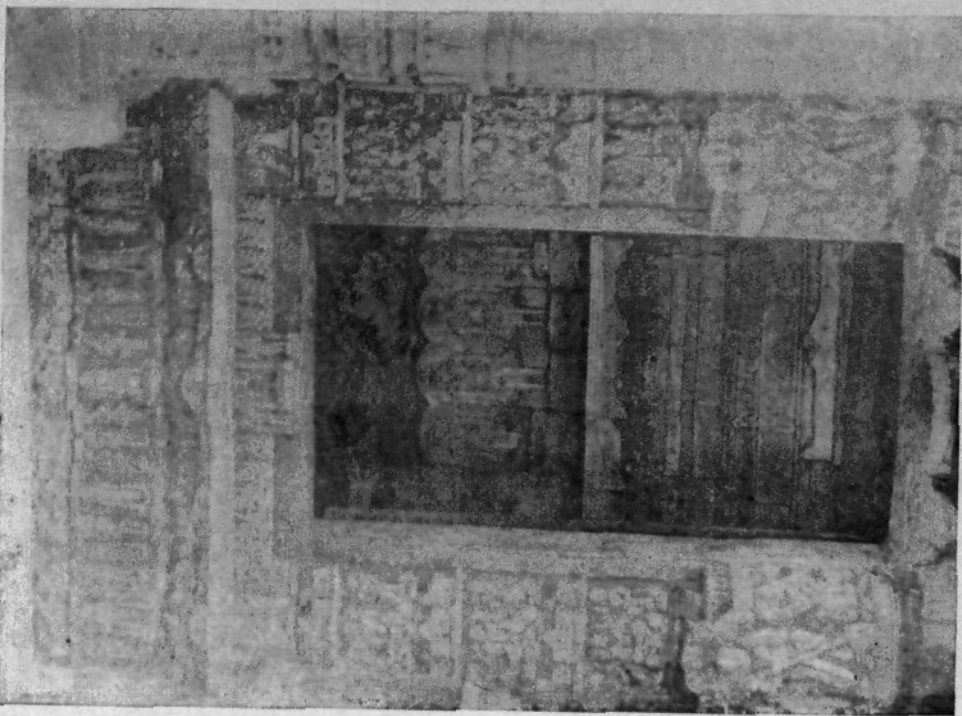

चित्र २३७ पांडवोनी देरीनो धामलो . शत्रुंजय

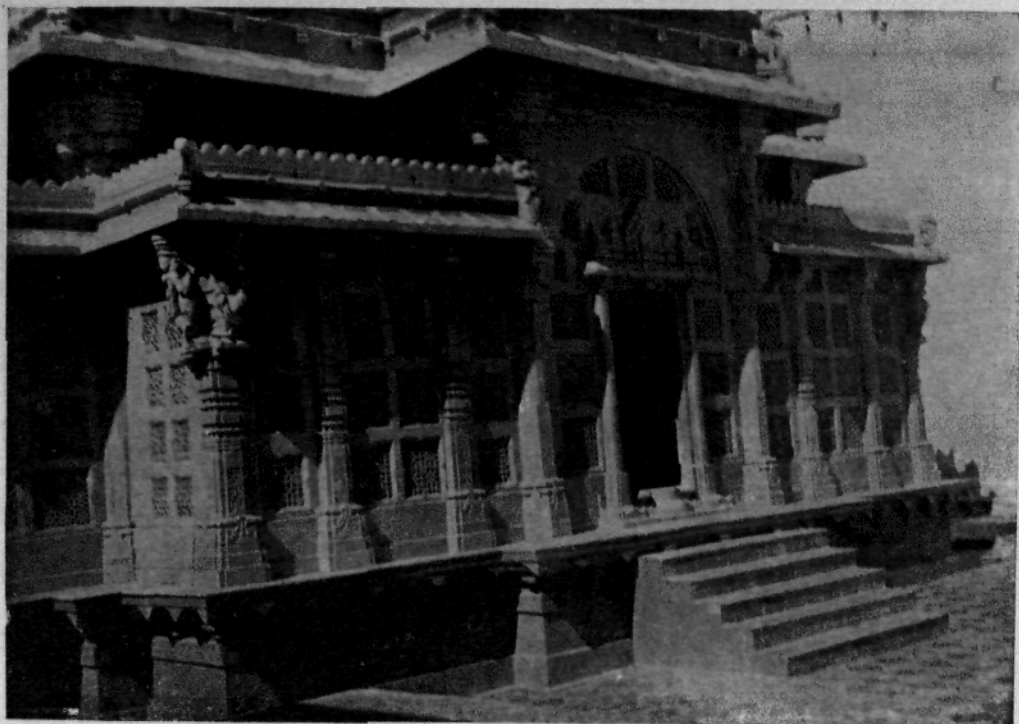
Fig. 237 A pillar of Pandava's small shrine - Satrunjaya

Copyright S. M. Nawab

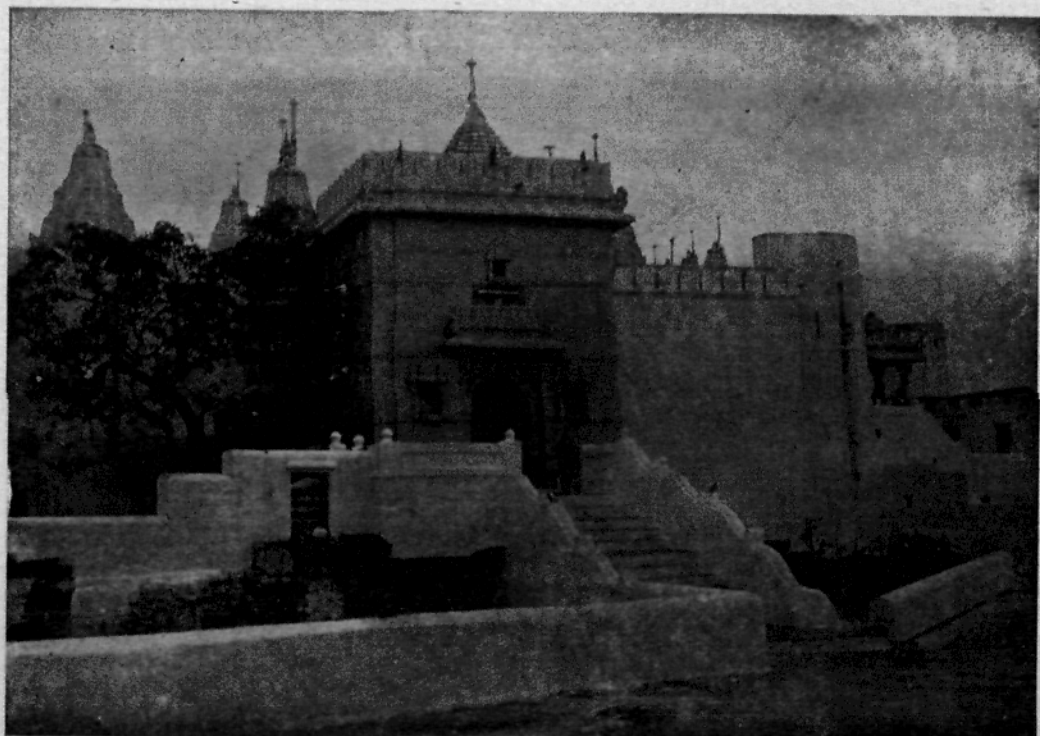

चित्र २३८ पांडवोनी देरी . शत्रुंजय

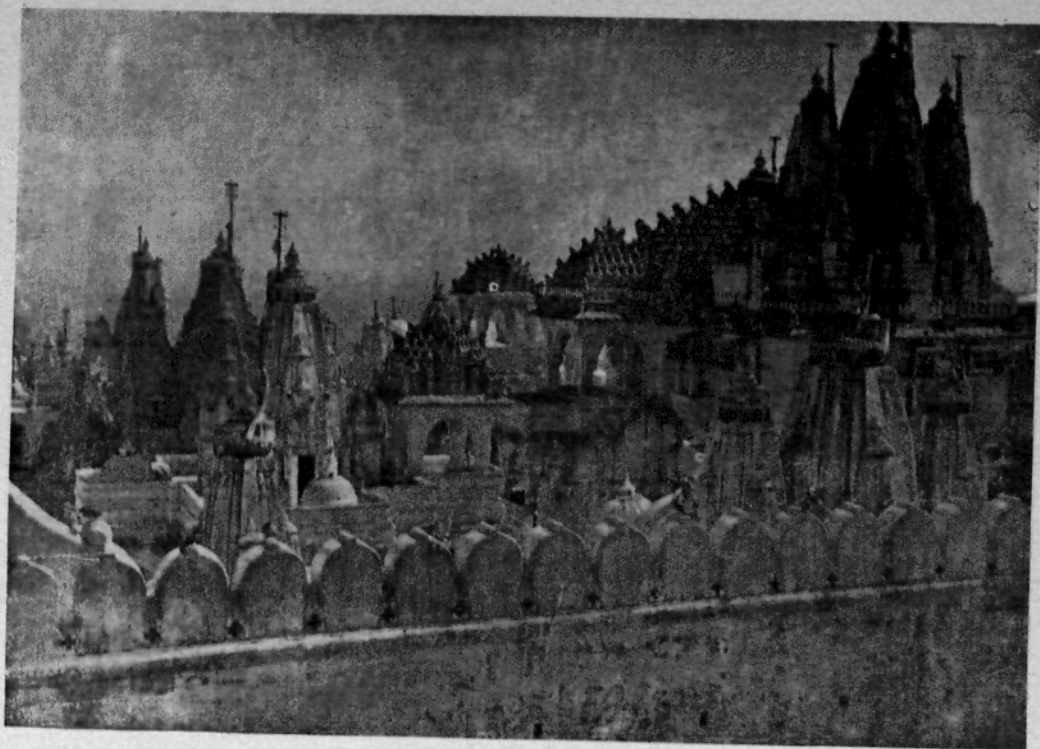
Fig. 238 The small shrine of Pandavas - Satrunjaya

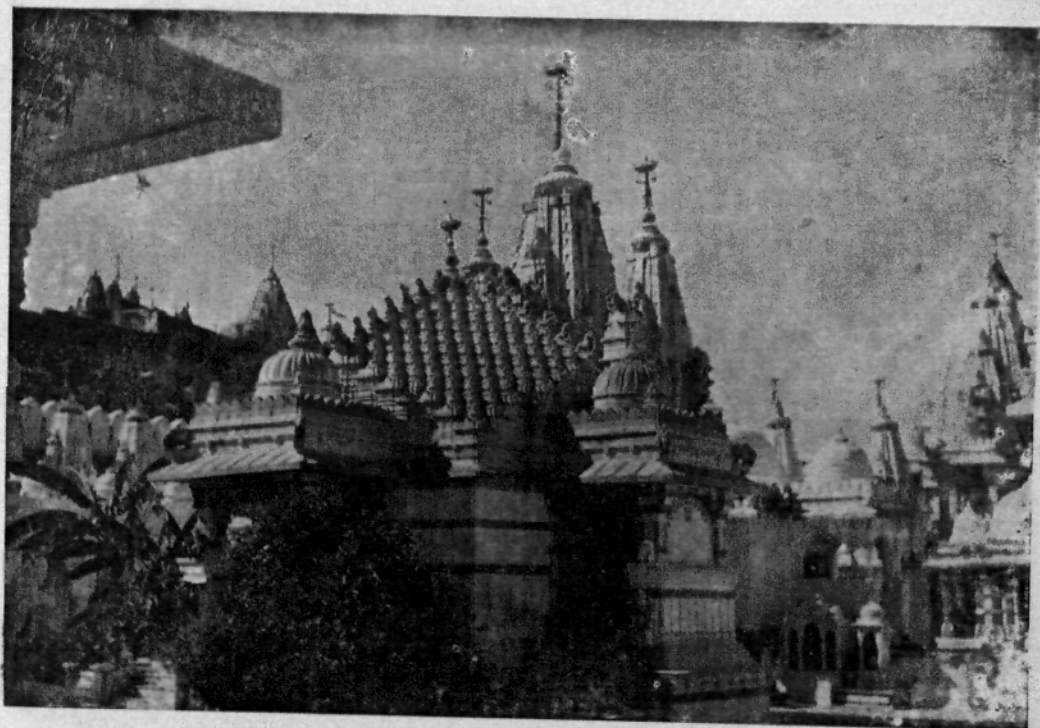
चित्र २३९ श्री उजमफोइनी टुक - शत्रुंजय
Fig. 239 Sri Ujamafoi's tuk - Satrunjaya

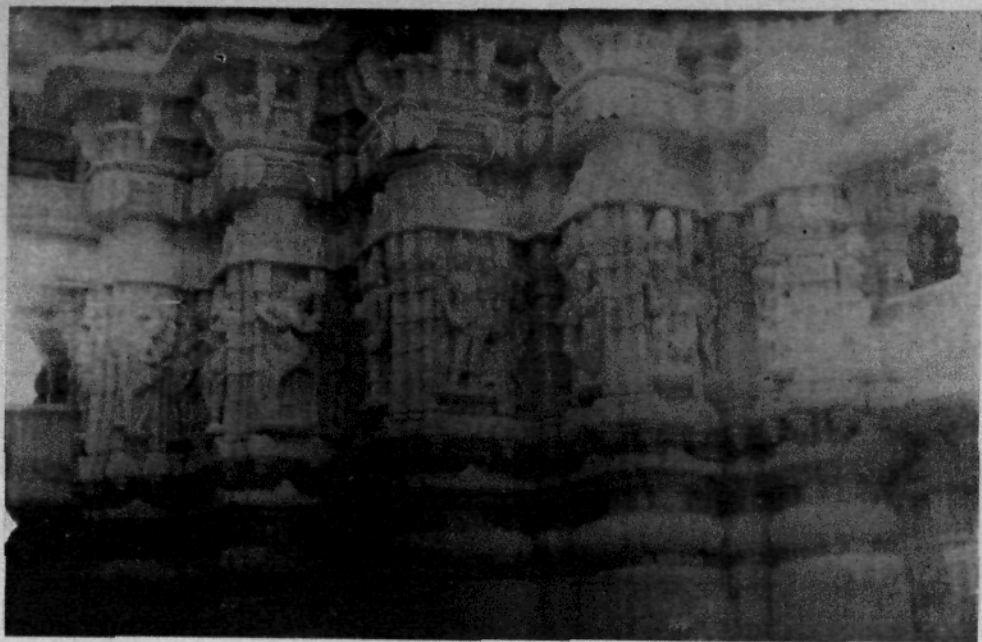
चित्र २४० शेठ हेमाभाईनी टुक - शत्रुंजय
Fig. 240 Sheth Hemabhai's tuk - Satrunjaya

चित्र २४१ मोतीशा शेठनी टुक • शत्रुंजय
Fig. 241 Sheth Motiśa's tuk - Śātrunjaya

चित्र २४२ मोतीशानी टुकनुं मुख्य देरासर • शत्रुंजय
Fig. 242 Main temple of Motiśa's tuk - Śātrunjaya

चित्र २४३ मूळनायकनी टुकनो एक भाग • शत्रुंजय
Fig. 243 A portion of main tuk • Śatrunjaya

चित्र २४४ मोदीनी टुकनुं मुख्य देरासर • शत्रुंजय
Fig. 244 Main temple of Modi's tuk • Śatrunjaya

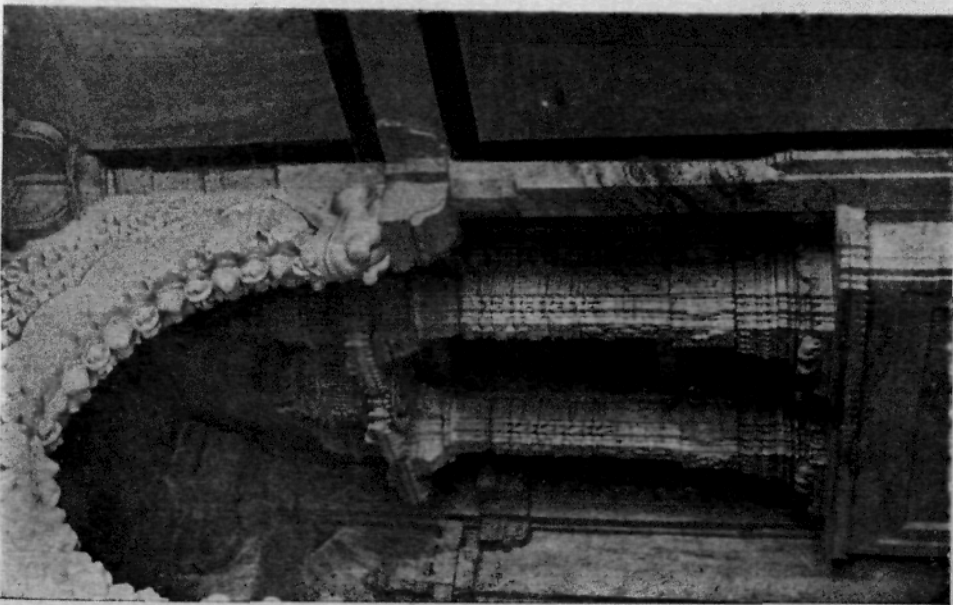
चित्र २४५ शत्रुंजय पर्वत परलां जैन मंदिरां

Fig. 245 A group of Jain temples on Śatrunjaya mountain
Copyright S. M. Nawab

चित्र २४६ मोदीनी टूकनी एक शिल्पाकृति

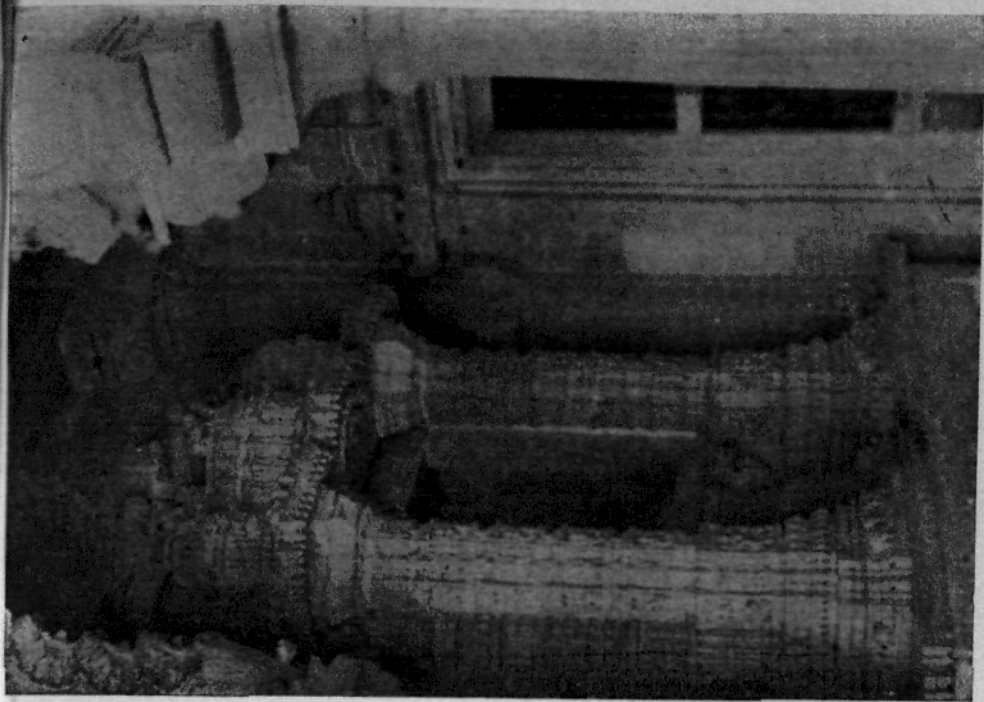
Fig. 246 A piece of art from Modi's tuk - Śatrunjaya

चित्र २४७ मोदीनी टुकनो बाहुनो गोखलो • शत्रुंजय

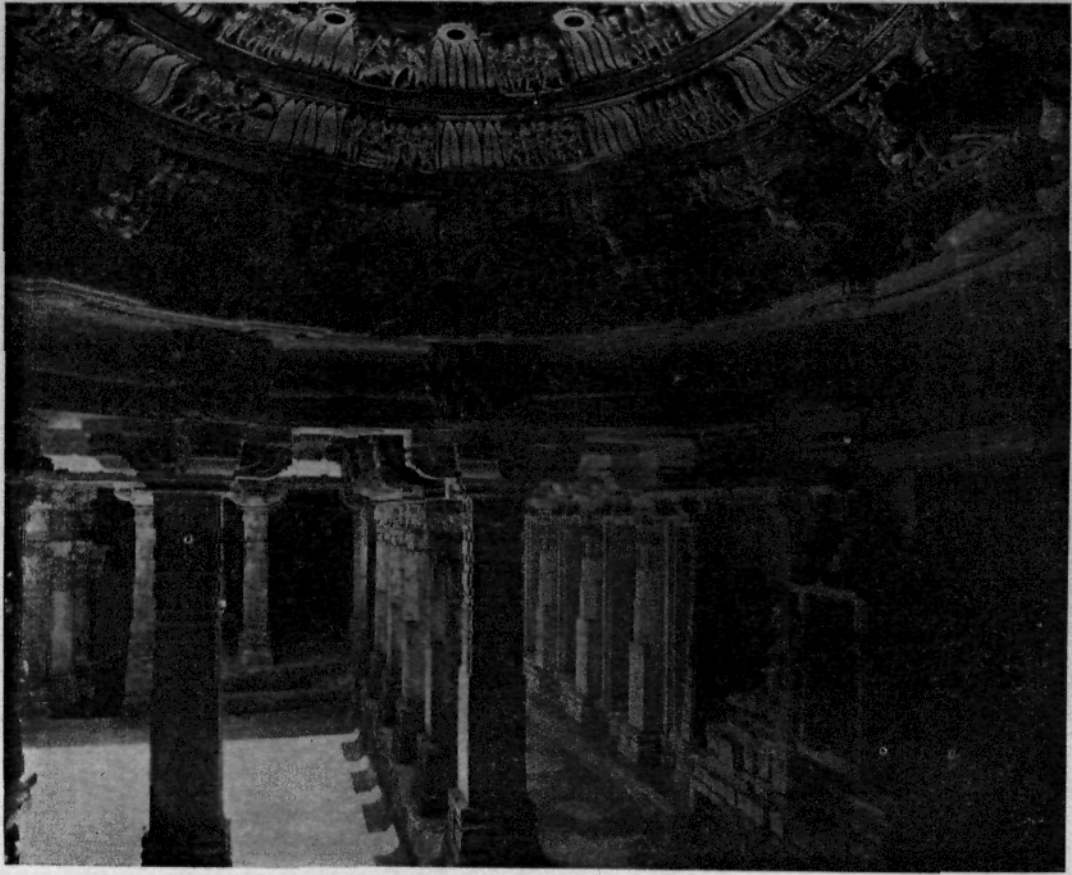
Fig. 247 The niche on the right side of Modi's tuk - Śatrunjaya

Copyright S. M. Nawab

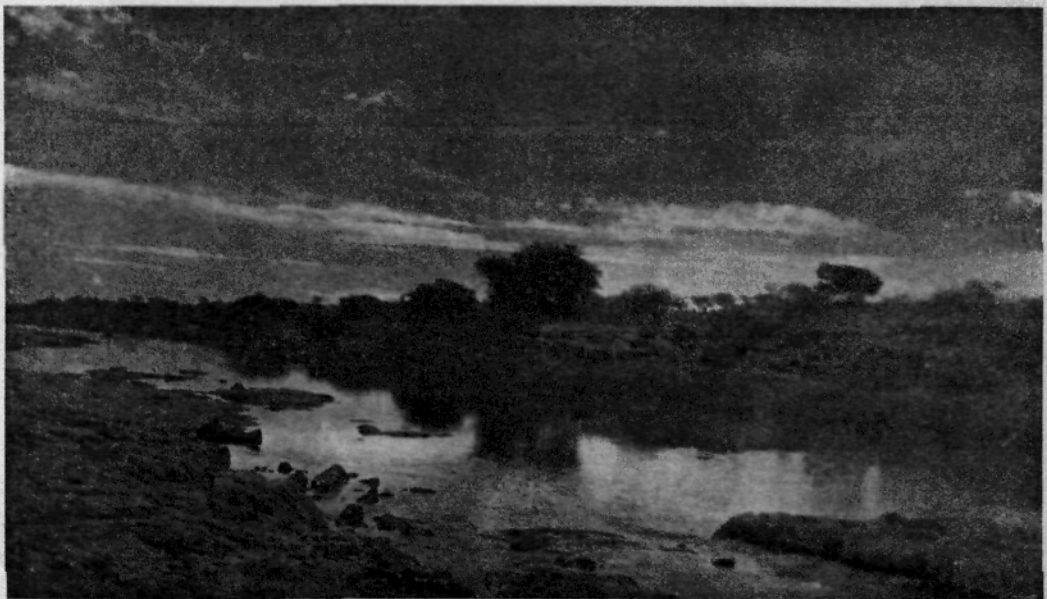

चित्र २४८ मोदीनी टुकनो डावी बाहुनो गोखलो

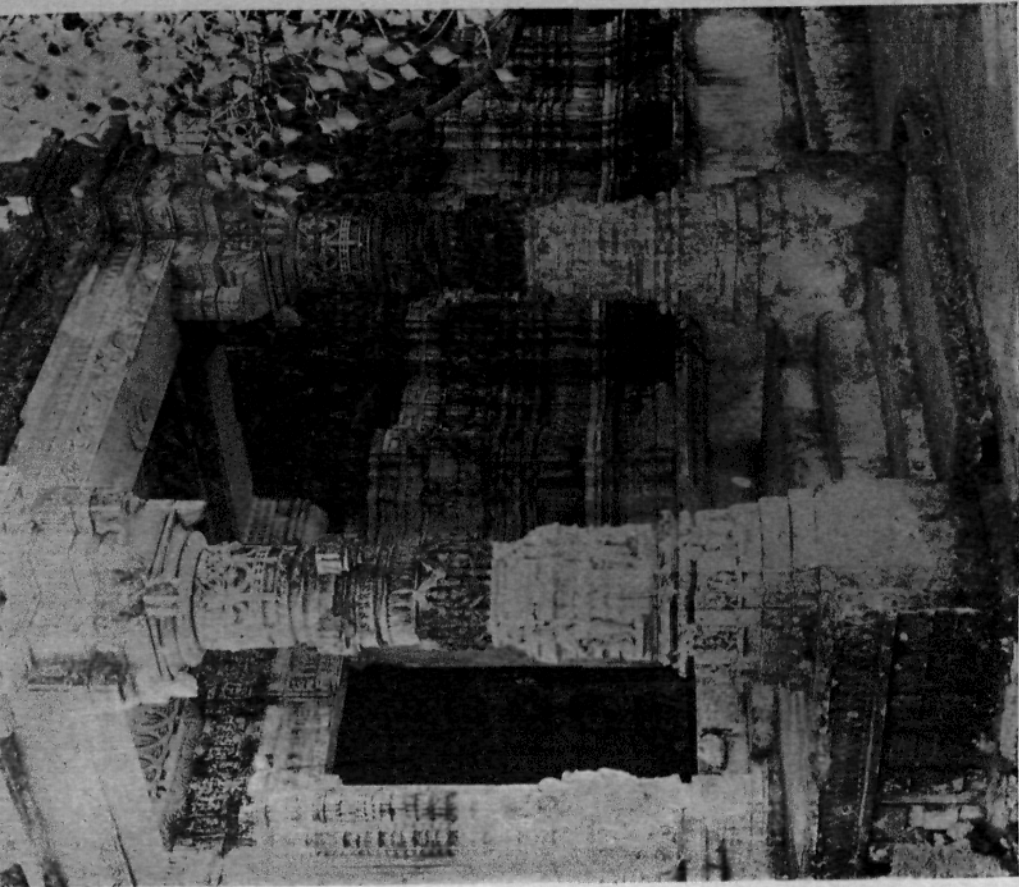
Fig. 248 The niche on the left side of Modi's tuk - Śatrunjaya

चित्र २४९ श्री विमलवसहीनी मूकनो अंदरनी भाग • शत्रुंजय
Fig. 249 Interior of Vimalvasahi - Satrunjaya

चित्र २५० शेवुंजी नदीनो एक देखाव • शत्रुंजय
Fig. 250 A view of river Setrunjee - Satrunjaya

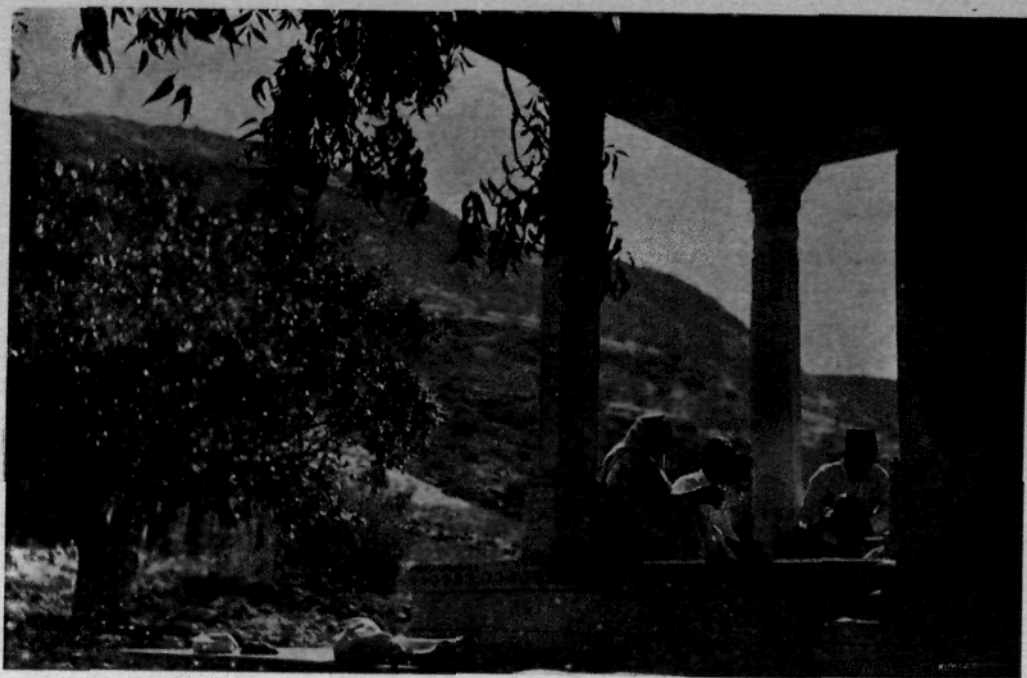

चित्र २५२ श्री कुमारपालनी टूकनो बहारनो देखाव - शत्रुंजय
Fig. 252 Exterior of Kumārpāl's tuk - Śatrunjaya

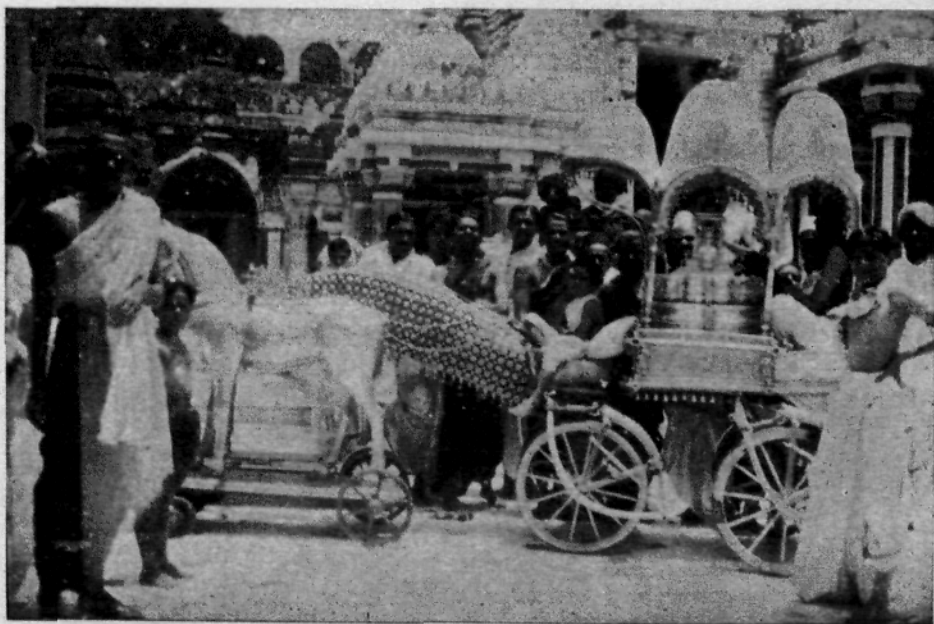

चित्र २५१ श्री नेमिनाथनो चोरीनी छत - शत्रुंजय
Fig. 251 Ceiling of Sri Neminath's Chori - Śatrunjaya

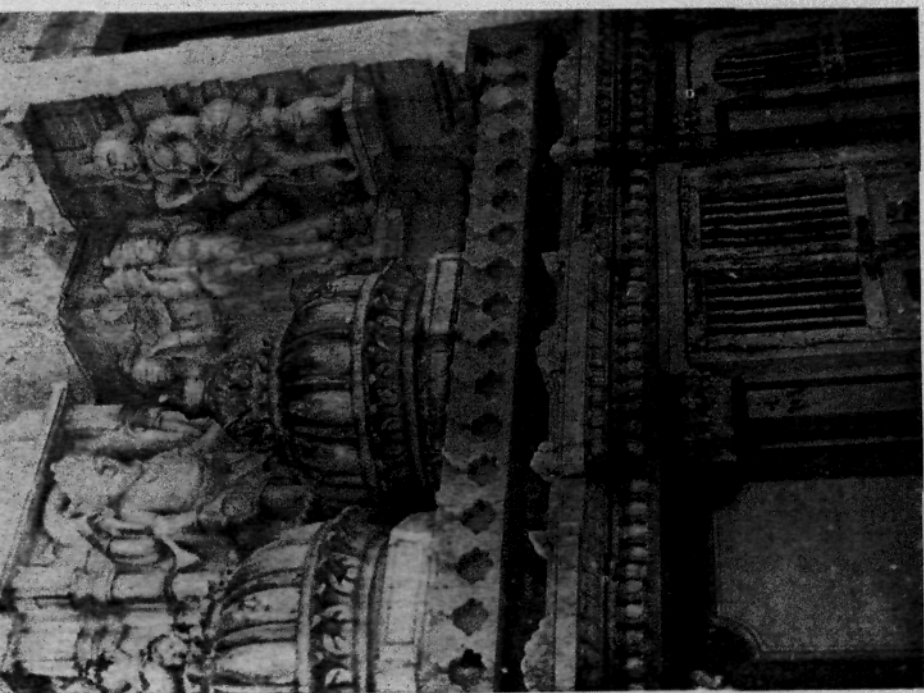

चित्र २५३ श्री घेटीनी पागनो बहारनो भाग • शत्रुंजय
Fig. 253 Exterior of Gheti's Pāga - Śātrunjaya

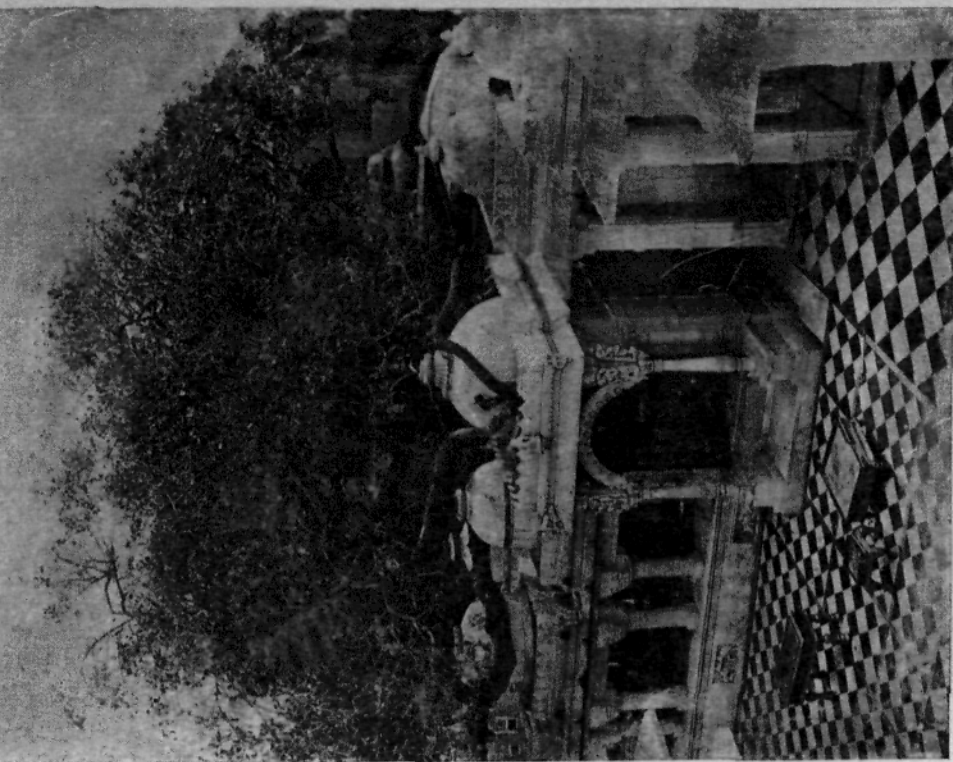

चित्र २५४ श्री चांदीनो रथ • शत्रुंजय
Fig. 254 The silver-cart - Śātrunjaya

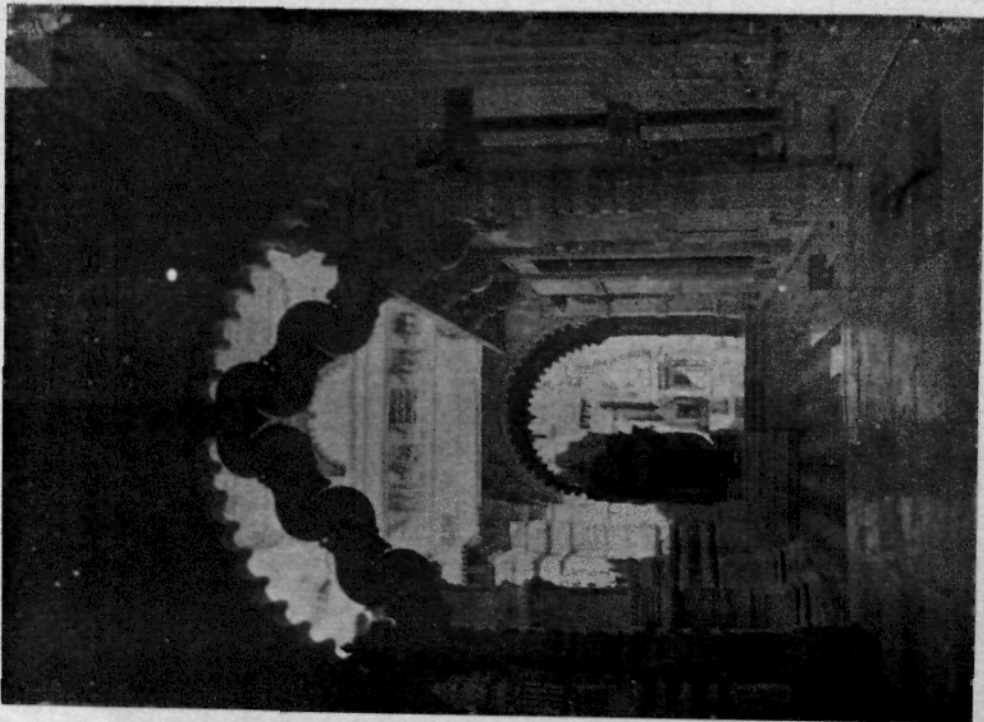
चित्र २५५ मुख्य देवसरोनी दायी बाजुतुं स्थापत्य

Fig. 255 Sculpture on the left side of main temple - Satrunjaya
Copyright S. M. Nawab

चित्र २५६ रावण पालां • बाजुजय

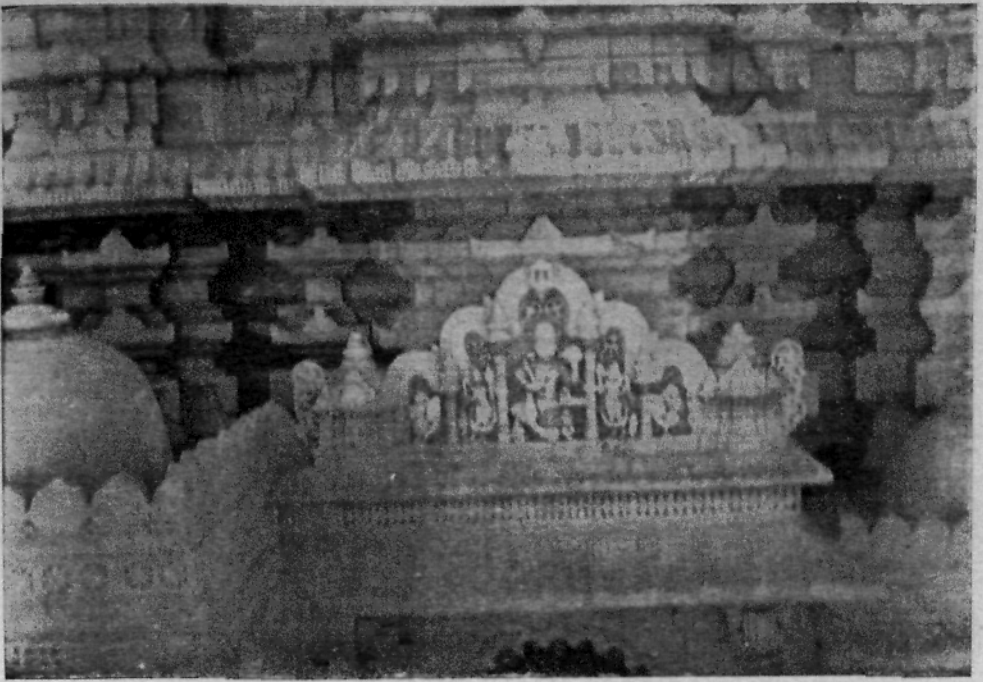
Fig. 256 Footprints of Rishabhadeva - Satrunjaya

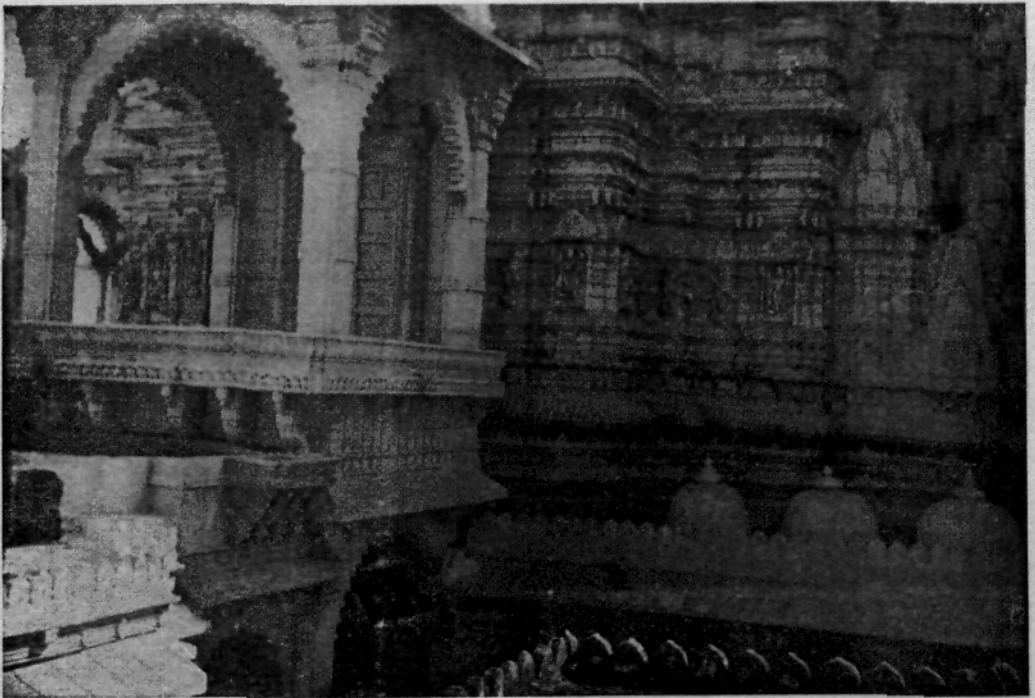
चित्र २५७ मुख्य देवासरनी जमणी बाजुतुं हदय • शत्रुंजय
Fig. 257 Right wing of the main temple - Satrunjaya
Copyright S. M. Nawab

चित्र २५८ मुख्य देवासरनी जमणी बाजुतुं शिल्प • शत्रुंजय
Fig. 258 Sculpture on the right wing of the main temple - Satrunjaya

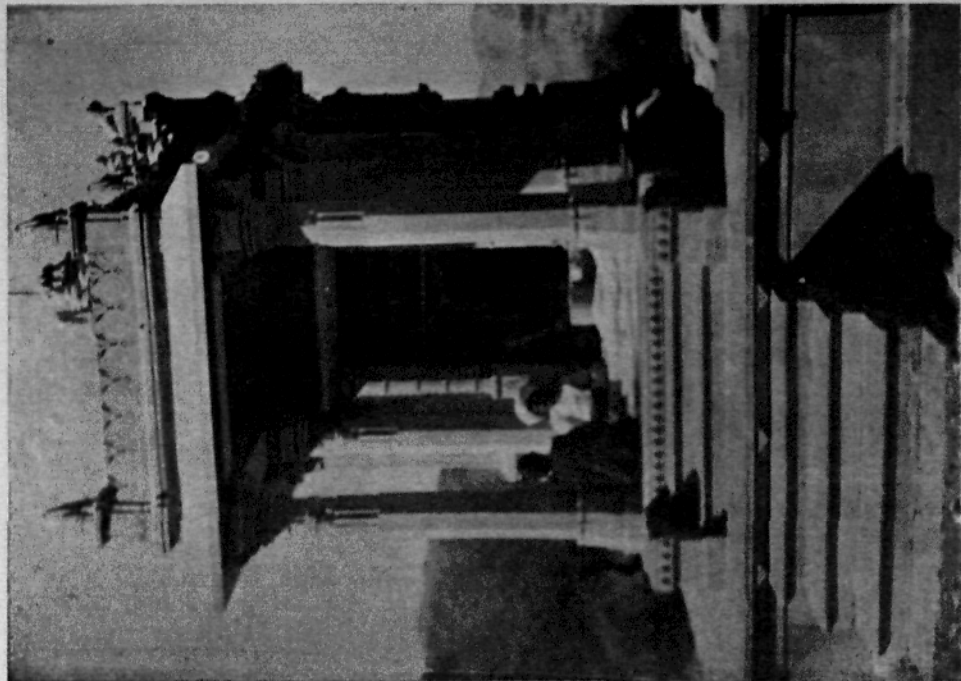

चित्र २५९. मुख्य देरासरनी जमणी बाजुनुं तोरण • शत्रुंजय
Fig. 259 A torapa on the right side of main temple - Śatrunjaya

चित्र २६०. मुख्य देरासरना प्रवेशद्वारनी जमणी बाजुनुं स्थापत्य • शत्रुंजय
Fig. 260 Architecture of the right side of the entrance of main temple - Śatrunjaya

चित्र २६२ छेटीनी पागानी देरी . शत्रुंजय

Fig. 262 The small shrine of Gheti's Pāgā - Śatrunjaya

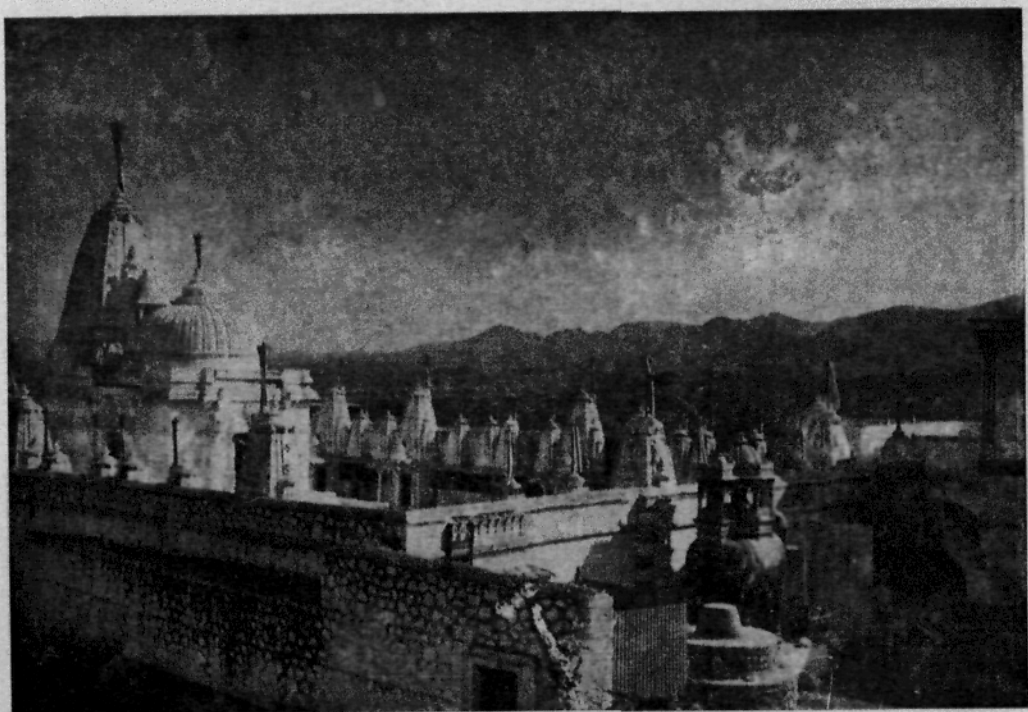

चित्र २६१ मुख्य देरासरनी आगळजुं चांरीनुं देरासर . शत्रुंजय

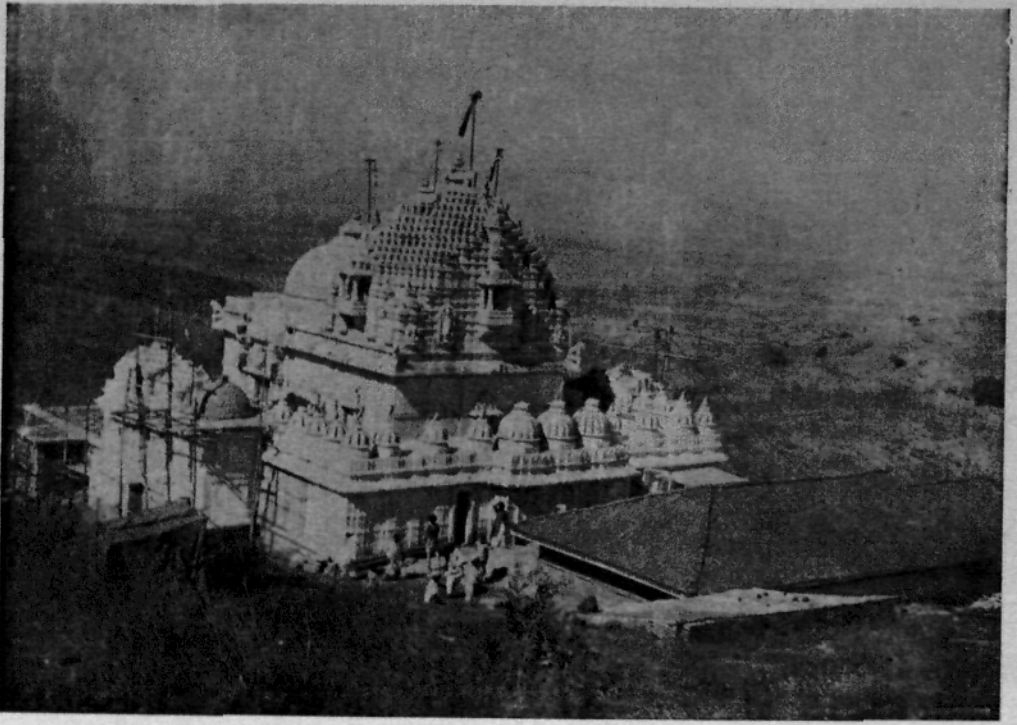
Fig. 261 The silver temple in front of the main temple - Śatrunjaya

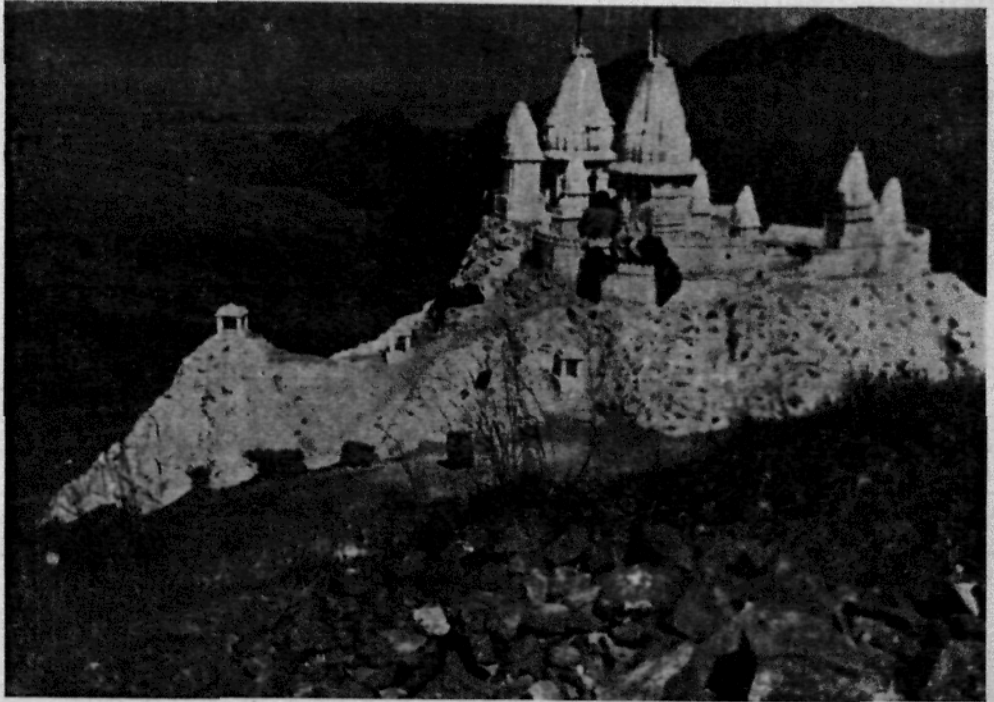
चित्र २६३ शेत्रुंजी नदीनो बीजो देखाव • शत्रुंजय
Fig. 263 Another view of river Setrunjee - Śatruñjaya

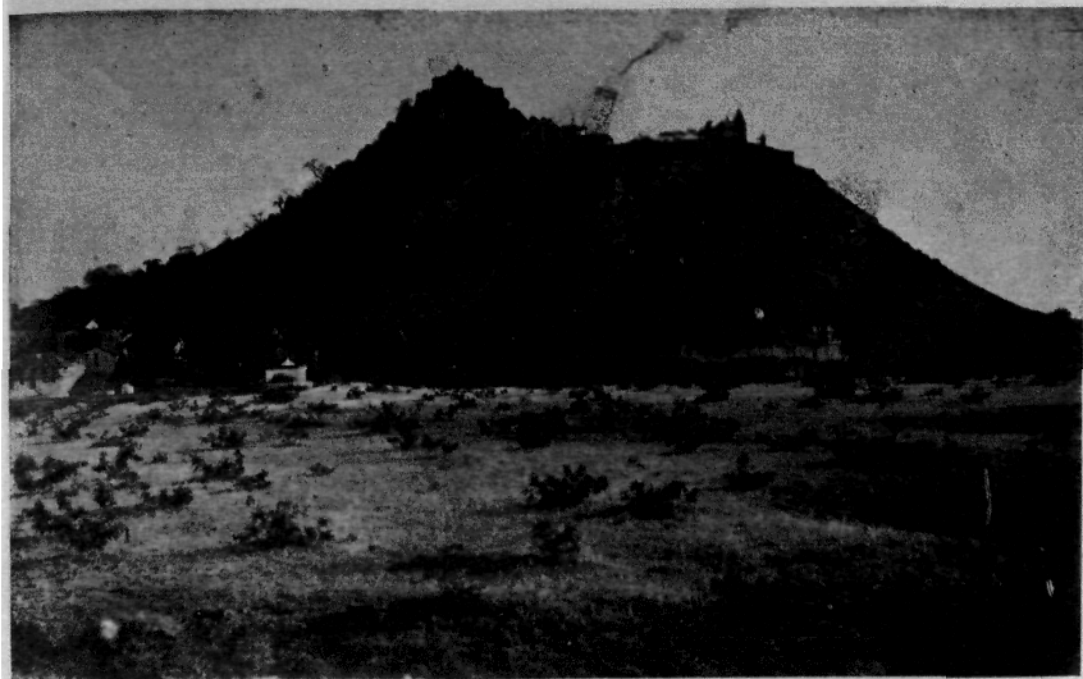
चित्र २६४ श्री कदंबगिरिनी नीचेनु देरासर • कदंबगिरि
Fig. 264 The temple at the foot of Kadambagiri

चित्र २६५ श्री कदंबगिरिनी उपरलुं देरासर
Fig. 265 The temple at the top of Kadambagiri

चित्र २६६ श्री शत्रुंजयावतार • कदंबगिरि
Fig. 266 Śrī Śatrunjayaātār - Kadambagiri

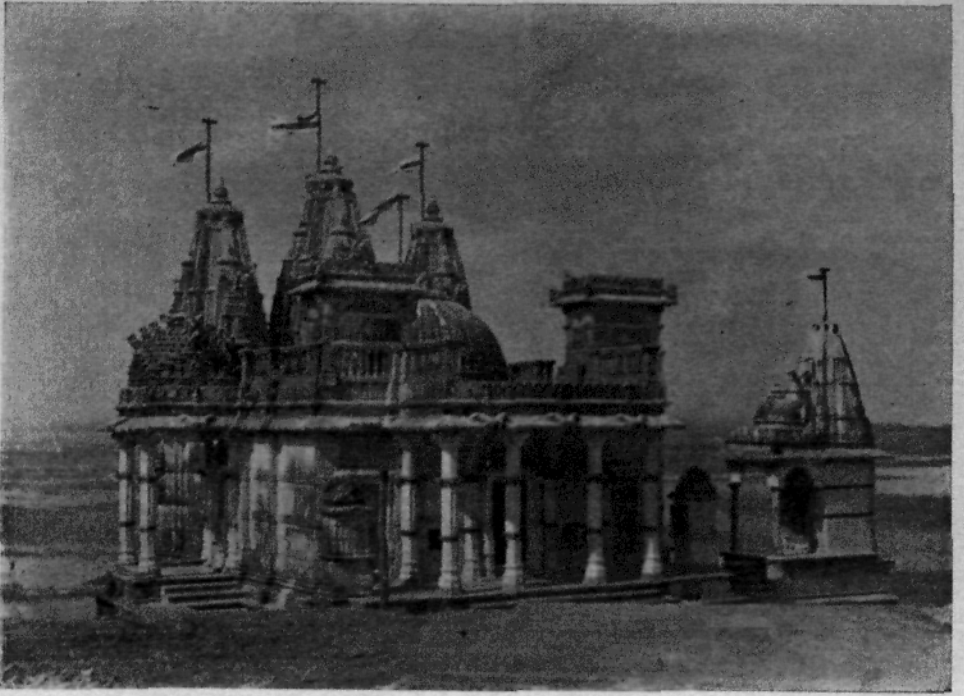

चित्र २६७ श्री तालध्वजगिरि • तलाजा
Fig. 267 Śrī Tāladhvajagiri - Talājā (Kathiāwar)

चित्र २६८ श्री तालध्वजगिरिनुं मुख्य देरासर • तलाजा
Fig. 268 The main temple of Tāladhvajagiri - Talājā

चित्र २६९ श्री तालध्वजगिरिनी उपरनी टुकनुं देरासर

Fig. 269 The temple on the top Tuk on the Tāladhvajagiri - Talājā

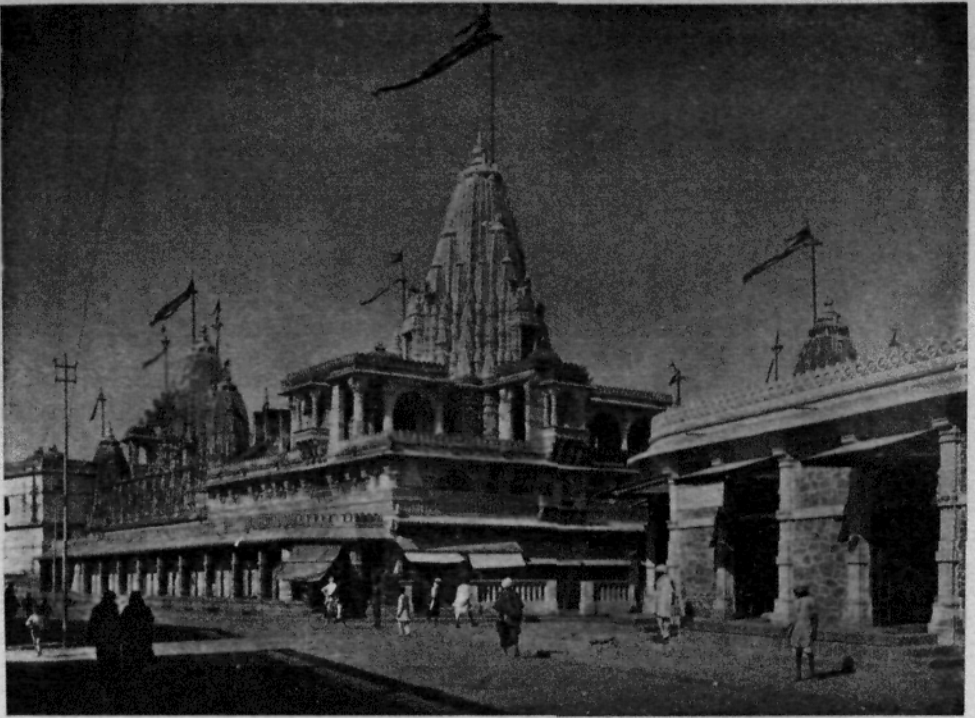
चित्र २७० श्री पार्श्वनाथजी • भावनगर

Fig. 270 Śrī Pārśvanāth - Bhāvnagar

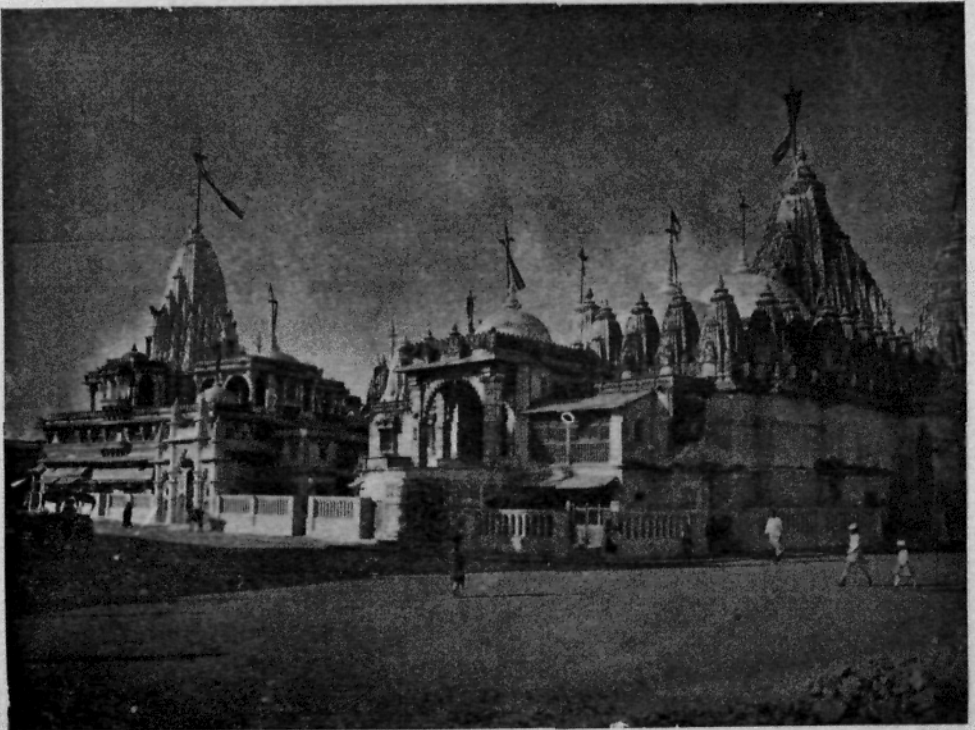

चित्र २७१ दादासाहेबनुं देरासर • भावनगर

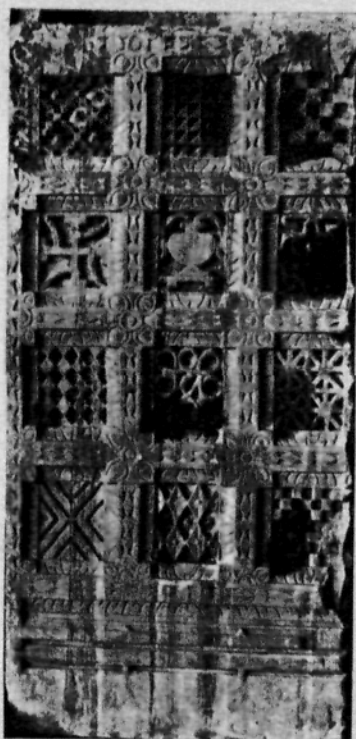
Fig. 271 The temple of Dādāsāheb - Bhāvnagar

चित्र २७२ चोरीवाला देरासरनो आगळनो देखाव • जामनगर
Fig. 272 Front view of Chauriwālā temple - Jāmnapur

चित्र २७३ चोरीवाला देरासरना पाछला भागनो देखाव • जामनगर
Fig. 273 Back view of Chauriwālā temple - Jāmnapur

चित्र २७४-२७५-२७६ खंभातनी जुमा मस्जिदमांनां जैन शिल्पो

Fig. 274-275-276 Jain sculptures preserved in Jummā Masjid at Cambay

चित्रपरिचय

ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય

ચિત્ર પ્લેટ ૧

ચિત્ર. ૧ હસ્તચિત્તો અને આયુધો. આકૃતિ ૧ માળા, આકૃતિ ૨ ક્ષત્ર, આકૃતિ ૩ શંખ, આકૃતિ ૪, ૫ કમળનું ફૂલ, આકૃતિ ૬ ડમરૂ, આકૃતિ ૭ વજ્ર, આકૃતિ ૮ ખડ્ગ (તલવાર), આકૃતિ ૯ પાશ, આકૃતિ ૧૦ ભાલો, આકૃતિ ૧૧, ૧૨ કમળનું ફૂલ, આકૃતિ ૧૩ આમ્રલૂખી (આંખાની લૂગ), આકૃતિ ૧૪ હાથી, આકૃતિ ૧૫ દાલ, આકૃતિ ૧૬ કમંડળ, આકૃતિ ૧૭ છત્ર, આકૃતિ ૧૮ પુસ્તક, આકૃતિ ૧૯ શંખ, આકૃતિ ૨૦ ઘંટ, આકૃતિ ૨૧ પાશ, આકૃતિ ૨૨ વીણા, આકૃતિ ૨૩ બાળક, આકૃતિ ૨૪ આમ્રલૂખી, આકૃતિ ૨૫ ભાલો, આકૃતિ ૨૬ બાણ, આકૃતિ ૨૭ જમ્બેયો, આકૃતિ ૨૮ ધનુષ, આકૃતિ ૨૯ ત્રિશૂલ, આકૃતિ ૩૦ બાળક, આકૃતિ ૩૧ કમળ, આકૃતિ ૩૨ કુંભ.

આ આયુધો તાડપત્રની હસ્તપ્રતોના ચિત્રો તથા જૈન દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પરથી નકલ કરીને અભ્યાસીઓની નજર માટે અત્રે રજૂ કરેલાં છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨

ચિત્ર ૨, ૩, ૪ જુદીજુદી જાતના આચાગપટોની તકતીઓ. આ તકતીઓ મથુરાના કંકાલીટીલાનાં ખોદકામમાંથી મળી આવી હતી અને ઈસવીસનના બીજા સદ્કાના જૈન ગૃહસ્થો તેની પૂજા કરતા હતા. આ ત્રણે ચિત્રોનાં વર્ણન માટે Archaeological Survey of Indiaના Volume XXની Plate VII, IX તથા VIIIનું વર્ણન જુઓ.

ચિત્ર ૫ ચરણપાદુકા. આ પાદુકા પણ કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી હતી. બીજા સદ્કામાં જૈનો ચરણપાદુકાઓની પૂજા કરતા હોવાનો આ મહત્વનો પુરાવો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૩

ચિત્ર ૬ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: મસ્તકવગરની આ ખંડિતમૂર્તિની વાસ્તવિક ઓળખાણ વિસ્તૃત વિવેચન સહિત 'ભારતીય વિદ્યા' ત્રિમાસિકના પ્રથમ વર્ષના બીજા અંકમાં 'શુભરાતની પ્રાચીનતમ જિન-મૂર્તિઓ' નામના લેખમાં પૃ. ૧૭૬થી ૧૮૪માં હું આપી ગયો છું.

ચિત્ર ૭ શ્રી ઋષભદેવજી: આ મૂર્તિની ઓળખાણ પણ હું ઉપરોક્ત લેખમાં આપી ગયો છું.

આ બંને મૂર્તિઓ પણ મથુરાના કંકાલીટીલાના ખોદકામમાંથી મળી આવી હતી અને સ્વ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પોતાના The Jain stupa and other antiquities of Mathura નામના પુસ્તકમાં આ બંને મૂર્તિઓ અનુક્રમે ચિત્ર પ્લેટ નંબર ૯૮ અને ૯૫ તરીકે શ્રી ઋષભનાથ અને વર્ધમાનના નામથી ખોદી રીતે રજૂ કરી છે, જે હું ઉપરોક્ત લેખમાં જતાવી ગયો છું.

ચિત્ર પ્લેટ ૪

ચિત્ર ૮ શ્રી મહાવીરસ્વામી. આ મૂર્તિ ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ ક્ષત્રિયકુંડના કુંડેષાટ પર્વત ઉપરના જિનમંદિરમાં આવેલી છે અને તેનો ફોટોગ્રાફ અમદાવાદની યંગમેન્સ જૈન સોસાયેટીની ઓફિસ તરફથી મને મળ્યો છે. આ મૂર્તિ ભગવાન મહાવીરના સમયની અથવા તો એકાદ સદ્કા પછીની હશે એમ માઈ માનવું છે. આ મૂર્તિનું શિલ્પ આપણને તે વખતના શિલ્પીઓની શિલ્પ-કળાનો આબેહૂબ ખ્યાલ આપે છે.

ચિત્ર ૯ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: રાજગૃહીના ઉદયગિરિ પહાડ ઉપરની શુદ્ધામાંની આ મૂર્તિનો ફોટોગ્રાફ

પણ મને ઉપરોક્ત સંસ્થા તરફથી મળ્યો છે. આ મૂર્તિની લવ્ય મુખાકૃતિ, તેની પાછળના ભાગની વિસ્તૃત નાગકણ્ઠા તથા તેની પલાંઠી નીચેની કમળાકૃતિ તથા નાગના મુંચળાની અપૂર્વ શિલ્પરચના જોનારને તે વખતના મહાન શિલ્પીઓની સખળ પ્રેરણા તરફ માનની નજરે જોવાની ભીમિએ ઉત્પન્ન કર્યો વિના રહી શકતી નથી. કાળના પંખમાંથી ભારતના શિલ્પધન સર્માં આવાં શિલ્પો વિરલ જ અચી ગયાં હોય તેમ લાગે છે. બંને મૂર્તિઓને લાંછન નથી.

ચિત્ર પ્લેટ ૫

ચિત્ર ૧૦ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: રાજગૃહીના ઉદયગિરિ પહાડની ગુફાની બહારની પાર્શ્વનાથજીની આ મૂર્તિ પણ પ્રાચીન શિલ્પકળાનો એક અજોડ નમૂનો છે. જૈનોએ આવા શિલ્પધનોનું રક્ષણ બહુ જ કાળજીથી કર્યું છે અને વધુ કાળજીથી તેનું રક્ષણ કરવાની જરૂરિયાત છે.

ચિત્ર ૧૧ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: કાઠિયાવાડમાં આવેલા વળા ગામની પાસે આવેલી ઢાંકની ગુફામાંની આ જોભી પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિનો ફોટોગ્રાફ અને 'શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશક સમિતિ' અમદાવાદના કાર્યવાહકો તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મળ્યો છે. આ મૂર્તિનો પરિચય પણ હું મારા 'ભારતીય વિદ્યા' વાળા લેખમાં આપી ગયો છું.

ચિત્ર પ્લેટ ૬

ચિત્ર ૧૨ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: કાઠિયાવાડમાં જુનાગઢ રાજ્યની હદમાં આવેલા ઉના ગામથી દોઢ માઇલ દૂર આવેલા અગ્રરા ગામની લાગોળે જુદાજુદા બે ટુકડાઓવાળી લગભગ બીજા અગર ત્રીજા સૈકાની આ જોભી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ મેં આજથી બાર વર્ષ પહેલાં અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં જોઈ હતી અને તે વખતે ત્યાંના કાર્યવાહકોને દેરાસરના કંપાઉડમાં લાવી એક બાજુ રાખી મૂકવા સૂચના આપી હતી છતાં પણ બીજી વખત બપોરે હું ત્યાં બે વર્ષ ઉપર ગયો હતો ત્યારે તેની તે સ્થિતિમાં સારા નસીબે જોભી હતી. આ મૂર્તિનો ધણોખરે ભાગ ધસાઈ ગયેલો હોવા છતાં પણ તેની શિલ્પકલા અદ્ભુત પ્રકારની હોવાનો પુરાવો આપી રહી છે. આશા રાખું છું કે અગ્રરા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના કાર્યવાહકો આ શિલ્પને સાચવવાની કાળજી રાખશે.

ચિત્ર ૧૩ અગ્રાત દેવી: ઉપરોક્ત શ્રી અગ્રરા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના કંપાઉડમાં પેસવાના દર-વાળની સામે એક બાજુ પરના કાંટાના ઝાંખરાંઓમાં આ દેવીની જોભી શિલ્પાકૃતિ પણ વર્ષોનાં ટાઢ, તડકા અને વરસાદની ઝડીઓ ઝીલતી અવનત મરતકે જોભી છે. તેનાં આયુધો પૈકી એક હાથમાં ધંટા અને બીજા હાથમાં દંડની આકૃતિ સિવાયનાં બધાં આયુધો નષ્ટ થઈ ગયેલાં હોવાથી તેની ઝોળખાણ થવી બહુ જ દુર્લભ છે. છતાં તેનો પહેરવેશ વગેરે જોતાં આ મૂર્તિનું શિલ્પ દસમા સૈકાથી બારમા સૈકાની અંદરના કોઈપણ સમયનું હોય એમ લાગે છે.

આ બંને શિલ્પો ઉપરાંત પણ બીજાં છૂટાછવાયાં શિલ્પો અગ્રરા ગામની આજુબાજુ ફરતાં દેખવામાં આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭

ચિત્ર ૧૪ શ્રી અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથજી: આકોલાની પાસે આવેલા શ્રીપુર નામના ગામના જૈન દેરા-સરના ભૂમિગૃહમાં આવેલી આ મૂર્તિ રાવણ રાજ્યે ભરાવી હોવાની માન્યતા જૈનોમાં ધણી જ પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત છે અને તેના વર્ણન માટે ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રી જિનપ્રભ-સુરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામના ગ્રંથમાં શ્રી અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથકલ્પ નામનો આખો કલ્પ રચેલો છે. આ મૂર્તિ અર્ધપદ્માસનની ખેઠકે બિરાજમાન છે અને તેની મરતક પાછળની નાગની કણ્ઠા પણ બીજી પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન મૂર્તિઓ કરતાં જુદી જ જાતની છે અને એના ધ્વજારે

એનું ઘડતર બહુ જ ઉતાવળથી કર્યું હોય તેમ સ્પષ્ટ લાગે છે. આ મૂર્તિની ઝેનોની મુખ્ય બંને (શ્વેતાંબર અને દિગંબર) શાખાઓ પૂન્યભાવથી પૂજા કરે છે.

ચિત્ર ૧૫ શ્રી માણિક્યસ્વામીજી : દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ રાજ્યની હદમાં આવેલા કુલ્પાકજી નામના ગામની અંદરના જિનમંદિરમાં આ અર્ધપદ્માસનરથ મૂર્તિ બિરાજમાન છે અને ઝેનોની માન્યતા પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષપભદ્રેવના વડીલ પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીએ આ મૂર્તિ ભરાવરાવેલી છે. આ મૂર્તિની ઉત્પત્તિ સંબંધી પણ ઉપરોક્ત 'વિવિધતીર્થકલ્પ'ના કોલ્લપાકમાણિક્યદેવતીર્થકલ્પ નામના કલ્પમાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં જે સંવત ૧૭૬૭ની સાલનો લેખ છે, તે તો શ્રી ભાવનગરના સંધે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે વખતનો છે.

બંને મૂર્તિઓ ઘણી જ પ્રાચીન છે અને બંને ઉપર લેખ કરેલો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮

ચિત્ર ૧૬ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : આ મૂર્તિ પણ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી હતી અને હાલ તે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં છે. મૂર્તિના મસ્તક ઉપરની નાગદ્રષ્ટા બહુ જ સુંદર રીતે શિલ્પીએ રજૂ કરેલી છે અને બેઠકની નીચેના ભાગ એટલે બધા નાશ પામેલ છે કે લેખનો શબ્દ સુદ્ધ પણ રહ્યો નથી, છતાં પણ મૂર્તિનો સમય તેના ઘડતર ઉપરથી બીજા સૈકા પછીનો તો નથી જ તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિના બંને કાન બીજી જિનમૂર્તિઓની માફક ખભાને અડેલા નથી અને તેના શિલ્પીએ કુદરતી કાનની માફક જ ઘડેલા છે, એટલે એમ માનવાને કારણ રહે છે કે કદાચ આ મૂર્તિ મહાવીરસ્વામીના સમય પહેલાંની પણ હોય.

ચિત્ર ૧૭ શ્રી જિનમૂર્તિ : આ મૂર્તિ પણ કંકાલીટીલામાંથી મળી આવેલી છે, પરંતુ આ મૂર્તિ ઉત્થિત પદ્માસનની બેઠકે બેઠેલી છે તે, અને તેના મસ્તકના વાળ પણ ચૂંચળાંવાળા છે તે, તેને બીજી જિનમૂર્તિઓથી જુદી પાડી દે છે. મૂર્તિની છાતી પર શ્રી વત્સનું ચિહ્ન પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ મૂર્તિના બંને ખભા ઉપરથી ફેંદ કાણીના અડધા ભાગ સુધી વાળ ફાટરેલા દેખાય છે, એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે આ મૂર્તિ ઝેનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષપભદ્રેવની જ છે.

ચિત્ર ૧૮ ખંડિત શ્રી જિનમૂર્તિ : આ મૂર્તિ પણ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવી હતી. આ મૂર્તિના મસ્તકનો ભાગ બિલકુલ ખંડિત છે અને પ્રાચીન સમયમાં મૂર્તિઓને લાંછન નહિ હોવાથી, આ મૂર્તિને ઓળખવી મુશ્કેલ છે. મૂર્તિની પલાંડી નીચે અસ્પષ્ટ આક્ષરો ખરોટ્ટી લિપિમાં ફાટરેલા છે, જે વાંચી શકાય તેવા નથી. પદ્માસનની નીચે બંને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ ફાટરેલી છે અને મધ્યમાં ધર્મચક્રના બદલે સ્તૂપની આકૃતિ ફાટરેલી છે અને તે સ્તૂપની બંને બાજુએ ચાર ચાર આકૃતિઓ સ્તૂપની સ્તુતિ કરતી શિલ્પીએ રજૂ કરીને તે વખતના જૈન ગૃહસ્થોની અંદર પ્રચલિત સ્તૂપપૂજનો પુરાવો રજૂ કર્યો છે.

ચિત્ર ૧૯ શ્રી જિનમૂર્તિ : આ શ્રમસાધિત શિલ્પ પણ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી મળી આવ્યું હતું. મૂર્તિના પદ્માસનની નીચે સુંદર ફાટરણીવાળા વચ્ચની આકૃતિ શિલ્પીએ ઘડીને આ મૂર્તિ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની હોવાની રજૂઆત કરી છે. મૂર્તિના મસ્તકના પાછળ આભામંડળની રજૂઆત તથા પદ્માસનમાં કમળની પાંખડીઓની રજૂઆત પરથી આ મૂર્તિ અરિહંત ભગવાનની હોવાની સાબિતી આપે છે. પદ્માસનની નીચેના બંને છેડે એકેક સુંદર સિંહની આકૃતિ ફાટરેલી છે અને ડાબી તરફના સિંહની પાછળ એક મૂર્તિ ભરાવનાર સ્ત્રીની આકૃતિ શિલ્પીએ ફાટરેલી છે. આ મૂર્તિની શિલ્પકળા અગિયારમા સૈકાની છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬

ચિત્ર ૨૦ શ્રી અમરા પાર્શ્વનાથજી : કાઠિયાવાડના અમરા ગામના દેરાસરમાં આવેલાં આ પ્રતિમાજી પણુ જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે ધણુંજ પ્રાચીન છે. પ્રતિમાજી પર લેપ કરેલ હોવાથી તેનું શિલ્પ કયા સમયનું હશે તેની યરાળર કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે, છતાં પણુ પ્રતિમાજી પ્રાચીન તો જરૂર છેજ, અને આ તીર્થ એવી સુંદર એકાંત જગ્યાએ આવેલું છે કે તેની એક વખત યાત્રા કરવાથી આત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે. લેખકે પોતે પણ બેવાર આ તીર્થની યાત્રા કરીને આત્મિક આહ્વાદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

ચિત્ર ૨૧ યક્ષયુગલ : આ સુંદર શિલ્પ પણુ મથુરા મ્યુઝિયમમાં છે. આ શિલ્પની ઓળખાણ માટે મથુરા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર શ્રીયુત વાસુદેવંશરણ અગ્રવાલે 'જૈન સત્યપ્રકાશ' માસિકના વર્ષ ૪ના અંક ૧૨માં એક લેખ લખેલો છે, પરંતુ ત્યાં તેની ઓળખાણ આપી નથી.

ચિત્રમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંને સાથે જોડાઈને બેઠેલાં છે. બંનેના હાથો તથા મુખ-કૃતિઓ ખંડિત છે. બંનેના મસ્તકની ઉપરના ભાગમાં એક જાડ છે અને તે જાડની મધ્યમાં જિનેશ્વરની મૂર્તિ પદ્માસનની બેઠેકે શિલ્પીએ કાતરેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્ત્રીનાં ડાયા હાથમાંની બાળકની આકૃતિ અસ્પષ્ટ દેખાય છે, તે ઉપરથી મને લાગે છે કે આ શિલ્પમાં જે પુરુષાકૃતિ છે તે બે હાથવાળા યક્ષની છે અને સ્ત્રીની આકૃતિ તે અંગિકા દેવીની છે.

ચિત્ર ૨૨ હરિજૈનમેળિનાં સ્વરૂપો : આ શિલ્પો પણુ મથુરાનાં કંકાલીટીલામાંથી મળી આવેલાં છે. આનું વિવેચન મેં અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતા 'જૈન સત્યપ્રકાશ' માસિકના વર્ષ ૪ના અંક ૧-૨માં કરેલું છે.

ચિત્ર ૨૩ ગૃહસ્થ યુગલ : કંકાલીટીલામાંથી મળી આવેલી આ ગૃહસ્થ યુગલની પ્રતિમા તે સમયના શ્રવકશ્રાવિકાઓના પહેરવેશનો આબેહૂળ ખ્યાલ આપે છે. ગૃહસ્થના ભક્તિપૂર્વક જોડેલા બંને હાથોની વચ્ચે ફૂલની માળાની રળાઆત શિલ્પીએ કરેલી છે. શિલ્પીએ ગૃહસ્થના ચહેરા ઉપર જે ભક્તિભર્યો ભાવ દેખાડવામાં સફલતા મેળવેલી છે, તે આપણને તેના પ્રત્યે માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦-૧૧

ચિત્ર ૨૪ શ્રી જિનમૂર્તિ :

ચિત્ર ૨૫ શ્રી જિનમૂર્તિ :

ચિત્ર ૨૬ શ્રી ઋષભદેવજી :

ચિત્ર ૨૭ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : આ ચારે જિનમૂર્તિઓ વડોદરા રાજ્યના વિગપુર તાલુકાના મહુડી ગામના જોદકામમાંથી મળી આવી હતી.

વડોદરા રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતાના ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ના વાર્ષિક અહેવાલમાં માન્યવર હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીએ આ ચારે જિનમૂર્તિઓને યૌદ્ધ મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવી છે. અને મેં મારા 'ગુજરાતની પ્રાચીનતમ જિનમૂર્તિઓ' નામના 'ભારતીયવિદ્યા' વર્ષ ૧લાના ૨મ્ અંકમાં તેઓના જ પુરાવાઓથી તથા બીજા શાસ્ત્રીય પુરાવાઓ આપોને સાબિત કરી આપ્યું છે કે આ મૂર્તિઓ માન્યવર શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ યૌદ્ધ મૂર્તિઓ નથી પરંતુ જિનમૂર્તિઓ જ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨

ચિત્ર ૨૮ કાઉસગીયાજી : પિંડવાડા (ગારવાડ)ના શ્રી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં આવેલી જિનેશ્વરદેવની આ મૂર્તિનું વિસ્તૃત વર્ણન ઇતિહાસપ્રેમી શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ 'નાગરીપ્રચારણી

પત્રિકાના નવીન સંસ્કરણુ ભાગ ૧૮ અંક ૨ ના ૨૨૧થી ૨૩૧મા પાના ઉપર આવેલું છે. આ મૂર્તિની બાયાઈ ચાર ફૂટથી કાંધક વધારે છે અને મૂર્તિના પાદપીઠ ઉપર પાંચ લીટીનો સંસ્કૃત ભાષામાં એક લેખ નીચે પ્રમાણેનો ક્રોતરેલો છે.

- (૧) ઔ નીરાગત્વાદિભાવેન, સર્વજ્ઞત્વવિભાવકં । જ્ઞાત્વા ભગવતાં હર્ષ, જિનાનામેવ પાવનં ॥ દ્રો-વચક
- (૨) યશોદેવ..... મિઃ..... રિદં જૈનં કારિતં યુગ્મમુત્તમં ॥
- (૩) ભવશતપરંપરાજિજત-ગુહકર્મ્મરસો (જો)... ત.....વર દર્શનાય શુદ્ધ સન્નિધાન ચરણલાભાય ॥
- (૪) સંવત ૭૪૪ ।
- (૫) સાક્ષાત્પિતામહેન્નેવ, વિશ્વરૂપવિધાચિના ।

શિલ્પિના શિવનાગેન, કૃતમેતરજિજનદ્વયમ્ ॥

લેખની ચોથી લીટીમાં સંવત ૭૪૪નો ૨૫૪ નિર્દેશ છે અને પાંચમી લીટીમાં મૂર્તિનો ધાટ ઘડનાર શિલ્પી શિવનાગનું નામ આવેલું છે.

ચિત્ર ૨૬ શ્રી ઋષભદેવજી : આ મૂર્તિ પણ ઉપરોક્ત દેરાસરમાં આવેલી છે. આ મૂર્તિનું વર્ણન મેં મારા 'ભારતીય વિદ્યા'ના લેખમાં ચિત્ર નંબર ૮ તરીકે કરેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩

ચિત્ર ૩૦ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : આ મૂર્તિ પણ ઉપરોક્ત દેરાસરમાં આવેલી છે. ચિત્રની મધ્યમાં શ્રી પાર્શ્વનાથજી ચિરાંજીવન છે. તેઓની બંને બાજુએ બે કાઉસગીયા બોલેલા છે મૂર્તિની પલાંડી નીચે સુંદર પળાસન ક્રોતરેલું છે, પળાસનની નીચે કમલની પાંખડીઓ અને કમલની પાંખડીઓ નીચે સુંદર કારીગરીવાળા વસ્ત્રની આકૃતિ ક્રોતરેલી છે. વસ્ત્રની આગળના ભાગમાં ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક હરણુની આકૃતિ છે, હરણુની આકૃતિની પાસે એકેક સિંહની આકૃતિ ક્રોતરેલી છે. સિંહની નજીકમાં જમણી બાજુએ ડાબા હાથમાં ફળ પકડીને બેઠેલી યક્ષની આકૃતિ ક્રોતરેલી છે, યક્ષની નીચે તેનું વાહન હાથી છે. ડાબી બાજુએ જમણા હાથમાં આંગાની લૂંચ પકડીને તથા ડાબા હાથમાં બાળક તેડીને બેઠેલી, સિંહના વાહનવાળી અંબિકાદેવીની મૂર્તિ છે. યક્ષ અને યક્ષિણીના પાછળના ભાગમાં એકેક બીબા ચામરધારિણી સ્ત્રીની આકૃતિ છે. ધર્મચક્રની તથા યક્ષ-યક્ષિણીના ઠેઠ નીચેના ભાગમાં નવ ગ્રહોની મૂર્તિઓ ક્રોતરેલી છે. આવી સુંદર આકૃતિઓવાળાં શિલ્પો જાણે શિલ્પીએ કોઈ પુરસ્કૃતના સમયે દેવી પ્રેરણાથી ઘડી કાઢ્યાં હોય તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિ લગભગ આઠમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર ૩૧ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ)ના કોઈ જૈનમંદિરની આ મૂર્તિનું વિસ્તૃત વર્ણન મેં મારા 'ભારતીય વિદ્યા'વાળા લેખમાં ચિત્ર ૯ તરીકે કરેલું છે.

આ મૂર્તિ મોટે ભાગે ચિત્ર નંબર ૩૦ની સાથે મળતી આવે છે, છતાં બંનેના ઘડનાર શિલ્પીઓ જુદાજુદા હોવા સાથે બંને જુદાજુદા સમયની હોય એમ લાગે છે. આ મૂર્તિ પણ આઠમા નવમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૪

ચિત્ર ૩૨ શ્રી ઋષભદેવજી : પ્રભાસપાટણના સુવિધિનાથ ભગવાનના જિનમંદિરના ગભારામાં જમણી બાજુએ ધાતુની બીબી પ્રતિમા છૂટી છે. મૂળ આ પ્રતિમા કોઈ પરિકરવાળી જિનમૂર્તિની બાજુના કાઉસગીયા હોવા જોઈએ. આ બીબી મૂર્તિની નીચે ચાર ભુજવાળી ચક્રેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ છે અને તેની ડાબી બાજુએ જમણા હાથમાં આંગાની લૂંચ પકડીને તથા ડાબા હાથમાં બાળક તેડીને બેઠેલી અંબિકાની મૂર્તિ છે. અંબિકાની ધાતુની બીબી મૂર્તિ જવલ્લેજ મળી આવે છે.

ચિત્ર ૩૩ શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી અને અંબિકા : ઉપરોક્ત કાઠિસગીયાની મૂર્તિના નીચેના ભાગનો ફોટો ડાબી બાજુએથી લઇને અત્રે રજૂ કરેલો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૫

ચિત્ર ૩૪ શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી : ઉપરોક્ત મૂર્તિના નીચેના ભાગમાંની દેવીનો જુદો જ ફોટો અત્રે રજૂ કરેલો છે. દેવીના ચાર હાથો પૈકી ઉપરના બે હાથોમાં ચક્ર છે અને નીચેનો જમણો હાથ વરદ મુદ્રાએ રાખેલો છે અને તેમાં માળા છે, તથા નીચેના ડાબા હાથમાં શંખ છે. નીચે તેનું વાહન ગરુડ છે અને ગરુડની નીચે કમલનું ફૂલ છે.

ચિત્ર ૩૫ શ્રી અંબિકાદેવી : ઉપરોક્ત મૂર્તિની બાજુમાંની જીભી અંબિકાદેવીનો ફોટો જુદો લઇને અત્રે રજૂ કરેલો છે. તેના બે હાથ પૈકી જમણા હાથમાં આંખાની લૂંચ છે અને ડાબા હાથથી પકડીને બાજુક કમ્પર ઉપર બેસાડેલું છે.

એક જ મૂર્તિમાં બે જુદીજુદી યક્ષિણીઓની રજૂઆત કરેલી આવી મૂર્તિઓ કોઇક વિરલ જ મળી આવે છે; અને તેથી જ આ મૂર્તિ જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમક્ષ એક નવો વિચાર રજૂ કરે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૬

ચિત્ર ૩૬ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : આ મૂર્તિ માદ્રા પોતાના સંગ્રહની છે. આ મૂર્તિનું વિસ્તૃત વર્ણન મારા 'ભારતીય વિદ્યા'ના લેખમાં ચિત્ર ૧૦ તરીકે મેં કરેલું છે. આ મૂર્તિની પાછળના ભાગમાં દસમાં સૈકાની સિખિમાં કોતરાયેલો એક ટૂંકો લેખ છે. જે આ પ્રમાણે છે :

શ્રીચંદ્રકુલે માદ ગચ્છે મુક્તિ સમીહયા । શ્રાવકો ગોચિ નામૈ જિનવ્રય ।

ચિત્ર ૩૭ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : આ મૂર્તિ સ્વર્ગેશ્વ જૈન વિદ્વાન બાબુ પૂર્ણચંદ્ર નાહરના સંગ્રહમાં છે અને તે વિક્રમ સંવત ૧૦૭૭ની છે. જેનું ચિત્ર 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકના પહેલા જ પૃષ્ઠની સામે ચિત્ર નંબર ૩ તરીકે છપાયું છે. પણ ત્યાં (ચિત્ર નંબર ૬ વાળી મૂર્તિની માફક) એ પુસ્તકના વિદ્વાન સંપાદક શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ, એ મૂર્તિ પાર્શ્વનાથની હોવા છતાં એને આદિનાથની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે. આ મૂર્તિની વાસ્તવિક ઓળખાણ હું મારા 'જૈન સત્યપ્રકાશ'ના ૭મા વર્ષના ૧-૨-૩ અંકમાં 'આરમાં સૈકા પહેલાંની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ' નામના લેખમાં ચિત્ર ૬ના વર્ણન તરીકે આપી ગયો છું.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૭

ચિત્ર ૩૮ શ્રી પાર્શ્વનાથજી : આ મૂર્તિ મુંબાઇમાં પાયલુની પર આવેલા શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરમાં ઉપરના ભાગમાં છે અને મૂળ આ મૂર્તિ પ્રભાસપાટણથી ધાતુની મૂર્તિઓ બેગી આવેલી છે. મૂર્તિની પાછળના ભાગના લેખમાં વિક્રમ સંવત ૧૦૬૩ની સાલ ૨૫૯ રીતે વાંચી શકાય છે.

આ મૂર્તિ ચિત્ર નંબર ૩૦ વાળી પિંડવાડાની મૂર્તિ સાથે મળતી આવે છે, પરંતુ આ મૂર્તિનું શિલ્પ ચિત્ર નંબર ૩૦ વાળી મૂર્તિના જેવું સુરેખ અને સુંદર નથી.

ચિત્ર ૩૯ ચિત્ર નં. ૩૮ની મૂર્તિનો પાછળનો ભાગ : આ પાછળનું ચિત્ર રજૂ કરવાનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે એની પાછળનો સંવત ૨૫૯ વાંચી શકાય, પરંતુ કમનસીબે પ્લેટમાં અક્ષરો ૨૫૯ વાંચી શકાય તેવા આવ્યા નથી, છતાં પણ જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને અગિયારમા સૈકાની શરૂઆતના વખતની જૈનમૂર્તિઓના શિલ્પનો કાંઈક ખ્યાલ તો જરૂર આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૮

ચિત્ર ૪૦ શ્રી ઋષભદેવજી : આ મૂર્તિ પણ ગોડીજીના દેરાસરમાં પ્રભાસપાટણથી આવેલી છે. આ

મૂર્તિની પાછળના લેખનો સંવત ચિત્ર ૪૧માં સ્પષ્ટ વંચાય છે. મૂર્તિની બંને બાજુની ચામર-ધારિણીઓ, જમણી બાજુના યક્ષ તથા ડાબી બાજુની અંગિકા યક્ષિણીની મૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગરદનની પાછળની પ્રભાવલિનો નાશ થએલો છે. ઋષભદેવજીની મૂર્તિની સાથે અંગિકાની રજૂઆત પણ જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમક્ષ એક નવો વિચાર રજૂ કરે છે.

ચિત્ર ૪૧ ચિત્ર ૪૦ની પાછળનો ભાગ: મૂર્તિની બેઠકની નીચેના ભાગના ત્રણ લીટીના લેખમાં બીજી લીટીમાં વિક્રમ સંવત ૧૦૯૦ સ્પષ્ટ વંચાય છે. આ મૂર્તિના માથાની પાછળના બંને ભાગમાં ગરદન તરફ લટકતી વાળની લટો ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં ઋષભદેવ ભગવાનની વાળની લટો ખભા ઉપર લટકતી હોય એવા પુરાવાઓ ઘણા મળી આવે છે; પરંતુ આવી રીતે મસ્તકની પાછળ ગરદન સુધી લટકતા વાળવાળી મૂર્તિ, આના સિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે હોવાનું મારા જાણવામાં કે સાંભળવામાં નથી.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૯

ચિત્ર ૪૨ શ્રી જિનમૂર્તિ: પાટણના અષ્ટાપદજીના દેરાસરના ભોંયરામાં આવેલી આ નેત્રને આનંદકારી, પ્રશમરસ ઝીલતી મૂર્તિ, એના ઘડનાર શિલ્પીએ કોઈ કુરસદના સમયે ઘડી હોય તેવી લાગે છે. આ મૂર્તિ લગભગ અગિયારમા સૈકાની હોય તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિને પણ લાંછન નથી.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૦

ચિત્ર ૪૩ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: પાટણથી ચાર માઇલ દૂર આવેલા ચાણ નામના ગામમાં આવેલા જિનમંદિરના આ પ્રતિમાજી ચાણ પાર્શ્વનાથના નામે ઓળખાય છે. જૈનો આ પ્રતિમાજીને પણ ઘણા જ પ્રાચીન માને છે. આ પ્રતિમાજીને લેપ કરેલો હોવાથી તેનો ખરો સમય કદાચી શકવો મુશ્કેલ છે.

ચિત્ર ૪૪ શ્રી અવંતિપાર્શ્વનાથજી: માળવાના મુખ્ય શહેર ઉજ્જૈનમાં અવંતિપાર્શ્વનાથના દેરાસરના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ જિનમંદિરના ભૂમિશૃદ્ધમાં આ પ્રતિમાજી આવેલાં છે.

આ અવંતિપાર્શ્વનાથનું દેરાસર આર્યસુહસ્તિસ્વામીના વખતમાં ઉજ્જૈનીના એક સાર્થવાહના પુત્ર અવંતિસુકુમારના પુત્રે પોતાના પિતાના સ્મરણાર્થે બંધાવ્યું હતું અને સુપ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાન સિદ્ધસેન દિવાકરે 'કથ્યાણુમંદિર સ્તોત્ર' પણ અહીંયાં જ રચ્યું હતું. આ પ્રતિમાજીની નાગદણા પણ જુદી જ હોયતી છે અને પ્રતિમાજી સફેદ આરસનાં છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૧

ચિત્ર ૪૫ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: આ પ્રતિમાજી વર્ધાની પાસે આવેલા લાંકુક ગામના જૈન દેરાસરમાં બિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાજી શ્યામ વર્ણનાં છે. તે થોડાંક વર્ષ પર ખોદકામ કરતાં જમીનમાંથી મળી આવ્યાં હતાં. હાલ તો પ્રતિમાજીને લેપ કરેલો છે. આ સ્થાન બહુ જ રમણીય છે અને એકાંતમાં ધ્યાન ધરવાવાળાને મારે બહુ જ મહત્ત્વનું છે. માનુષી આકારનાં આ પ્રતિમાજી પદ્માસનની બેઠકે બિરાજમાન છે.

ચિત્ર ૪૬ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: ઉપરોક્ત પ્રતિમાજી આંગી સાથે. ધ્યાનના અભ્યાસીઓને આંગી વગરનાં પ્રતિમાજી વધારે આકર્ષક લાગે તે સ્વાભાવિક છે અને બાળજીવને આંગીવાળાં પ્રતિમાજી વધારે આકર્ષક લાગે છે. આ બંને વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખીને આ દેરાસ્રાદિ અરે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૨

ચિત્ર ૪૭ શ્રી નેમિનાથજી: તીર્થોધિરાજ શ્રી શત્રુંજયની મોટી ટૂકમાં પહેલી ભગતીમાં ફરતાં પુંડરીક સ્વામીની બાજુમાં જ આ સુંદર શ્યામવર્ણી પ્રતિમાજી દરેક ભાવિક જૈનોના ચિત્તને આકર્ષી લે છે.

ચિત્ર ૪૮ શ્રી અમીઝરા પાર્શ્વનાથજી: આ પ્રતિમાજી શત્રુંજય પર વાઘણ પોળમાં પેસતાં જમણા હાથ તરફના ઊંચાણુ ભાગમાંનાં એક દેરાસરમાં યિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાજીની સન્મુખ બેસીને ધ્યાન ધરવાનો અમૂલ્ય અવસર આ પુસ્તકના લેખકને કેટલીયે વાર પ્રાપ્ત થયો છે અને શત્રુંજયના દરેક પ્રવાસીને એકાદ વખત આ પ્રતિમાજી સન્મુખ બેસીને આત્મધ્યાન ધરવાની ભલામણ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૩

ચિત્ર ૪૯ શ્રી મહાવીરસ્વામીજી: આ પ્રતિમાજી તીર્થોધિરાજ શ્રી શત્રુંજયના મૂળ નામકના દેરાસરની અંદર પેસતાં ડાબા હાથ તરફના દરવાજાની બાજુમાં એક નાના ગોખલામાં યિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાજી પીળા વર્ણનાં છે અને બહુજ ચમત્કારિક છે.

ચિત્ર ૫૦ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: શત્રુંજય પર આવેલી બાલાભાઈ મોદીની ટૂંકમાં પેસતાં ડાબા હાથ તરફ એક દેરાસર છે અને તે દેરાસરના ગભારાની બહારના ભાગમાં જમણી અને ડાબી બાજુએ એકેક ગોખલો સુંદર કારીગરીવાળો છે. જે બેતાં જ આણુ પર્વત પરના દેરાણીજેઠાણીના ગોખલા યાદ આવે છે. એવા એક ગોખલાની અંદર આ પ્રતિમાજી યિરાજમાન છે. પ્રતિમાજી અદારમાં આથવા ઓગણીસમા સૈકાનાં લાગે છે અને ગોખલાનું કોતરકામ બારમા, તેરમા સૈકાનું લાગે છે. સંભવ છે કે આ ગોખલાનાં કોતરકામ કોઈ બીજેથી લાવીને અહીંયાં ગોઠવવામાં આવ્યા હોય.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૪

ચિત્ર ૫૧ શ્રી શાંતિનાથજી: તીર્થોધિરાજ શત્રુંજય પરની વાઘણ પોળમાં પેસતાં જ ડાબા હાથ પરના દેરાસરમાં આ પ્રતિમાજી મૂળનાયક તરીકે યિરાજમાન છે. શત્રુંજય પર યાત્રાએ આવનાર દરેક યાત્રાળુ અહીંયાં મૈત્ર્યવંદન કરીને જ આગળ વધે છે. આ પ્રતિમાજી બહુજ ભવ્ય અને મનોહર છે અને સુંદર સુરેખ સફેદ આરસમાંથી કોતરેલાં છે.

ચિત્ર ૫૨ શ્રી આદીશ્વરજી: શત્રુંજય પર્વત પરની નવ ટૂંકા પૈકાની સૌથી ઊંચામાં ઊંચી જગ્યાએ આવેલી એમુખજીની ટૂંકના નામે ઓળખાતી ટૂંકના મૂળનાયક તરીકે આ મૂર્તિ યિરાજમાન છે. આ ટૂંક સદા સોમજી નામના બે જૈન શેઠિયાઓએ બંધાવેલી છે અને તેના ઇતિહાસ બહુજ રોમાંચક છે, પરંતુ વિસ્તરભયથી અત્રે નહિ આપતાં ભવિષ્યમાં 'શત્રુંજય સર્વસ્વ' નામના પુસ્તકમાં આપવાનો મારો વિચાર છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૫

ચિત્ર ૫૩ શ્રી સહસ્રરૂપા પાર્શ્વનાથજી: શત્રુંજય પરની બાલાભાઈ મોદીની ટૂંકમાં પેસતાં જમણા હાથ તરફના દેરાસરમાં આ પ્રતિમાજી યિરાજમાન છે. પ્રતિમાજીની પલાંઠી નીચેના લેખનો સંવત ૧૯૨૧ છે જે ૨૫૪ વંચાય છે. પ્રતિમાજી ઉપરના મસ્તકની કણ્ઠાઓ બહુ જ સુંદર રીતે તેના શિળાએ ઘડેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૬

ચિત્ર ૫૪ શ્રી આદીશ્વરજી: શત્રુંજય પર્વત પર રામપોળમાં પેસતાં જ જમણા હાથ તરફ સુરતના શાહ સોદાગર મોતીશા શેઠની ટૂંક આવેલી છે. તે ટૂંકના દરવાજામાં પેસતાં જ સન્મુખ આવેલા ગગનચુંબી દેરાસરના મધ્ય ભાગમાં મૂળનાયક તરીકે આ મૂર્તિ યિરાજમાન છે. આખાએ શત્રુંજય પરના દેરાસરોમાંની જિનમૂર્તિઓ કરતાં આ દેરાસરની જિનમૂર્તિઓનો આરસ બહુ જ સ્વચ્છ અને રક્ષિતક જેવો છે.

ચિત્ર ૫૫ શ્રી પુંડરીકસ્વામી: ઉપરોક્ત દેરાસરની બરાબર સામે જ આવેલા દેરાસરમાં આ મૂર્તિ યિરાજમાન છે. આ મૂર્તિનો આરસ પણ એટલો જ સ્વચ્છ અને ચક્રચકિત છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૭

ચિત્ર ૫૩ શ્રી અભિનંદન સ્વામી: શત્રુંજય પરની નવ ટૂંકાની અંદર જવાના પ્રવેશદ્વારમાં પેસતાં જ જમણા હાથ તરફ શેઠ કેશવજી નાયકની ટૂંક આવે છે. તે ટૂંકના મુખ્ય દેરાસરમાં મૂળનાયક તરીકે આ પ્રતિમાજી ધિરાજમાન છે. આ પ્રતિમાજીનો આરસ પણ બહુ જ સ્વચ્છ અને સુરેખ છે.

ચિત્ર ૫૪ શ્રી અગ્નિતાયજી: ગુજરાતની અંદર આવેલા તારંગા પર્વત ઉપર ગુર્જરેશ્વર કુમારપાસે બંધાવેલા જિન મંદિરમાં આ પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૮

ચિત્ર ૫૮ શ્રી ચંદ્રપ્રભસવામી: કાઠિયાવાડના વેરાવળ રેલ્વે સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ દૂર આવેલા પ્રભાસપાટણમાં આવેલા જૈન દેરાસરે પૈકીના મુખ્ય દેરાસરના મૂળનાયક તરીકે આ મૂર્તિ ધિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ બારમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર ૫૯ પાપાણુની પંચતીર્થી: પાલીતાણુની પાસે આવેલા કદંબગિરિની તળેટીમાં આવેલા જિનમંદિરના મુખ્ય દેરાસરની પાછળના ભાગમાં આ પીળા પાપાણુની પંચતીર્થી આવેલી છે. ચિત્રની અંદર મુખ્ય મૂર્તિની નીચે હાથ જોડીને ઊભેલી શ્રાવકશ્રાવિકાની મૂર્તિઓ પંદરમા સૈકાના ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોના પહેરવેશનો આપણને ખ્યાલ આપે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૨૯

ચિત્ર ૬૦ સહસ્રદણા પાર્શ્વનાથ: જોધપુર (ભારવાડ)ના જિનમંદિરે પૈકીના ગુરંગાતલાવના શ્રી પાર્શ્વનાથજીના જૈન દેરાસરમાં મૂળનાયક તરીકે આ મૂર્તિ ધિરાજમાન છે. આ ચિત્રનું વર્ણન પણ 'ભારતીય વિદ્યા'ના લેખમાં ચિત્ર ૧૨માં હું કરી ગયો છું.

ચિત્ર ૬૧ દાદાસાહેબ: ભાવનગરના મોટા દેરાસરના નામથી ઓળખાતા જિનમંદિરમાં આ મૂર્તિ મૂળનાયક તરીકે ધિરાજમાન છે. ચિત્રની નીચે શરતચૂકથી દાદાસાહેબનું નામ છપાઈ ગયેલ છે.

ચિત્ર ૬૨ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: કાઠિયાવાડમાં આવેલા જીના ગામથી ત્રણ માઈલના અંતરે આવેલા દેલવાડા નામના ગામના જિનમંદિરમાં આ ત્રણે મૂર્તિઓ ધિરાજમાન છે. મધ્યની મૂળનાયકની મૂર્તિ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૩૦

ચિત્ર ૬૩ સમવસરણુ: ભારવાડમાં આવેલા સાદડીની પાસે આવેલા રાણુકપુરના ધરણુવિહાર નામનાં જિનમંદિરની ભમતીમાં આ સમવસરણુની રચના કરેલી છે.

ચિત્ર ૬૪ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: ઉપરોક્ત ધરણુવિહારની નજીકમાં જ જિનમંદિરમાં કાળા પાપાણુની મૂળનાયક તરીકે આ મૂર્તિ ધિરાજમાન છે.

ચિત્ર ૬૫ શ્રી પદ્માવતીદેવી: પાટણની અંદર આવેલા ખેતરપાલના પાડામાં આવેલા દશમા તીર્થંકર શ્રી શીતલનાથના જિનમંદિરમાં જમણી બાજુએ સફેદ આરસની આ મૂર્તિ ધિરાજમાન છે. આ મૂર્તિ લગભગ દસમા, અગિયારમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૩૧

ચિત્ર ૬૬ શ્રી જિનમૂર્તિ: પાટણના ખગકોટડીના પાડામાં આ સુંદર પરિકરવાળી સફેદ આરસ-પહાણુની ચંદ્રપ્રભુની મૂર્તિ ધિરાજમાન છે. *

ચિત્ર ૬૭ શ્રી ઋષભદેવજી : પાટણના ખડાકોટડીના પાડામાં આવેલી મૂળનાયક પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવની સુંદર સફેદ આરસના પરિકરવાળી આ મૂર્તિ બિરાજમાન છે. પ્રતિમાજીની પલાંડીની નીચે તેમનું લાંછન વૃષભ રૂપે દેખાય છે.

આ બંને પરિકરવાળી પ્રતિમાઓ સોળમા સૈકાના ગુજરાતના શિલ્પીઓની અદ્ભુત કારીગરીના નમૂનાઓ રજૂ કરે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૩૨

ચિત્ર ૬૮ શ્રી જિનમૂર્તિ : ભાનગરથી જતી તળાજા રેલવેના તળાજા ગામની પાસે આવેલી તાલ-અજગિર નામની નાની ટેકરી ઉપરના મુખ્ય દેરાસરની જમણી તથા ડાબી બાજુએ સફેદ આરસની શાનુપી આકારની આવી જ એકેક મૂર્તિ જાણી છે. બંને મૂર્તિઓના પગની નીચેના જમણી બાજુના ભાગમાં બે હાથવાળા યક્ષની તથા ડાબી બાજુએ જમણા હાથમાં આંખાની લૂંચવાળી તથા ડાબા હાથથી પકડેલાં બાળકવાળા અંબિકાદેવીની મૂર્તિ છે. પ્રતિમાજીની નીચે લાંછન નથી તેથી આ બંને પ્રતિમાઓ અગિયારમા અથવા બારમા સૈકાની હોય તેમ લાગે છે. આખા તાલઅજગ પર્વત ઉપરના જૈનમંદિરોમાં આટલાં સુંદર બીજાં શિલ્પો હોવાનું મારા ખ્યાલમાં નથી.

ચિત્ર ૬૯ પાપાજીની ચોવીશી : પ્રભાસપાટણના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં પેસતાં ડાબી બાજુની ભીંત ઉપર પીળા પાપાજીની અતીત, અનાગત અને વર્તમાન તીર્થંકરોની ત્રણ ચોવીશીઓ આવેલી છે, તે પૈકાની એક ચોવીશીનું ચિત્ર અત્રે રજૂ કર્યું છે. ચોવીશીની નીચે ક્ષેપ આ પ્રમાણે છે:—

સંવત ૧૪૫૪ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૬

ચિત્ર પ્લેટ ૩૩

ચિત્ર ૭૦ સહસ્રકૂટ : શત્રુંજય પર્વત પર પાંચ પાંડવની દેરીની પાછળની બાજુના નાના દેરાસરમાં સહસ્રકૂટનું આ શિલ્પકામ છે. આ પ્રમાણે ચારે બાજુ યદને જિનમૂર્તિઓની સંખ્યા ૧૦૨૮ થાય છે. આ આખું ચે શિલ્પકામ સફેદ આરસપહાણમાંથી કોતરી કાઢેલું છે.

ચિત્ર ૭૧ યાદવો સહિત શ્રી નેમિનાથજી : શત્રુંજય પર્વત પર વાઘણપોળમાં પેસતાં ડાબા હાથ પર વિમલવસહીના નામથી ઝોળખાતાં જિનમંદિરના બુગર્ભમાં શ્રી નેમિનાથજીની ચોરીનું આ શિલ્પકામ આવેલું છે. ચિત્રની મધ્યમાં જે મોટી આરસની મૂર્તિ છે. તે જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની છે. અને આજુબાજુ જે નાની નાની જિનમૂર્તિઓ છે તે તેઓશ્રી જન લઇને પાછા વળ્યા ત્યાર પછી તેઓશ્રીની સાથે દીક્ષિત થએલા અને મોક્ષે ગએલા યાદવોની છે. ચિત્રની ડાબી બાજુના ખૂણાના ઉપરના ભાગમાં સમવસરજીની રચના છે, તે તેઓશ્રીના કેવલ્ય કલ્યાણકર્તા દેખાવ રજૂ કરે છે. અને ચારે બાજુના ખૂણાઓમાં હાથી તથા ઘોડાઓ રજૂ કરીને શિલ્પીએ તેઓશ્રીની જનના જનૈયાઓની તથા વાહનોની રજૂઆત કરી છે. આ શિલ્પનો અરેખરો ખ્યાલ તો નજરે બેવાથી જ આવી શકે તેમ છે.

(૨) દિને અઢાડ્યમોહન્યાતિ શ્રીવત્તનવાસ્તવ્યં । ઠાકર ચોતના મા: કાઝ સુત . . . મા•

(૩) હાહીસુત ઠાકર આસધર ભારજ્યા (માર્યા) અછવાદે શ્રીવંદ્રપ્રમખિય પ્રતિષ્ઠા કારાપિત

(૪) ગુરુ શ્રીઆનન્દવિમલસૂરિપાદિ શ્રીવિજયદાનસૂરિ પ્રતિષ્ઠિતં

(૫) . . . . .

ચિત્ર પ્લેટ ૩૪

ચિત્ર ૭૨ વીશ વિહરમાન જિન: રાણુકપુરના ધરણુવિહારની ફરતી ભમતીમાં એક નાના દેરા-સરમાં આ વિહરમાન જિનનું શિષ્યકામ આવેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૩૫

ચિત્ર ૭૩ શ્રી નંદીશ્વર દ્વીપ: ગિરનાર પર્વત પરના મુખ્ય દેરાસરની ભમતીમાં આ શ્રી નંદીશ્વર દ્વીપનો સફેદ આરસનો પટ આવેલો છે. પટની જમણી બાજુના નીચેના ભાગમાં આ પટ ધડાવનાર વ્યક્તિની તથા ડાબી બાજુએ તેમની સ્ત્રીની રજૂઆત કરીને શિષ્યીએ તે પટની ઐતિહાસિકતા પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કરેલ છે. *

ચિત્ર ૭૪ વીશ વિહરમાન તીર્થંકર: ગરનાર પર્વત પરની ભમતીમાં આ સફેદ આરસનો નાનો વીશ વિહરમાન તીર્થંકરનો પટ આવેલો છે. આ પટની નીચે સંવત ૧૨૬૦નો લેખ નીચે પ્રમાણે છે:

સં [૦] ૧૨૯૦ આષાઢ સુ[૦]૮ મોમે પ્રાગવાટ ઠ૦ રાજપાલ ઠ૦ નંદમતિ સુત મહં ધાંધલ તસ્ય માર્યા મહં સિરી ॥

ચિત્ર પ્લેટ ૩૬

ચિત્ર ૭૫ શ્રી મારુદેવા ઋષભદેવ સહિત: શત્રુંજય પર્વત પર આવેલી શ્રી મોતીશા શેઠની ટૂકમાં મૂળનાયકના દેરાસરની સામેના પુંડરીકવામીના દેરાસરની બહારના ભાગમાં આવેલા એક ગોખલામાં પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ પોતાની માતા મારુદેવાના ખોળામાં સુતેલા છે. આવી રીતનું શિષ્ય હું જાણું છું ત્યાં સુધી આ પહેલું જ છે. આરસ પણ બહુ જ સુંદર અને ચક્રચકિત છે.

ચિત્ર ૭૬ હરિત પર મારુદેવા અને ભરત રાજ: શત્રુંજય પર્વત પર આવેલી મોતીશા શેઠની ટૂકના મુખ્ય દેરાસરના મૂળનાયકની સામે જ આ સુંદર શિષ્ય આવેલું છે. આ પ્રસંગના વર્ણન માટે જુઓ 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ'ના ચિત્ર ૨૧૬નું વર્ણન.

ચિત્ર પ્લેટ ૩૭

ચિત્ર ૭૭ શ્રી અંબિકાદેવી: પ્રભાસપાટણના સુવિધિનાથના જૈન દેરાસરમાં આ નાની ચાર હાથ-વાળી અંબિકાદેવીની ધાતુની મૂર્તિ આવેલી છે. જૈન મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઉપ-યોગમાં આવશે એમ ધારીને અત્રે રજૂ કરેલી છે. આ મૂર્તિની પાછળ ફરતો લેખ આ પ્રમાણે છે: સંવત ૧૫૦૬ વર્ષે વૈશાખ સુદ ૬ શુક્રે શ્રી ઓસવાલજ્ઞાતીય પટ્ટવકે ગોત્રે સાં નાકર માં ગાંગી સાંઢાડન અંબિકા મૂર્તિ કારાપિતં.

ચિત્ર ૭૮ ધાતુના કાઠિસગીયા: ગિરનાર પર્વત પર આવેલા મુખ્ય શ્રી નેમિનાથજીના દેરાસરની બાજુબાજુ ફરતી ભમતીના એક અંધારિયા ભોંયરામાં એક સુંદર કળામય ધાતુના વિશાળ પરિકર આવેલા છે. જેમાંના બે કાઠિસગીયા પૈકી એકની રજૂઆત અત્રે વાચકોની જાણ ખાતર કરી છે. પરિકરની નીચે આ પ્રમાણે લેખ છે:

*(૧) સં ૧૨૮૭ ફાગુણ વ[૦]૩ શુક્રે ઠ૦ રાજપાલ રાજપાલસુત મહં ધાંધલેન બાંધવ જડયનવાથા તથા માર્યાસીસુત મૂમા સોમા સોહા આસપાલ તથા સુતાજાહનાહપ્રમુતિ નિજગોત્રમાતુષ શ્રેયસે નંદીશ્વરજિનબિંબા—

(૨) નિ કારાપિતાનિ ॥ બૃહદ્ગચ્છીય શ્રીપ્રથુમ્નસૂરિશિષ્ય શ્રીમાનદેવસૂરિપદપ્રતિષ્ઠિત શ્રીજયાનંદસૂરિભિ: પ્રતિષ્ઠિતાનિ ॥ શુભં ભવતુ ॥ ઠ૦ કાન્હડસુતા

પટમાં જમણી બાજુ પુરુષની મૂર્તિની નીચે મહં ધાંધલ તથા ડાબી બાજુની સ્ત્રીની મૂર્તિની નીચે મહં સિરીમૂર્તિ આ પ્રમાણેના અક્ષરો દોતરેલા છે.

સંવત ૧૫૨૩ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરો શ્રીવૃદ્ધતપાપક્ષે શ્રીગચ્છનાયક મઘાન્ત્રી શ્રીરત્નસિંહસૂરીનાં તથા મહારક ઉદયવલ્લભસૂરિનાં ત્રી ઉપદેશેન ઠાન્ત્રી શ્રીશાળા સાન્ત્રી—મવ પ્રમુખ શ્રીસંવેન શ્રીવિમલનાથ પરિકર કારિતઃ પ્રતિષ્ઠિતા . . . . . શ્રોહાનસાગરસૂરિભિઃ ॥

ચિત્ર પ્લેટ ૩૮

ચિત્ર ૭૬ ૫૫મુખ યક્ષ : ઉપરોક્ત પરિકરની જમણી યાજ્ઞના નીચેના ભાગમાં આ યક્ષની મુરમ્ય મૂર્તિ કોતરી કાઢેલી છે.

ચિત્ર ૮૦ વિજયા યક્ષિણી : ઉપરોક્ત પરિકરની ડાબી યાજ્ઞના નીચેના ભાગમાં તેરમા તીર્થકર શ્રી વિમલનાથની યક્ષિણી વિજયાની આ મૂર્તિ આવેલી છે.

આમું મુદર અને દર્શનીય શિલ્પ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના કાર્યવાહકોએ કાઢી પાળુ કલાપ્રેમીની નગરે ન પડી શકે એવા એકદમ અંધારિયા ભોંયરામાં કેમ નાખી મૂક્યું હશે તેની કાંઈ સમજણ પડતી નથી. આ ફેટામોઢે પાળુ ત્યાંની જુનામઢની શાખા પેઢીના મુનીમ શ્રીયુત સાંકળચંદભાઈના તરફથી પૂરતી સહાયતા ન મળી હોત તો ન જ લખ શકાત. ઇચ્છું છું કે પેઢીના કાર્યવાહકો આવા બેનમૂન શિલ્પને દેરાસરની કોઈ એવી જગ્યાએ મૂકાવવાની ગોઠવણ કરશે કે જેથી કોઈપણ કલાપ્રેમી સમજનની નગર તરત જ તેના ઉપર પડી શકે.

ચિત્ર પ્લેટ ૩૯

ચિત્ર ૮૧ શ્રી પાર્શ્વયક્ષ : કાઠિયાવાડમાં આવેલા પોર્ટુગીઝ સરકારના તાબામાં આવેલા દીવ બંદરના નવલખા પાર્શ્વનાથના નામથી યોગળાતા મુખ્ય દેરાસરમાં આ મૂર્તિ આવેલી છે.

આ મૂર્તિ પદ્માસનની બેઠકે યિરાજમાન છે. તેના બંને હાથ ઉપરાઉપરી યોગામાં ગોઠવેલા છે અને ખભા ઉપરની બંને યાજ્ઞએ એકેક નાગની રજૂઆત શિલ્પીએ કરેલી છે, જે ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ મૂર્તિ જૈન મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રમાં એક નવા પુરાવો રજૂ કરે છે.

ચિત્ર ૮૨, ૮૩ શ્રી લક્ષ્મીદેવી : ઉપરોક્ત દીવ બંદરના જૈન દેરાસરમાં આ બંને ધાતુની મૂર્તિઓ યિરાજમાન છે. બંને મૂર્તિની ઉપરની બંને યાજ્ઞએ એકેક હાથી છે. ચિત્ર ૮૨વાળી મૂર્તિ પદ્માસનની બેઠકે યિરાજમાન છે, બ્યારે ચિત્ર ૮૩વાળી મૂર્તિ બદ્રાસનની બેઠકે યિરાજમાન છે. ચિત્ર ૮૨માં તેનું વાહન હાથી રજૂ કરેલું છે, બ્યારે ૮૩વાળી મૂર્તિમાં વાહન રજૂ કરેલું નથી. આ નજવા ફેરફાર સિવાય બંને મૂર્તિઓ લગભગ સરખી જ છે.

ચિત્ર ૮૪ ચોવીશ જિનમાતાનો પટ : ગિરનાર પર્વત પર આવેલી સગરામ સોનીની ટૂકમાં આવેલા જિનમંદિરમાં એક ભીંતને અડાડીને ઘણી જ જગ્યાએથી ઘસાઈ ગયેલો આ ચોવીશ જિનમાતાનો પટ જોભો રાખેલો છે. ચિત્ર ૭૫ વાળી જિનમાતાના મૂર્તિવિધાનમાં અને આ પટની જિનમાતાઓના મૂર્તિવિધાનમાં ફરક હોવાથી આ પટ અત્રે રજૂ કરેલો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૦

ચિત્ર ૮૫ શ્રી પાર્શ્વયક્ષ : પ્રભાસપાટણમાં શ્રી દાદા પાર્શ્વનાથના જિનમંદિરના ગભારાની બહારની ડાબી યાજ્ઞએ આ શ્રી પાર્શ્વયક્ષની સફેદ આરસની મૂર્તિ યિરાજમાન છે. ત્યાંના સ્થાનિક વતનીઓ આ મૂર્તિને ‘ગણેશ’ની મૂર્તિ તરીકે ધીછાણે છે. વાસ્તવિક રીતે આ મૂર્તિ ગણેશની નથી કારણકે ગણેશને એક હાંત હોય છે, બ્યારે આ મૂર્તિમાં બે હાંતની રજૂઆત કરીને શિલ્પીનો આશય અહીંયાં પાર્શ્વયક્ષની મૂર્તિ રજૂ કરવાનો હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્ર ૮૬ શ્રી પદ્માવતીદેવી : પ્રભાસપાટણના તપાગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં ધીળા પથ્થરની આ ચાર હાથવાળી તેવીશમા તીર્થકર શ્રી પાર્શ્વનાથની શાસનદેવી શ્રી પદ્માવતીદેવીની મૂર્તિ આવેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૧

ચિત્ર ૮૭ શ્રી અંબિકાદેવી : પ્રભાસપાટણના દાદા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ગભારાની બહારની જમણી બાજુએ આ સુંદર શિલ્પાકૃતિ આવેલી છે. દેવીના જમણા હાથમાં આંખાની લૂંપ છે અને ડાબા હાથમાં બાળક છે. જમણા પગના દીંચણની બાજુના હાથમાં ફળ લઇને એક છોકરો બેસે છે. અને ડાબા પગના દીંચણની નીચે તેનું વાહન કેસરી સિંહ છે. મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં આંખાનું ઝાડ છે અને તેના મધ્યમાં જિનમૂર્તિ છે. જિનમૂર્તિની બંને બાજુએ એકેક વાંદરો ફેરી ખાતો બેઠેલો છે. અંબિકાદેવીની આવી સુંદર મૂર્તિ કવચિત જ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં સંવત ૧૩૬૫નો શિલાલેખ છે. *

ચિત્ર ૮૮ શ્રી અંબિકાદેવી : પ્રભાસપાટણના નેગિનાથના દેરાસરમાં ગભારાની બહારના ભાગમાં જમણી બાજુના ગોખલામાં આ સફેદ આરસની સુંદર શિલ્પાકૃતિ આવેલી છે. આ મૂર્તિના આયુધો તથા વાહન બરાબર ચિત્ર ૮૭ને મળતાંજ છે, છતાં બંનેનાં શિલ્પો જુદા જ પ્રકારનાં છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૨

ચિત્ર ૮૯ શ્રી સરસ્વતીદેવી : પ્રભાસપાટણના ઉપરોક્ત દાદા પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં ચિત્ર ૮૭ વાળી અંબિકાદેવીની બરાબર સામેના ભાગમાં સરસ્વતીની આ બીજી સુંદર આરસની મૂર્તિ આવેલી છે. તેના ચાર હાથ પૈકી જમણા બે હાથમાં કમળનું ફૂલ તથા માળા છે અને ડાબા બંને હાથમાં વીણ તથા પુસ્તક છે. મૂર્તિની જમણી બાજુમાં મૂર્તિ ધણવનાર સ્ત્રીની મૂર્તિ છે અને ડાબી બાજુના પગની આગળ તેનું વાહન હંસપક્ષી છે. સરસ્વતીની બીજી મૂર્તિઓ બહુ જ ઓછી જોવામાં આવે છે. મૂર્તિની નીચે આ પ્રમાણેનો લેખ છે. *

ચિત્ર ૯૦ શ્રી સરસ્વતીદેવી : પ્રભાસપાટણના ખીખ જૈન દેરાસરમાં સરસ્વતીદેવીની બેઠેલી આ ચાર હાથવાળી સફેદ આરસની મૂર્તિ આવેલી છે. હાથમાંનાં આયુધો ચિત્ર ૮૯ની માફક જ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૩

ચિત્ર ૯૧ શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી : ગિરનાર પર્વત પર આવેલી વસ્તુપાલ તેજપાલની ટૂંકના ડાબી બાજુના એક ગોખલામાં આ ચાર હાથવાળી ચક્રેશ્વરીદેવીની મૂર્તિ ધિરાજમાન છે. તેના ઉપરના બંને હાથમાં ચક્ર છે અને નીચેના જમણા હાથમાં માળા છે તથા ડાબા હાથમાં શેષ છે. જમણા દીંચણની નીચે તેનું વાહન ગરુડ છે.

ચિત્ર ૯૨ એક અગ્નાત શિલ્પ : દીવ (કાઠિયાવાડ)માં આવેલા જિનમંદિરનાં એક ગોખલામાં આ છૂટી શિલ્પાકૃતિ આવેલી છે. અજ્ઞપણીની વાત એ છે કે મુખ્ય સ્ત્રીની આકૃતિના બોળામાં બેઠેલી આકૃતિ પણ સ્ત્રીની છે. આ શિલ્પ કોઈ હિંદુ શિલ્પ હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૪

ચિત્ર ૯૩ શ્રી માણિભદ્રજી : પ્રભાસપાટણના તપગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં શ્રી માણિભદ્રજીની આ મૂર્તિ આવેલી છે. આ મૂર્તિ ઉપર તેના ભક્તજનોએ એટલું બધું તેલ અને સિંદુર ચઢાવેલું છે કે મૂર્તિના ઉપર તેના થરના થર જમી ગયેલા રૂપ જણાઈ આવે છે.

*(૧) સંવત ૧૩૬૫ વર્ષે વૈશાખ વદિ ૫ બુધે શ્રી દેવપત્તનવાસ્તવ્ય શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય પિતૃ ઠ૦

(૨) સોમસીંહસ્ય માતૃ ગુરર (ગૌર) દેવ્યાશ્વપુણ્યાય શ્રી ચંદ્રપ્રમસ્વામિચૈત્યે પ્રવીણ્યોમ માયે-

(૩) જ સમાનનીયા અંબિકાયામૂર્તેર્જોળોદાર સ્તક્તદ્વયાલંકૃતયા દેવક-

(૪) લિકાયા જીર્ણોદારઃ ઠ૦ સુહૃદસીંહેન કારિતઃ

* સંવત ૧૩૨૩ વૈશાખ સુદિ ૧

ચિત્ર ૯૪ શ્રી માણિક્યદ્રવ્ય: દીવના ઉપરોક્ત દેરાસરના મૂળનાયકના પાછાના ગોખલામાં આ માણિક્યદ્રવ્યની સફેદ આરસની મૂર્તિ આવેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૫

ચિત્ર ૯૫ શ્રી સરસ્વતીદેવી: શત્રુંગ્ય પર્વત પર ચઢતાં જ જ્યતજેટીની જમણી પાણુની નાની ખીણમાં એક નાની દેરીમાં આ સરસ્વતીદેવીની ચાર હાથવાળી મૂર્તિ આવેલી છે. મૂર્તિને લેપ લાલ રંગનો કરવામાં આવેલો હોવાથી મૂર્તિ કાંઈક ભયંકર લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે સરસ્વતીદેવીનો વર્ણ શ્વેત હોવાથી તેના કાર્યવાહકો હવે લેપ કરાવતી વખતે સફેદ દ્રવ્યોનો લેપ કરાવવાનું ખ્યાલમાં રાખશે તો તે ભગ્ય અને સૌમ્ય લાગશે એમ મારી એક નમ્ર સૂચના છે.

ચિત્ર ૯૬ શ્રી પદ્માવતી દેવી: શત્રુંગ્ય પર્વત પર ચઢતાં છાલાકુંડના વિશ્રાંતિ સ્થાનની જમણી પાણુની ટેકરી પર શ્રી પૂજ્યજીની ટૂંકમાં ચાર હાથવાળી પદ્માવતીદેવીની આ મૂર્તિ આવેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૬

ચિત્ર ૯૭ શ્રી યક્ષેશ યક્ષ: શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલી ચોમુખજીની ટૂંકમાં જતાં એક દેરાસરમાં જમણી પાણુના ગોખલામાં આ આરસની મૂર્તિ આવેલી છે.

ચિત્ર ૯૮ શ્રી કાલીદેવી: શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલી ચોમુખજીની ટૂંકમાં જતાં ઉપરોક્ત દેરાસરમાં ડાબી પાણુના ગોખલામાં આ સફેદ આરસની મૂર્તિ આવેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૭

ચિત્ર ૯૯ શ્રી ગોમુખયક્ષ: શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલી મોતીશા શેઠની ટૂંકના મુખ્ય દેરાસરમાં પ્રવેશ કરવાના પગથિયાંની જમણી પાણુએ નાની દેરીમાં આ સુંદર અને ચક્રચકિત સફેદ આરસની મૂર્તિ આવેલી છે.

ચિત્ર ૧૦૦ શ્રી ચક્રેશ્વરીદેવી: શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલી ચોમુખજીની સૌથી ઊંચી ટૂંકમાં પ્રવેશ કરવાનાં પગથિયાંની ડાબી પાણુએ આઠ હાથવાળી તથા ગરુડના વાહનવાળી આ ચક્રેશ્વરીદેવીની સફેદ આરસની મૂર્તિ ગિરાજમાન છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૮

ચિત્ર ૧૦૧ ત્રણ શ્રાવિકાઓ: શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલા મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના મુખ્ય દેરાસરની બહારના ભાગમાં જમણી પાણુની ભીંતમાં આ ત્રણે શ્રાવિકાની આકૃતિવાળો પથ્થર ચોટારેલો છે.

ચિત્ર ૧૦૨ શ્રી જિનપ્રભસૂરી (!): શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલો ચોમુખજીની ટૂંકની ભગતીમાં આ સાધુ-પ્રતિમા આવેલી છે. મૂર્તિના પચાસનમાં લખેલો લેખ આધુનિક લાગે છે અને પછીથી કોઈ ગચ્છના મમતવવાળા માણસે કોતરાવેલો હોય એમ લાગે છે. કારણકે શ્રી જિનપ્રભસૂરી તો ચૌદમા સૈકામાં થયેલા મહાન સાધુ પુરુષ છે, ન્યારે આ ટૂંકની હયાતી પણ ન હતી.

ચિત્ર પ્લેટ ૪૯

ચિત્ર ૧૦૩ શ્રી અમરચંદ્રસૂરી: પાટણના ટાંગડીઆ વાડાના જૈન દેરાસરમાં આ ઐતિહાસિક પુરુષની સફેદ આરસની સંવત ૧૩૪૯ * ના લેખવાળી મૂર્તિ ગિરાજમાન છે. આ મહાપુરુષે પદ્માનંદ મહાકાવ્ય, અમરકોષ, લઘુ તીર્થંકર ચરિત્ર વગેરે લખ્યા અથવા બનાવેલા છે.

* સંવત ૧૩૪૯ ચૈત્ર વદિ ૬ શનો શ્રી વાયટીયગચ્છે શ્રી જિનદત્તસૂરિશિષ્યપંડિત શ્રી અમરચંદ્રમૂર્તિ: પં૦ મહેન્દ્રશિષ્યમદનચંદ્રાસ્થા (હયેન) કારિતા શિવમસ્તુ ॥

ચિત્ર ૧૦૪ શ્રી દેવચંદ્રસૂરી: પાટણના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના જૈન દેરાસરમાં ગૂર્જરેશ્વર વનરાજનું પાલન કરનાર શ્રી શિલગુણસૂરીના પદ શિખ્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરીની આ મૂર્તિ ગિરાજમાન છે.

ચિત્ર ૧૦૫ ગૂર્જરેશ્વર વનરાજ: પાટણના ઉપરોક્ત જૈન દેરાસરની ભમતીમાં પેસતાં જ આ વીર પુરુષની સુંદર આરસની બિલી મૂર્તિ આવેલી છે.

આ ત્રણે મૂર્તિઓ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ધણી જ ઉપયોગી છે અને ત્રણે સહેદ આરસની જ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૦

ચિત્ર ૧૦૬ મોતીશા શેઠ અને તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્ની: શત્રુંઘ્ય પર્વત પર આવેલી મોતીશા શેઠની ટૂંકના બધાવનાર સુરતના વતની અને મુંબાઈના શાહસોદાગર શેઠ મોતીશા તથા તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્નીની આ સુંદર મૂર્તિઓ મૂળનાયકના દેરાસરમાં પેસતાં જ જમણી બાજુના દરવાજાની બાજુના ભાગમાં જ જિનેશ્વરદેવની સામે ભક્તિભરી અંજલિ જોડીને બિભેલી છે. આ બંને મૂર્તિઓ ગુજરાતના અને ખાસ કરીને જૈનોના ઇતિહાસ માટે ખાસ મહત્વની છે.

ચિત્ર ૧૦૭ શ્રાવક શ્રાવિકા: તથાજ પર્વત પર આવેલા જૈન દેરાસરના જમણા ગોખલામાં પહોંચીવાલ ગચ્છીય શ્રાવક શ્રાવિકાની સંવત ૧૪૩૭ના શિલાલેખવાળી આ મૂર્તિઓ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૧

ચિત્ર ૧૦૮ શ્રાવક શ્રાવિકા: કદંબગિરિના તળેટીના દેરાસરના મુખ્ય દેરાસરની ભમતીમાં પીળા પાષાણની શ્રાવક શ્રાવિકાની આ મૂર્તિઓ પંદરમા સૈકાનો પહેરવેશ રજૂ કરવા માટેનો એક સુંદર પુરાવો પૂરા પાડે છે.

ચિત્ર ૧૦૯ ધર્મરાજ: શત્રુંઘ્ય પર્વત પર આવેલી પાંચ પાંડવની દેરીની બહારની જમણી બાજુએ સલાટોએ પાંચે પાંડવોની સુંદર મૂર્તિઓ પ્લાસ્ટરની બનાવેલી છે, તે પૈકીની આ મૂર્તિઓ છે. મધ્યમાં જમણા હાથમાં માળા તથા ડાબા હાથમાં કમંડલુ પકડીને બિભેલા ધર્મરાજ હોય એમ લાગે છે. ધર્મરાજની જમણી બાજુએ દ્રૌપદી હોય એમ લાગે છે અને ડાબી બાજુએ ચામર-ધારિણી પરીચારિકા બિભેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૨

ચિત્ર ૧૧૦ દેરાસરના પૂર્વમેધનાદ મંડપનો સ્તંભલેખ: રાણકપુરના મુખ્ય જૈન દેરાસરની પૂર્વ દિશાના થાંભલા પર આ સંવત ૧૬૫૧ની સાલનો લેખ કોતરેલો છે. લેખની ઉપરના ભાગમાં બે હાથ જોડીને બિભેલી સૂત્રધાર સમલની મૂર્તિ હોય એમ લાગે છે. આ મેધનાદ મંડપનો જીર્ણોદ્ધાર અમદાવાદની પાસે આવેલા ઉસમાનપુરાના રહીશ પોરવાડ સાં રાયમલના પુત્રોએ પોતાના કુટુંબની હાજરીમાં કરાવ્યાનો આ લેખમાં ઉદલેખ છે. *

*(૧) ॥૮૦॥ સંવત ૧૬૫૧ વર્ષે વૈશાખ જી-

(૨) ॥ વિ ૧૩ દિને પાતસાહિ શ્રી અક્કબર પ્ર-

(૩) ॥ દત્તજગદ્ગુરુવિરુદ્ધા [૨] ક પરમગુ-

(૪) ॥ રૂ તપાગચ્છાધિરાજ મદારક શ્રીદ હો-

(૫) ॥ રવિજયસૂરીનામુપદેશેન શ્રી રાજ-

(૬) ॥ પુરનગરે ચતુર્મુ(મુ)લ શ્રી ધરણવિહાર શ્રી-

(૭) ॥ મદમ્હ(દમ)દાવાદ નગરનિકટવર્તુસમા-

ચિત્ર ૧૧૧ સહદેવ, ધર્મરાજ, નકુળ : શત્રુજય પર્વત પર આવેલી પાંચ પાંડવોની દેરીની યાત્રામાં ઉપર જળાબ્યા પ્રમાણેની સલાટોએ તૈયાર કરેલી મૂર્તિઓ પૈકીના બીજા વિભાગનું આ ચિત્રદર્શન અને રજૂ કરેલું છે. ચિત્રમાં અનુક્રમે ઓબેલા સહદેવ, ધર્મરાજ અને નકુળ હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૩

ચિત્ર ૧૧૨ દ્રૌપદી, ભીમ, આચાર્ય : શત્રુજય પર્વત પર ઉપરોક્ત જગ્યાએ સલાટોએ તૈયાર કરેલી શિવપાકૃતિઓનું ત્રીજા વિભાગનું આ ચિત્રદર્શન રજૂ કરેલું છે. ચિત્રમાં અનુક્રમે બેઠેલી સ્ત્રીઆકૃતિ દ્રૌપદીની, મધ્યમાં ગદા પકડીને ઓબેલી ભીમની તથા બદ્રાસનની બેઠકે બેઠેલી મસ્તકની પાછળ ઓધાવાળા આચાર્ય શ્રી ધર્મશોપસૂરીની મૂર્તિ હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર ૧૧૩ શ્રી સહસ્ત્રકણા પાર્શ્વનાથ : રાણકપુરના ધરણવિહારની ભમતીની ભીંત પર આ અમ-સાધિત શિવ આવેલું છે. આનું વર્ણન હું મારા 'ભારતીય વિદ્યા'ના લેખમાં પાના ૧૯૩ પર કરી ગયેલો છું.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૪

ચિત્ર ૧૧૪-૧૧૫ શ્રી રાણકપુરજીના મુખ્ય દેરાસરજીની કોળીના જમણી તથા ડાબી યાત્રાના ચાંબલા ઉપરના શિલાલેખો : રાણકપુરજીનું મુખ્ય દેરાસર બંધાવનાર ધરણસાહ પોરવાડના વંશવારસોના તથા મેવાડના રાણાઓનો દૂંક ઇતિહાસ આ ચિત્ર ૧૧૪વાળા શિલાલેખમાં આપેલો છે. આ લેખ 'પ્રાચીન લેખસંગ્રહ' ભાગ બીજાના પાના ૧૬૯થી ૧૭૧ લેખાંક ૩૦૭માં પ્રગટ કરવામાં આવેલો છે. લેખનો સંવત ૧૪૯૬ છે. ચિત્ર ૧૧૫વાળા લેખમાં જુદાજુદા સંઘપતિઓના તથા આચાર્યોના જુદાજુદા સમયના લેખો કાતરેલા છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૫

ચિત્ર ૧૧૬ પૂર્વ મેઘનાદ મંડપના પાટ પરનો શિલાલેખ : રાણકપુરના પૂર્વ મેઘનાદ મંડપનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર અમદાવાદની પાસે આવેલા ઉસમાનપુરાના પોરવાડ યાત્રીના શ્રાવકો સા. ખેતા તથા નાયક વગેરેએ ૪૮૦૦ સોનામહોરો અર્ચ્ય કરીને આ લેખમાં ઉલ્લેખ છે. *

(૮) ॥ પુરવાસ્તવ્યપ્રાગ્ભાટ જ્ઞાતીય સા. રાયમ-

(૯) ॥ લભાર્યા વરજૂ ભાર્યા સુરુપદે તત્પુત્ર સા. [૦]

(૧૦) ॥ લેતા સા. નાયકાભ્યાં સા. [૦] વરધાદિ કુટું-

(૧૧) ॥ વ્યુતાભ્યાં પૂર્વદિગ્પ્રતોલ્યા મેઘનાદામિ-

(૧૨) ॥ ધો મંડપ(પ:)કારિતઃ સ્વશ્રેયોર્થે ॥ સૂત્રધા-

(૧૩) ॥ ર સમલમંડપરિવ (મેઘ) નાદવિરચિત(તઃ) ॥ [૧]

* (૧) ॥ ૮૦ ॥ સંવત ૧૬૪૭ વર્ષે શ્રી ફાલગુનમાસે શુક્રવસ્તે ।

(૨) પંચમ્બાં તિથી શુક્રવાસરે શ્રી તપાગચ્છાધિરાજપાત-

(૩) સાહ શ્રી અકબર [પ્ર] દત્તજગદ્ગુહાબિહારક મહારિ(ર)ક શ્રી-

(૪) શ્રીશ્રી ૪ હીરવિજયસૂરીનામુપદેશેન । ચતુર્મુલ શ્રી ધરણ-

(૫) વિહારે પ્રામવાટજ્ઞાતીયસુશ્રાવક સા. લેતા નાયકેન ॥

(૬) ત્રધાપુત્ર યશવંતાદિ કુટું(ટું)બયુતેન બાષ્ટવત્તારિશત ૪૮ પ્ર-

(૭) માળાનિ સુવર્ણનાંણકાનિ મુક્તાનિ પૂર્વદિક્ સત્કપ્રતોલી ।-

(૮) નિમિલ્લમિત્તિ શ્રી બહિમદાવાદપાર્થે । ઉસમાપુરતઃ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

આ ચિત્ર ૧૧૦ તથા ચિત્ર ૧૧૬વાળા અને લેખો અમદાવાદના ઇતિહાસ માટે ખાસ ઉપયોગી છે અને ઉસમાનપુરામાં તે વખતે જૈન શ્રીમાનોત્તી હયાતિ હોવાનો પુરાવો આપે છે. ચિત્ર ૧૧૭ અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, રુદ્રિમણી (?) : શત્રુંગ્ય પર્વત પર ઉપરોક્ત જગાએ સલાટોએ તૈયાર કરેલી શિક્ષપાકૃતિઓનું આ ચોથું ચિત્રદર્શન છે. ચિત્રમાં અનુક્રમે ઊભેલા આચાર્યશ્રી અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ તથા સ્ત્રીઆકૃતિ રુદ્રિમણી હોવાની સંભાવના છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૬

ચિત્ર ૧૧૮ શ્રી ધરણ્યવિહાર-ઉત્તર તથા પશ્ચિમ બાજુનો દેખાવ : રાણકપુરના વિશાળ મંદિરનો થોડાંધણો ખ્યાલ આ ચિત્ર આપે છે. દેરાસરની ચારે બાજુએ ગાદ જંગલ આવેલું છે. આ ચિત્ર દૂરથી લીધેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૭

ચિત્ર ૧૧૯ શ્રી ધરણ્યવિહાર-ઉત્તર તથા પશ્ચિમ બાજુનો દેખાવ : રાણકપુરના વિશાળ મંદિરની ઉપરોક્ત દિશાઓનું જ આ ચિત્ર અત્રે રજૂ કરેલું છે. આ ચિત્ર નજીકથી લીધેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૮

ચિત્ર ૧૨૦ ધરણ્યવિહાર-પૂર્વ બાજુનો બહારનો દેખાવ : રાણકપુરના બન્ધ દેરાસરના પ્રવેશદ્વારના પગથિયાં ચિત્રની મધ્યમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૫૯

ચિત્ર ૧૨૧ ધરણ્યવિહાર-પૂર્વ તથા દક્ષિણ બાજુનો દેખાવ : આ ચિત્ર પણ રાણકપુરના વિશાળ જિનમંદરની વિશાળતાનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આપે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૦

ચિત્ર ૧૨૨ ધરણ્યવિહાર-દક્ષિણ મેઘનાદ મંડપનો દેખાવ : રાણકપુરના જિનમંદિરના ૧૪૪૪ થાંભલાઓ પૈકીના કેટલાક થાંભલાઓનાં કોતરકામો આ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૧

ચિત્ર ૧૨૩ ધરણ્યવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપની અંદરનો દેખાવ : રાણકપુરનું દેરાસર ત્રણ મળલાનું હોવાથી, અંદરથી ત્રણ મળલાના એક ભાગનું ચિત્ર અત્રે રજૂ કરેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૨

ચિત્ર ૧૨૪ ધરણ્યવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપના ધુમ્મટનો દેખાવ : રાણકપુરના વિશાળ મંદિરના પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપના થાંભલાઓ, તોરણ તથા ધુમ્મટના કોતરકામોનો કેટલોક ભાગ આ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૩

ચિત્ર ૧૨૫ ધરણ્યવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપની અંદરનો દેખાવ : રાણકપુરના વિશાળ મંદિરના મંડપના ધુમ્મટના અંદરના ભાગનું લટકતું લોલક તથા પૂતળીઓ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ધુમ્મટનું આ ચિત્ર જોતાં જ હેલવાડનાં સુરમ્ય કોતરકામોની યરાયર નકલ કરેલી હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૪

ચિત્ર ૧૨૬ ધરણ્યવિહાર-પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપના ધુમ્મટનો દેખાવ : ધુમ્મટની પૂતળીઓના અંગ-ભંગ સ્પષ્ટ રીતે આ ચિત્રમાં દેખાય છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૫

ચિત્ર ૧૨૭ ધરણુવિહાર-નૈઋત્ય ખૂણુનો અંદરનો દેખાવ : આ ચિત્ર ધરણુવિહારના અંદરના વિભાગની વિશાળતાનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આપે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૬

ચિત્ર ૧૨૮ ધરણુવિહાર-અગ્નિખૂણુનો અંદરનો દેખાવ : આ ચિત્રમાં દેરાસરની અંદરના નગાર-ખાનાના વિભાગનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્થાપત્યકામ અમદાવાદના બાદશાહી વખતના સ્થાપત્યકામોને બરાબર મળતું આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૭

ચિત્ર ૧૨૯ ધરણુવિહાર-મુખ્ય શિખર : આ ચિત્રમાં મુખ્ય દેરાસરના મુખ્ય શિખરનો દેખાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ચિત્ર જોતાંની સાથે જ દેરાસરની ઉપરના ત્રણ મળલા તથા તેની ઊંચાઈનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

ચિત્ર ૧૩૦ દક્ષિણ મેઘનાદ મંડપની એક છતનો દેખાવ : ચિત્રની મધ્યમાં કાલીયામર્દનનું દશ્ય શિલ્પીએ કોતરેલું છે. અને તેની ધરતી કાલીયાનાગની આઠ સ્ત્રીઓ શિલ્પીએ કાઠ અજળ રીતે કોતરેલી જણાઈ આવે છે.

આ છતનું દશ્ય તથા આ દેરાસરની ખીજ છતોનાં દશ્યો અને દેવવાડા (આણુ)ના જૈન દેરાસરની છતોની અંદર કોતરેલાં હિંદુધર્મને લગતાં દશ્યો પરથી આપણને એટલી ખાતરી થાય છે કે ભૂતકાળના જૈનોએ પોતાની ધર્મભાવનાથી અસાંપ્રદાયિક રીતે ગુજરાતની સ્થાપત્ય-કલાને વિકસાવવામાં અનન્ય ક્ષણો આપ્યો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૮

ચિત્ર ૧૩૧ ધરણુવિહારની પશ્ચિમે આવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું દેરાસર : રાણકપુરના મુખ્ય દેરાસરની પશ્ચિમ દિશાએ આ દેરાસર આવેલું છે. આ દેરાસરના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથનું ચિત્ર અગાઉ ચિત્ર ૬૪ તરીકે આ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલું છે.

આ દેરાસરની બહારની બાજુનાં સ્થાપત્યકામોમાં ભોગાસનો કોતરેલો છે. શિલ્પીએ અજાત કાંઈક માણસોએ આ આસનોના ગુચ્છ પ્રદેશો પર ચૂનો ચોટાડીને આ જૂના સ્થાપત્યોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. જૈન મંદિરોના બાંધકામોમાં આ સ્થાપત્યોને સ્થાન શા માટે આપવામાં આવતું હતું, તે વિષે હું વિસ્તારભયથી અત્રે ખુલાસો કરતો નથી.

ચિત્ર ૧૩૨ પશ્ચિમ બલાણુકની એક છતનો દેખાવ : ધરણુવિહારના પશ્ચિમ બલાણુકની આ છતનું સ્થાપત્યકામ પાટણુની સીદી સૈયદની મસ્જિદમાંથી મળી આવેલી છતના સ્થાપત્યકામ સાથે તથા શત્રુંગથ પરના વિમલવસહીના જૈન દેરાસરની છતના સ્થાપત્ય કામ સાથે બરાબર મળતું આવે છે.

સીદી સૈયદની મસ્જિદના સ્થાપત્યકામના ચિત્ર માટે જુઓ The Architectural Antiquities of Northern Gujaratમાં Plate XVI.

ચિત્ર પ્લેટ ૬૯

ચિત્ર ૧૩૩ પશ્ચિમ મેઘનાદ મંડપના સામરણુનો દેખાવ.

ચિત્ર ૧૩૪ પશ્ચિમ બાજુના મૂલ મંડપનો દેખાવ : આ ચિત્રમાંનો દેખાવ પણ અમદાવાદનાં બાદ-શાહી સ્થાપત્યકામો સાથે બરાબર મળતો આવે છે.

આ દેરાસર પણ ગુજરાતની બરાબર સરહદ પર આવેલું છે. આ દેરાસરની ગુજરાતની સ્થાપત્યકલામાં રસ લેનાર દરેકે દરેક સળંગનોએ એક વખત મુલાકાત લેવા જતી છે. આ દેરા-

સર જોતાંતી સાથે જ પંદરમા સૈકાના ગુજરાતી શિલ્પીઓની સ્થાપત્યકલા તથા શિલ્પકલા કેટલી બધી ફાલીફૂલેલી હશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૦

ચિત્ર ૧૩૫ શ્રી મક્ષીજીનું દેરાસર: માળવામાં આવેલા ઉત્તરેન શહેરની નજીકમાં મક્ષીજી રેલવે સ્ટેશનની પાસે આ શ્વેતાંબર જૈન દેરાસર આવેલું છે. મૂળનાયક શ્રી મક્ષીજી પાર્શ્વનાથના નામથી ઓળખાય છે. આ તીર્થનો વહીવટ અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી કરે છે.

ચિત્ર ૧૩૬ શ્રી દાદાવાડીનું દેરાસર-લખનો: લખનોમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકનાં ૧૪ દેરાસરો આવેલાં છે અને તેમાં સૈકડો જિનમૂર્તિઓ મોગલ સમયની છે.

આ દેરાસરોના ખાંધકામોનો ખ્યાલ આપવા માટે અત્રે એક દેરાસરનું ચિત્ર રજૂ કરેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૧

ચિત્ર ૧૩૭ શ્રી લછવાડનું નીચેનું દેરાસર: બિહારમાં આવેલા ક્ષત્રિયકુંડ નામના ગામમાં જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીનો જન્મ થયો હતો, તે ગામ હાલ લછવાડના નામથી ઓળખાય છે અને તેની પાસેના પર્વતની ટેકરીઓ પર મહાવીરના જન્મ, વ્યવન, દીક્ષા કલ્યાણકનાં પવિત્ર સ્થાનો છે. તે પર્વતની તળેટીમાં એક શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની ધર્મશાળા છે. તે ધર્મશાળાની વચ્ચે આ દેરાસર આવેલું છે ચિત્રની મધ્યમાં વિશાળ દેરાસર નજરે પડે છે અને તેની ફરતો કોટ દેખાય છે અને કોટની અંદર ધર્મશાળા પણ છે.

બિહારના પ્રવાસે નીકળનાર દરેક પ્રવાસીએ આ સુંદર અને મંગળમય ભૂમિની જરૂર મુલાકાત લેવી જોઈએ.

ચિત્ર ૧૩૮ શ્રી ક્ષત્રિયકુંડનું પર્વત પરનું દેરાસર: ભગવાન મહાવીરના જન્મ કલ્યાણકની જગ્યાએ આ દેરાસર બંધાવવામાં આવેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૨

ચિત્ર ૧૩૯ શ્રી કંપિલા નગરી (ફરુક્કાબાદ)નું દેરાસર: આ કંપિલા નગરીમાં જૈનોના તેરમા તીર્થંકર શ્રી વિમલનાથના ચાર કલ્યાણક થયેલાં છે.

ચિત્ર ૧૪૦ શ્રી કુલ્પાકજીનું દેરાસર: નિઝામ સરકારના કુલ્પાકજી નામના શહેરમાં આ પ્રાચીન દેરાસર આવેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૩

ચિત્ર ૧૪૧ જગતશેઠનું દેરાસર: બંગાળામાં આવેલા મુર્શિદાબાદ શહેરની સામે નદીકિનારે કટગોલા નામના ગામમાં જગપ્રસિદ્ધ જગતશેઠનું બંધાવેલું કસોટીનું જૈન દેરાસર નદીકિનારે વિશ્વમાન છે.

ચિત્ર ૧૪૨ સમધારાનું દર્ય: બિહાર પ્રાંતમાં આવેલા રાજગિર નામના રેલ્વે સ્ટેશનની નજીકમાં જ જૈન શ્વેતાંબર દેરાસર તથા ધર્મશાળા આવેલી છે. ચિત્રમાં શિખરબંધ દેરાસર દેખાય છે. હાલનું આ રાજગિર નામનું ગામકું એક વખત મગધનું પાટનગર હતું અને રાજગૃહીના નામે ઓળખાતું હતું.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૪

ચિત્ર ૧૪૩ શ્રી બદ્રીદાસ બાપુના દેરાસરના કંપાઉન્ડનું મુખ્ય દ્વાર-કલકત્તા.

ચિત્ર ૧૪૪ શ્રી બદ્રીદાસ બાપુનું દેરાસર-કલકત્તા.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૫

ચિત્ર ૧૪૫ શ્રી બદ્રીદાસ બાપુના દેરાસરની ભવ્યતા દર્શાવતું દર્ય-કલકત્તા: કલકત્તાની અંદર

સ્વર્ગસ્થ રાવબહાદુર બ્રીદાસજી બાબુએ બંધાવેલું આ કાચનું જિનમંદિર જગવિખ્યાત છે, તેઓશ્રીએ લાખો રૂપિયાના ખર્ચે આ આલિશાન ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવેલું છે. કલકત્તાની મુલાકાતે આવનાર દરેક પરદેશી મુસાફર આ સુંદર મંદિરની મુલાકાત લઇને આશ્ચર્યમુગ્ધ થાય છે.

ચિત્ર ૧૪૧ જૈન શ્વેતાંબર દેરાસર. ગુણીયાજી: પટના નજીક આવેલ આ સ્થળમાં જૈનોના ચોવીસમાં તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીનો જન્મ થયો હતો.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૬

ચિત્ર ૧૪૭ શ્રી જલમંદિરનું સુંદર દૃશ્ય-પાવાપુરી:

ચિત્ર ૧૪૮ મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર સહિતનું જલમંદિરનું દૃશ્ય: જગતભરમાં અહિંસા ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર અંતિમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી આ જલમંદિરની જગ્યાએ જ નિર્વાણ પામ્યા હતા- સર્વ કર્મોથી મુક્ત થયા હતા. જલમંદિરની ચારે બાજુ નિર્મળ જલથી ભરેલું સુંદર રમણીય સરોવર છે અને વચ્ચે જવા માટે જૈનોએ બંધાવેલો સુંદર પાકો પૂલ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૭

ચિત્ર ૧૪૯ સીતાનાળાનો દેખાવ-સમેતશિખર: જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરો પૈકીના ૨૦ તીર્થંકરો આ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા છે. આ પર્વત પર ચઢતાં ત્રણ માઈલ પર આ સીતાનાળું આવે છે.

ચિત્ર ૧૫૦ સમેતશિખર પર્વતનું એક કુદરતી દૃશ્ય: આ ચિત્રમાં સમેતશિખર પર્વતની ગીચ ઝાડી દેખાય છે તથા વચ્ચે યાત્રાળુઓ યાત્રાએ જતાં દેખાય છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૮

ચિત્ર ૧૫૧ સમેતશિખર પર્વતની ટોચ પરનું રમ્ય દૃશ્ય.

ચિત્ર ૧૫૨ મુખ્ય મંદિર (જલમંદિર) સમેતશિખર: આ પર્વત પર જૈનોના વીસ તીર્થંકરો નિર્વાણ પામેલા હોવાથી, તેઓ જે જે જગ્યાએ નિર્વાણ પામ્યા છે, તે તે સ્થળે તેઓની ચરણપાદુકા સ્થાપેલી છે અને આ જલમંદિરમાં જ માત્ર જિનમૂર્તિઓ સ્થાપન કરેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૭૯

ચિત્ર ૧૫૩ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની નિર્વાણમૂર્તિ: સમેતશિખર પર્વત પર આ જગ્યામાં જાગ્યી ટેકરી છે અને તેના ઉપર જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ નિર્વાણ પામેલા છે. આ દેરાસર માઇલો દૂરથી દેખાય છે.

ચિત્ર ૧૫૪ જૈન દેરાસરો સહિતનું રમ્ય દૃશ્ય-અચલગઢ: જગપ્રસિદ્ધ દેલવાડા (આબુ)ના જિનમંદિરોથી થોડા માઈલના અંતરે જ આ અચલગઢનાં જિનમંદિરો આવેલાં છે. તેનું સામુદાયિક દૃશ્ય અત્રે રજૂ કરેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૦

ચિત્ર ૧૫૫ ધાતુનું પરિકર-પાટણ: વિદ્વદ્ધ મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહનું આ પરિકરનું કોતરકામ બહુ જ સુંદર અને કલાપૂર્ણ છે. તેની પાછળના ભાગમાં એક લેખ છે જે આ પ્રમાણે છે:

॥૮૦॥ સંવત ૧૬૧૬ વર્ષે શાકે ૧૪૮૨ પ્રવર્તમાને ચૈત્ર વદિ ૧૨ સોમે અષ્ટોદ શ્રીપત્તને ઢંઢેરપાટકે શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય દોસીનાકા માં કમ્ (પૂ?) રાઠ પુત્ર દોં પનાપુત્રી સંપૂ ટબકાયુતેના દોસી નાકાલ્હે ન સ્વશેયોર્થ શ્રીપદ્યપ્રમનાથ વિવકારિત । શ્રી પૂર્ણિમાપદ્યેપ્રધાનશાલાયા મં શ્રીમુવનપ્રમસૂરિ તત્પટેમં શ્રીકમલપ્રમસૂરિ । તત્પટે શ્રીપુણ્યપ્રમસૂરિ તત્પટે મં શ્રીવિદ્યાપ્રમસૂરિમિ । પ્રતિષ્ઠિત । પૂજ્યમાનં ચિરંજીવંતુ ॥ શુભંભવતુ કારકપૂજકયોઃ મંગલંભલતુ ॥

ચિત્ર ૧૫૧ ધાતુનું નાનું દેરાસર: આ નાનું દેરાસર પણ પૂજ્ય શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહનું છે. આ દેરાસર ચતુર્ભુજ જિનનું છે અને તેની નીચેના ભાગમાં આ પ્રમાણેનો લેખ છે:

॥૮૦॥ સ્વસ્તિ શ્રી નૃપવિક્રમ સંવત્ ૧૪૬૨ વર્ષે માર્ગ વદિ ૮ રવૌ હસ્તે સાક્ષાઃ જગત્ચન્દ્રસદ-
ક્ષત્વતુર્મુલ્ક: પ્રાસાદ: શ્રી સંઘેન કારિત: ॥ સાચુ ધર્મક્રિત સુવર્ણરૂપૈરલંકારિત: ॥

ચિત્ર ૧૫૭ ચાંદીનું સમવસરણુ-વડોદરા: વડોદરામાં નરસિંહજીની પોળમાં આવેલા દાદા પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરમાં ડાબી બાજુની ઓરડીમાં આ ચાંદીનું સમવસરણુ રાખવામાં આવેલું છે. આ સમવસરણુ સ્વર્ગસ્થ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડના હોરક મહોત્સવ સમયે ભરાએલા પ્રદર્શનના પ્રાચીન કલાવિભાગમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૧

ચિત્ર ૧૫૮ શ્રી જૈન કીર્તિરથંભ-ચિતોડગઢ: પંદરમા સૈકામાં બંધાવવામાં આવેલો આ જૈન કીર્તિ-
રથંભ પંદરમા સૈકામાં જૈનોની ચિતોડગઢમાંની મહોજલાલીનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. ચિત્રની મધ્યમાં જૈનતીર્થંકરની ઊભી મૂર્તિ રપષ્ટ દેખાય છે. ઊભી મૂર્તિના બંને હાથો પર કોઈ અગ્નાત વ્યક્તિએ સફેદ પટાઓ ચીતરેલા છે. અને તે મૂર્તિના ઉપરના ભાગમાં એક પદ્માસનસ્થ જિન-
મૂર્તિ છે. તથા તેની ઉપર તે સેંકડોની સંખ્યામાં ચારે બાજુએ ફરતી નાની નાની પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

આ કીર્તિરથંભ સિવાય પણ ચિતોડગઢ ઉપર ઘણાં જ જિનમંદિરો જુલું સ્થિતિમાં ઊભેલાં છે. હાલમાં સ્વર્ગસ્થ પૂજ્યપાદ શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી તેમાંના કેટલાકનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું શરૂ થયેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૨

ચિત્ર ૧૫૯ લાકડાના કોતરકામવાળો થાંભલો: સુરતના શાહપુર મહોદ્ધામાં આવેલા શ્રી ચિંતા-
મણિ પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરમાંની ભીંતો ઉપર પણ લાકડા ઉપર સેંકડો ચિત્રો ચીતરેલાં છે અને દેરાસરના ઘણાખરા થાંભલાઓ પણ લાકડાનાં સુંદર કોતરકામવાળા છે, જેમાંથી એકનું અત્રે ચિત્રદર્શન રજૂ કરેલું છે.

ચિત્ર ૧૬૦ લાકડાનું નાનું ઘર દેરાસર-પાટણ: પાટણના પંડયા અબ્યાસગૃહમાં આ નાનું દેરાસર આવેલું છે. પાટણમાંનું આવું જ એક દેરાસર મુંબાઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં નીચેના ખંડમાં કોઈ ધનલોભી વણિકે વેચેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૩

ચિત્ર ૧૬૧ શ્રી નેમિનાથજીની જાનનું લાકડાનું કોતરકામ-પાટણ: પાટણના મણિમાતી પાડાના જૈન દેરાસરમાં આવેલો લાકડાનાં સુંદર કોતરકામો પેટ્રીનું આ એક કોતરકામ છે.

ચિત્ર ૧૬૨ એક સુંદર સ્થાપત્યકામ-ચાંપ: પાટણથી માત્ર ચાર માઈલ જ દૂર આવેલા ચાંપ ગામના જૈન દેરાસરનાં દર્શન કરવા હું અમદાવાદમાં ભરાએલા જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શનના કામે ગયેલો, ત્યારે ગયો હતો. તે વખતે આ પથર કંપાઉડમાં બીજા પથરો સાથે છૂટો પડેલો મારા નેવામાં આવ્યો હતો. ચિત્રમાં બૂલથી ચાંપના બદલે ચાણુદમાં છપાએલ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૪

ચિત્ર ૧૬૩ લાકડાના કોતરકામવાળી છત-પાટણ: પાટણના ડુંખ મહેતાના પાડામાં આવેલા જૈન દેરાસરના રંગમંડપમાં આ છત આવેલી છે. ચિત્રમાં છતની આગળના ભાગમાં આડા જે લોખંડના

સળિયા દેખાય છે, તે જૈનોના ધાર્મિક તહેવારના દિવસોમાં રોશની માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી હાંડીઓ તથા ઝુમ્મરો લટકાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ચિત્ર ૧૧૪ શ્રી જૈન દેરાસર-ચારૂપ : પાટણથી ચાર માઈલ દૂર આવેલ આ દેરાસર જૂનું ધર્મ જવાથી જીર્ણોદ્ધારના નામે ફરીથી નવું જ બનાવવામાં આવેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૫

ચિત્ર ૧૧૫ શ્રી અજિતનાથનું દેરાસર-તારંગા : ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલે અંધાવેલ આ ગગનચુંબી જિનમંદિરનું વિસ્તૃત વર્ણન ભારત સરકારના પુરાતન સંશોધન ખાતાના વોલ્યુમ XXXIIના ૧૧૪થી ૧૧૬ પૃષ્ઠમાં આપવામાં આવેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૬

ચિત્ર ૧૧૬ દક્ષિણ બાજુનાં સ્થાપત્યકામો-તારંગા : ઉપરોક્ત જિનમંદિરની દક્ષિણ બાજુનો ભાગ આ ચિત્રમાં રજૂ કરેલો છે.

ચિત્ર ૧૧૭ શ્રી અજિતનાથના દેરાસરનો પાછળનો દેખાવ-તારંગા : ચિત્ર ૧૧૫વાળા દેરાસરનો નીચેનો અમુક જ ભાગ આ ચિત્રમાં રજૂ કરેલો છે. ચિત્રમાંની જાળીઓ અમદાવાદના બાદશાહી સ્થાપત્યકામોની જાળીઓ સાથે આભેદ જ મળતી આવે છે. પરંતુ આ જાળીઓ તો અમદાવાદની જ્યારે હયાતી પણ ન હતી તે સમયની છે; કારણકે આ દેરાસર ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલે અંધાવેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૭

ચિત્ર ૧૧૮ તારંગાના સુંદર શિલ્પસ્થાપત્યનો નમૂનો : તારંગાના ઉપરોક્ત જિનમંદિરની બહારની બાજુના એક ભાગનાં સ્થાપત્યકામો અત્રે રજૂ કરેલાં છે. વડોદરા રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી લીધેલા આ ચિત્રમાં બધાં ચે શિલ્પો સ્પષ્ટ નથી.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૮

ચિત્ર ૧૧૯ તારંગાના શિલ્પસ્થાપત્યનું બીજું દર્શન.

ચિત્ર પ્લેટ ૮૯

ચિત્ર ૧૨૦ બીજી એક બાજુનાં સ્થાપત્યકામો-તારંગા.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૦

ચિત્ર ૧૨૧ થોડાં વધુ સ્થાપત્યકામો-તારંગા.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૧

ચિત્ર ૧૨૨ શ્રી સોમનાથના મંદિરનો એક ભાગ-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર ૧૨૩ સોમનાથના મંદિરનો બીજો ભાગ-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૨

ચિત્ર ૧૨૪ સોમનાથના મંદિરનો ત્રીજો ભાગ-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર ૧૨૫ શ્રી અગ્રરાપાર્શ્વનાથજીનું દેરાસર-અગ્રરા.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૩

ચિત્ર ૧૨૬ સુંદર કોતરકામવાળો થાંભલો-અગ્રરા.

ચિત્ર ૧૨૭ ચિત્ર ૧૨૬વાળા થાંભલાની બીજી બાજુ.

આ સુંદર થાંભલો કેટલાંયે વર્ષોથી અગ્રરા ગામની બાજોળે પડેલો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૪

ચિત્ર ૧૭૮ શ્રી હીરવિજયસુરિજીની નિર્વાણમુખિ-જિના નજીક.

ચિત્ર ૧૭૯ સોમનાથના મંદિરનો અંદરનો ભાગ-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૫

ચિત્ર ૧૮૦ સોમનાથના મંદિરનાં કેટલાંક શિલ્પ-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર ૧૮૧ શ્રી અજયપાલનો ચોરો-અગ્રરા.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૬

ચિત્ર ૧૮૨ સોમનાથના મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર ૧૮૩ શ્રી પ્રભાસપાટણનાં જૈન દેરાસરોનું સામુદાયિક દૃશ્ય-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૭

ચિત્ર ૧૮૪ શ્રી ચંદ્રપ્રભુના દેરાસરનું પ્રવેશદ્વાર-પ્રભાસપાટણ.

ચિત્ર ૧૮૫ સ્થાપત્ય કામવાળા થાંભલાઓ-પ્રભાસપાટણ.

ઉપરોક્ત દેરાસરના આ થાંભલાઓ આરમ્ભ સૈકાના હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૯૮

ચિત્ર ૧૮૬ પ્રાચીન સ્થાપત્યવાળા થાંભલા-ઉપરકોટ (જૂનાગઢ).

ચિત્ર ૧૮૭ પ્રાચીન સ્થાપત્યકામો-ઉપરકોટ (જૂનાગઢ).

ચિત્ર પ્લેટ ૯૯

ચિત્ર ૧૮૮ કોતરેલી જિનમૂર્તિ-ઉપરકોટ (જૂનાગઢ).

ચિત્ર ૧૮૯ મેરકવશીની ટૂંકના મુખ્ય દેરાસરનું પ્રવેશદ્વાર-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૦

ચિત્ર ૧૯૦ પ્રાચીન શિલ્પનો નમૂનો-ઉપરકોટ.

ચિત્ર ૧૯૧ શિલાઓમાંથી કોરી કાઢેલી વાવ-ઉપરકોટ.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૧

ચિત્ર ૧૯૨ ગિરનાર પર્વતનું પ્રવેશદ્વાર-જૂનાગઢ.

ચિત્ર ૧૯૩ શ્રી નેમિનાથજીનું દેરાસર-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૨

ચિત્ર ૧૯૪ કુમારપાલની ટૂંક-ગિરનાર.

ચિત્ર ૧૯૫ મેરકવશીની ટૂંક પરના મંદિરમાંની એક છત-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૩

ચિત્ર ૧૯૬ શ્રી મેરકવશીની ટૂંક-ગિરનાર.

ચિત્ર ૧૯૭ મેરકવશીની ટૂંક પરના મંદિરમાંની બીજી છત-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૪

ચિત્ર ૧૯૮ બીજી કોતરેલી જિનમૂર્તિ-ઉપરકોટ.

ચિત્ર ૧૯૯ મેરકવશીની ટૂંકની ત્રીજી છત-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૫

ચિત્ર ૨૦૦ શાંતિનાથના દેરાસરનું પાર્શ્વદર્શન-ગિરનાર.

મેરકવશીની ટૂંકમાં જમણી બાજુની ભમતીમાં આ દેરાસર આવેલું છે.

ચિત્ર ૨૦૧ શ્રી વરતુપાલના દેરાસરનો મંડોવર-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૬

ચિત્ર ૨૦૨ શ્રી વરતુપાલના દેરાસરની છત-ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૦૩ શ્રી શાંતિનાથજીના દેરાસરની છત-ગિરનાર.

ઉપરોક્ત ચિત્ર ૨૦૦વાળા દેરાસરની આ છત છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૭

ચિત્ર ૨૦૪ વરતુપાલની ટૂંકનો પશ્ચિમ ભાગ: ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૦૫ પાંચ પાંડવની દેરીનું પૃથ્વદર્શન: શત્રુંજય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૮

ચિત્ર ૨૦૬ શ્રી સંપ્રતિ મહારાજની ટૂંક: ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૦૭ શ્રી સંપ્રતિની ટૂંકની જળાઓનું શિલ્પ: ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૦૯

ચિત્ર ૨૦૮ સંપ્રતિની ટૂંકની પશ્ચિમ બાજુનો દેખાવ: ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૦૬, ૨૦૭ તથા ૨૦૮નાં સ્થાપત્યો ગુજરાતની તેરમા સૈકાની સ્થાપત્યકળાના નમૂના છે.

ચિત્ર ૨૦૯ સહસ્રાવનના રસ્તેથી મૂળ નાયકની ટૂંકનો દેખાવ: ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૦

ચિત્ર ૨૧૦ શ્રી રહનેમિની ટૂંક: ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૧૧ શ્રી અંબિકાજીની ટૂંક: ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૧

ચિત્ર ૨૧૨ શ્રી અંબિકાજીની ટૂંકમાંની એક છત: ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૧૩ કુમારપાલની ટૂંકમાંની એક છત: ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૨

ચિત્ર ૨૧૪ શ્રી ગિરનારજીનાં જૈન મંદિરોનું સામુદાયિક દ્રશ્ય.

ચિત્ર ૨૧૫ શ્રી ગિરનાર પર્વત પરનાં જૈન મંદિરો.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૩

ચિત્ર ૨૧૬ શ્રી ગિરનારજીનાં જૈન મંદિરો.

ચિત્ર ૨૧૭ શ્રી ગિરનાર પર્વત પરનાં જૈન દેરાસરો-ગિરનાર.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૪

ચિત્ર ૨૧૮ શ્રી શત્રુંજય પર્વત અને પાલીતાણા શહેર.

ચિત્ર ૨૧૯ લાકડાના દેરાસરની છત-પાલીતાણા ગુરુકુલ.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૫

ચિત્ર ૨૨૦ સહસ્રાત્રવન-ગિરનાર.

ચિત્ર ૨૨૧ લાકડાનું જૈન દેરાસર-પાલીતાણા.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૬

ચિત્ર ૨૨૨ જયતલેરી-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર ૨૨૩ શ્રી પૂજ્યજીની ટૂંક-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૭

ચિત્ર ૨૨૪-૨૨૫ બાબુનું દેરાસર-શત્રુંગ્ય પરથી.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૮

ચિત્ર ૨૨૬ જયતલેરી-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર ૨૨૭ નવટૂંકના રસ્તે-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૧૯

ચિત્ર ૨૨૮ શ્રી પદ્માવતીદેવીની દેરી-શત્રુંગ્ય : શત્રુંગ્ય પર્વત પરના છાલા કુંડના વિસામની જમણી બાજુ પર આવેલી જાડી ટેકરી પર શ્રી પૂજ્યજીની ટૂંકમાં આ દેરી આવેલી છે. સ્થાન ધણું રમણીય છે.

ચિત્ર ૨૨૯ શ્રી ચોમુખજીની ટૂંકનાં શિખરો-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૦

ચિત્ર ૨૩૦ નવટૂંકના રસ્તે-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર ૨૩૧ નવટૂંકના રસ્તે-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૧

ચિત્ર ૨૩૨ શત્રુંગ્ય પરનાં જૈન મંદિરોનો નકશો : આ નકશો ભારત સરકારનાં પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી મને પ્રસિદ્ધિ માટે મળેલો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૨

ચિત્ર ૨૩૩ સંપ્રતિના દેરાસરની બાજુનો ભાગ-શત્રુંગ્ય : સંપ્રતિના દેરાસરના નામથી ઓળખાતા દેરાસરનું આ પાર્શ્વદર્શન છે.

ચિત્ર ૨૩૪ ચોમુખજીની ટૂંકનો એક ભાગ-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૩

ચિત્ર ૨૩૫ બાલાભાઈ મોદીની ટૂંકનું સ્થાપત્યકામ-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર ૨૩૬ ચોમુખજીની ટૂંકના ચાંબલાઓનું સુંદર સ્થાપત્યકામ-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૪

ચિત્ર ૨૩૭ પાંડવોની દેરીનો ચાંબલો-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર ૨૩૮ પાંડવોની દેરી-શત્રુંગ્ય : શત્રુંગ્ય પર્વત પર આવેલી ચોમુખજીની ટૂંકની પાછળ આવેલી પાંડવોની દેરીના નામથી ઓળખાતી દેરીનાં આ મે ચિત્રદર્શન છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૫

ચિત્ર ૨૩૯ શ્રી ઉજ્જવલજીની ટૂંક-શત્રુંગ્ય.

ચિત્ર ૨૪૦ શેઠ હેમાભાર્ગની દૂક-શત્રુંજય : આ બંને દૂકો શત્રુંજયની નવ દૂકો પૈકીની છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૬

ચિત્ર ૨૪૧ મોતીશા શેઠની દૂક-શત્રુંજય.

ચિત્ર ૨૪૨ મોતીશાની દૂકનું મુખ્ય દેરાસર-શત્રુંજય : આ દૂક રામપોળમાં પેસતાં જમણા હાથ તરફ પહોંચવહેલી આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૭

ચિત્ર ૨૪૩ મૂળ નાયકની દૂકનો એક ભાગ-શત્રુંજય.

ચિત્ર ૨૪૪ મોદીની દૂકનું મુખ્ય દેરાસર-શત્રુંજય : આ દેરાસર પણ નવ દૂકો પૈકીની એક દૂકનું મુખ્ય દેરાસર છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૮

ચિત્ર ૨૪૫ શત્રુંજય પર્વત પરનાં જૈન મંદિરો.

ચિત્ર ૨૪૬ મોદીની દૂકની એક શિલ્પાકૃતિ.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૨૯

ચિત્ર ૨૪૭ મોદીની દૂકનો જમણી બાજુનો ગોખસો-શત્રુંજય.

ચિત્ર ૨૪૮ મોદીની દૂકનો ડાબી બાજુનો ગોખસો-શત્રુંજય : શત્રુંજય પર્વત પર આવા સુંદર સ્થાપત્યકામો બહુ જ આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૦

ચિત્ર ૨૪૯ શ્રી વિમલવસહીની દૂકનો અંદરનો ભાગ-શત્રુંજય.

ચિત્ર ૨૫૦ શેત્રુંજી નદીનો એક દેખાવ-શત્રુંજય.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૧

ચિત્ર ૨૫૧ શ્રી નેમિનાથની ચોરીની છત-શત્રુંજય : આ છત પણ વિમલવસહીની દૂકની અંદરના ભાગમાં નેમિનાથની ચોરી નામની જગ્યા છે ત્યાં આવેલ છે. શિલ્પીએ આ છતમાં નેમિનાથ ભગવાનનાં પાંચે કલ્યાણકો રજૂ કરેલાં છે.

ચિત્ર ૨૫૨ શ્રી કુમારપાલની દૂકનો બહારનો દેખાવ-શત્રુંજય : શત્રુંજય પરનાં મુખ્યકાલીન સ્થાપત્યકામો પૈકીનાં આ સ્થાપત્યકામો છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૨

ચિત્ર ૨૫૩ શ્રી ઘેટીની પાગનો બહારનો ભાગ-શત્રુંજય : તાજેતરમાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ આ હેરીનો સુંદર રીતે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો છે. ચિત્રમાં પ્રભુસ્તુતિ કરતી બંધી વ્યક્તિઓ આ પુસ્તકના સંપાદકના કુટુંબ પૈકીની છે.

ચિત્ર ૨૫૪ શ્રી આંદીનો રથ-શત્રુંજય : જૈનોના આ રથનો જલમાત્રાના વરધોડામાં તથા જૈન તીર્થંકરોના કલ્યાણક મહોત્સવના વરધોડામાં ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૩

ચિત્ર ૨૫૫ મુખ્ય દેરાસરની ડાબી બાજુનું સ્થાપત્ય. શત્રુંજય પર આવેલા મૂળનાયકના દેરાસરની ડાબી બાજુ આવેલા દેરાસરની ભીંતમાં આવેલ શક્તિ તથા હાથમાં ધનુષ્યબાણ પકડીને બેઠેલી શિકારી સ્ત્રીની આ આકૃતિ ઘણી જ ભાવવાહી છે. આવી જ જાતની શિકારી સ્ત્રીની

આકૃતિ જેસલમીરના કિલ્લા પરના શાંતિનાથજીના મંદિરના મંડોલરમાં કોતરેલી છે.

ચિત્ર ૨૫૬ રાયણ પગલાં-શત્રુંજય: મૂળનાયકના દેરાસરની પાછળના ભાગમાં આવેલી આ દેરી અમદાવાદના શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈએ બંધાવેલી છે. તેની અંદર મૂળનાયક ભગવાનની ચરણ પાદુકા બેઠે આવેલી છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૪

ચિત્ર ૨૫૭ મુખ્ય દેરાસરની જમણી બાજુનું દ્રશ્ય: શત્રુંજય પરના મૂળનાયકના મુખ્ય દેરાસરની જમણી બાજુની સુંદર સ્થાપત્યકામગાળી આ કમાન લગભગ બારમા સૈકાનાં સ્થાપત્યકામોને મળતી આવે છે.

ચિત્ર ૨૫૮ મુખ્ય દેરાસરની જમણી બાજુના થાંભલાનું શિલ્પ-શત્રુંજય: થાંભલાની આ શિલ્પ-કૃતિઓ પણ બારમા સૈકાની હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૫

ચિત્ર ૨૫૯ મુખ્ય દેરાસરની જમણી બાજુનું તોરણ-શત્રુંજય.

ચિત્ર ૨૬૦ મુખ્ય દેરાસરના પ્રવેશદ્વારની જમણી બાજુનું સ્થાપત્ય-શત્રુંજય: આ બંને સ્થાપત્યો પણ આ દેરાસર બારમા સૈકામાં બાહ્ય મંત્રીએ કરાવેલા ઉદ્ધાર સમયનાં હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૬

ચિત્ર ૨૬૧ મુખ્ય દેરાસરની આગળનું ચાંદીનું દેરાસર-શત્રુંજય: આ ચાંદીનું દેરાસર મૂળનાયકના મુખ્ય દેરાસરમાં પેસવાના પ્રવેશદ્વારની આગળ આવેલા ચોકમાં આવેલું છે. યાત્રાળુઓ રનાત્ર-પૂર્ણ વગેરે બાણાવતી વખતે સિંહાસન પર ધાતુની પ્રતિમા સ્થાપન કરે છે. આ ચોક પર બાંધેલા મંડપમાં જડેલા કાચ બહુ જ બેહુદા લાગે છે અને આ મંડપને લીધે મુખ્ય દેરાસરનું સ્થાપત્ય-કામ ઢંકાર્ષ જાય છે.

ચિત્ર ૨૬૨ ઘેટીની પાગાની દેરી-શત્રુંજય: આ ચિત્રમાં ઘેટીની દેરીનું પ્રવેશદ્વાર વગેરે ૨૫૯ દેખાય છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૭

ચિત્ર ૨૬૩ શેત્રુંજ નદીનો બીજો દેખાવ-શત્રુંજય.

ચિત્ર ૨૬૪ શ્રી કદંબગિરિની નીચેનું દેરાસર-કદંબગિરિ: શત્રુંજય પર્વતને ધરતી બાર ગાઉની પ્રદક્ષિણામાં બોદાનાનેસ નામનું ગામ આવે છે. તેની નજીકમાં જ આ પર્વત આવેલો છે. આ દેરાસર તથા ચિત્ર ૨૬૫ તથા ૨૬૬ વાળાં દેરાસરો આધુનિક જ છે અને તે તપાગચ્છાયાય શ્રી વિજયનેભિસૂરિજીના ઉપદેશથી બંધાએલાં છે. આ તીર્થનો વહીવટ શેઠ જિનદાસ ધરમદાસની પેઢી કરે છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૮

ચિત્ર ૨૬૫ શ્રી કદંબગિરિની ઉપરનું દેરાસર.

ચિત્ર ૨૬૬ શ્રી શત્રુંજયાવતાર-કદંબગિરિ: કદંબગિરિ પર નાના ૨૫૩૫માં આબેહૂળ શત્રુંજયની રજુઆત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૩૯

ચિત્ર ૨૬૭ શ્રી તાલધ્વજગિરિ-તળાજ: ભાવનગરથી તળાજ સુધી ભાવનગર રોડ રેલ્વેનો એક ઘાટો જાય છે. તળાજ રેલ્વે સ્ટેશનની નજીકમાં જ જૈન ધર્મશાળા તથા આ ચિત્રમાં રજૂ કરેલ તાલધ્વજગિરિ આવેલો છે.

ચિત્ર ૨૬૮ શ્રી તાલધ્વજગિરિનું મુખ્ય દેરાસર-તળાળ: તાલધ્વજગિરિના મુખ્ય દેરાસરનું આ દૃશ્ય ઉપરની ટૂંક પરથી લીધેલું છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૪૦

ચિત્ર ૨૬૯ શ્રી તાલધ્વજગિરિની ઉપરની ટૂંકનું દેરાસર-તળાળ: શ્રી તાલધ્વજગિરિના આ દેરાસરો પશ્ચિમ તપગચ્છાચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસુરિજીના ઉપદેશથી બંધાએલાં છે. આ તીર્થનો વહીવટ તળાળ ગામના જૈનોની કમિટી કરે છે.

ચિત્ર ૨૭૦ શ્રી પાર્શ્વનાથજી: ભાવનગર શહેરની મધ્યમાં આવેલા શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાંની સુંદર મૂર્તિઓનું ચિત્રદર્શન અત્રે રજૂ કરેલું છે.

ચિત્ર ૨૭૧ દાદાસાહેબનું દેરાસર: ભાવનગરનું દાદાસાહેબનું આ દેરાસર ભાવનગરનાં જૈન દેરાસરો પૈકી સૌથી વિશાલ અને સુશોભિત છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૪૧

ચિત્ર ૨૭૨ ચોરીવાલા દેરાસરનો આગળનો દેખાવ-જામનગર.

ચિત્ર ૨૭૩ ચોરીવાલા દેરાસરના પાછળનો દેખાવ-જામનગર: આ દેરાસર સત્તરમા સૈકામાં બંધાવવામાં આવેલ છે. આ જિનાલયની કળાયુક્ત પાંધણી અને વિશાલતાની પ્રશંસા ધણી પરદેશી વિદ્વાનોએ તથા ભારતીય શિષ્યપ્રેમીઓએ કરેલી છે. આ દેરાસર તથા જામનગરનાં બીજાં દેરાસરોના ઇતિહાસ માટે 'જૈન' રીધ્મ મહોત્સવ અંકમાં 'જૈનદ્રષ્ટિએ જામનગર'નામનો લેખ જોવા વાચકોને ભલામણ છે.

ચિત્ર પ્લેટ ૧૪૨

ચિત્ર ૨૭૪-૨૭૫-૨૭૬ ખંભાતની જુમામસ્જિદમાંના જૈન શિલ્પો-ખંભાત: આ ત્રણે ચિત્રો મને આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયલોવણ્યસુરિજી તરફથી પ્રસિદ્ધિ અર્થે મળેલાં છે.

